ISSN 2278-4381

March, 2026
Volume-15,
Issue-57

SHANTI–E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

Peer-Reviewed Special Issue - Seminar Proceedings of
B. D. Shah College of Education, Modasa

PART-A
&
Regular Issue
Part-B

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

CO-EDITOR
P. R. Sharma

EXECUTIVE EDITOR
Dr. Rambhai V. Baku

SHANTI E
JOURNAL OF RESEARCH
ISSN 2278-4381

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

Chief Editor
Dr. RAJESHKUMAR A. SHRIMALI
ASSISTANT PROFESSOR
Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

CO-Editor
Dr. P R SHARMA
ASSISTANT PROFESSOR
SHRI M.B.PATEL SCIENCE COLLEGE, ANAND

EXECUTIVE Editor
Dr. RAMBHAI V. BAKU

PUBLISHED BY

http://www.shantiejournal.com/

March 2026, VOLUME-15, ISSUE-57

http://www.shantiejournal.com/ ISSN 2278-4381

Peer-Reviewed Special Issue-Seminar Proceedings
of
B. D. Shah College of Education, Modasa
Managed by
The M.L Gandhi Higher Education Society
Affiliated to
Hemchandrachary North Gujarat University, Patan
for
State Level Seminar
on
Spiritual Education – A Need of Human Being

GUEST EDITORS

Shri Dilip Rana IAS CEO, KCG, Ahmedabad	**Dr. K. C. Poriya** Honorable Vice Chancellor HNGU, Patan	**Dr. Yogesh Yadav** OSD KCG, Ahmedabad
Shri M. V. Shah President The M.L.Gandhi Higher Edu. Soc. Modasa	**Principal** Dr. BipinKumar D. Patel B. D. Shah College of Education, Modasa	**Shri R. P. Shah** Hon. Sec. The M.L.Gandhi Higher Edu. Soc. Modasa
Dr. Mahesh A. Patel HOD Sanskrit Department Gujarat Arts & Science College Ahmedabad & OSD KCG, Gujarat		**Dr. K. K. Patel** Head Dept. of Hospital Management HNGU, Patan

Convener

Dr. Navinchandra A. Makwana   Dr. Chandreshkumar H. Rathod

Editorial Committee

Dr. Hareshkumar M. Patel   Dr. Bhavanaben A. Modi
Dr. Shivabhai N. Bubadiya   Dr. Mitesh J. Doshi

Special Thanks to Administrative Members

Shri Maheshbhai B. Prajapati   Ku. Arunaben K. Bamaniya
Shri Bhaveshbhai K. Prajapati   Ku. Zalakben B. Upadhyay

March 2026,   VOLUME-15, ISSUE-57

Regular Editorial Board

MANAGING EDIORS

Name	Designation	University	Place -College
Pro. Parimal M.Upadhyay	Assistant Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad.	Government Commerce College-Ahmedabad.
Pro.D.K.Bhoya	Assistant Professor	HNGU PATAN	Mahila Arts College Motipur,Himmtnagar.
Dr. Bhavinbhai S.Shah	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College-Ahmedabad.
Dr.Omparakash H.Shukla	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College-Ahmedabad
Pro.Dr.Priteshkumar S.Rathod	Assistant Professor Ges Class-2	S P University, v v nagar, anand	Government Gujarat Arts & Commerce College-Naswadi.
Pro.Dr.Rajesh. M. Sosa	Assistant Professor	Krishnkumarsinhji Uni. Bhavangar.	Valiya Arts & Commerce College Bhavangar.

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH- A PEER REVIEWED AND REFFERED JOURNAL (PEER REVIEWED COMMITTEE)

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
❖ Dr.Devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
❖ Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
❖ Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
❖ Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
❖ Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
❖ Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
❖ Dr.C.M.Thakkr (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
❖ Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
❖ Dr.IROS Vaja (Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
❖ Dr.Hemaben Jikadra (Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
❖ Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
❖ Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics

"Shanti E Journal Of Research" is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, March-2026, All Rights Reserved

- No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission
- "Shanti E Journal Of Research" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "Shanti E Journal Of Research" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions
- The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "Shanti E Journal Of Research". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.
- All efforts are made to ensure that the published information is correct. "Shanti E Journal Of Research" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.

ISSN 2278-4381

Editor's Column

The blast of knowledge at the universal hut due to scientific dynamics has without doubt redefined the very concept of new Era. The main set-up of education especially higher education-has become a subject of study and scrutiny for the scholars and practitioners who have a hunger desire to face change and challenges. It is because we, the creature beings, are brilliant with the faculty of option and a liberated will.

Unlike other type, we are not planned. We can make choices and use our free will to act and get our objectives. Inequities in learning opportunities, quality of educational military and level of learning success persist by gender, rural/town locality, ethnic backdrop, and socioeconomic status.

The quality of education and the aptitude to define and monitor this quality is absent in most upward countries. The means and span of education continue to be fine and curbed to past models of delivery, and the use of other channels continues to be informal and subsidiary. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not in step by an raise in funds.

At this point in time, it is safe to situation that the split of views on the risk of change is marvelous. We, the publishers of Research Genius E Journal, are very much eager to view some aspect of these changes through academic article contributed by impressive scholar and social group. The nearby issue contains papers with decisive coming and scrutiny as well as orderly argument and reflection on various theme of language, prose, information technology, commerce and so on. We trust this will positively be helpful for the community who desire transform.

Chief-Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

PART-B

Regular Issue

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH
MARCH: 2026
VOLUME-15, ISSUE-57

INDEX

Title	Page
Libraries in Children's Literature:A thematic and educational Analysis of Children's Books Related to Libraries **-Dr. Desai, Miral S.**	**1- 8**
Shifting of insurgency from Kashmir Valley to Jammu and Emerging Tactics of Attacks -Raj Kumar Simran Gungaliya	**9-18**
NEP 2020 and the Place of Artificial Intelligence in Indian Education -Dr. Vishvajitsinh G. Rathod	**19-22**
Tripal Entry Accounting System Using Blockchain Technology **-Bansi Dineshbhai Kacha**	**23-28**
तपस्वी संतो की भूमि रविधाम -पुरोहित नुतनबेन करशनभाई* -डॉ. गौतमभाई आर. चौहाण**	**29-34**
Effectiveness of Inquiry Training Model in Enhancing Educational Achievement of Commerce Students Through Integration of Indian Studies Teaching Methodology **-Bhavik Shah**	**35-41**
સંવેદનશીલ સર્જકની વાત કરતી ફિલ્મ- 'મંટો' -ડૉ.મનોજ માહ્યાવંશી	**42-48**

Title	Page
વઢિયાર પંથકની લોકવાર્તાઓમાં પ્રગટ થતું સમાજદર્શન -ડૉ.પ્રા નેહલબહેન અરવિંદકુમાર પાઠક	49- 53
ગોંડલ રાજ્યની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ -ડૉ.કલ્પા એ .માણેક	54-64
ફટાણા: ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં એક મીઠું મજાકિય ગાણું -ડૉ.અબ્બાસઅલી એચ.સુથાર	65-70
સ્વદેશી જ્ઞાન પ્રણાલીઓ (IKS) અને સાંસ્કૃતિક એકીકરણ: આધુનિક વિશ્વમાં તેની પ્રાસંગિકતા અને પડકારો. -ડૉ. કોમલબેન આર. મકવાણા	71-79
ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા આધારિત એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ -ડૉ. વિજય એન. ગાગિયા	80-86
संस्कृत सूक्तियाँ और आज के युवाओं में नैतिक विकास -DR. NIDHI CHAUDHARY	87-96
संघर्ष से जूझना : वरदान माँगूंगा नहीं -गढ़वी वसंतकुमार भगवानदास	97-100
બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણ અને આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણની નૂતન સંકલ્પના: પૃથક્કરણથી સમન્વય તરફ -ડૉ. પવનકુમાર એમ. ભાનાણી	101-109

Title **Page**

Impact of Digital Libraries on Teaching and Learning in Indian Higher Education
-Dr. Bharat R. Bambhaniya **110- 115**

પન્નાલાલ પટેલ કૃત'દાણીનું ઘડિયાળ' વાર્તાની સમીક્ષા
-ડૉ. રાજેન્દ્રકુમાર રમેશભાઈ બાંભણિયા **116-124**

સાહિત્ય અને સાંસ્કૃતિક અભ્યાસઃ આંતરવિદ્યાકીય અભિગમો સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન
-સોમૈયા જ્હાનવી હિતેશભાઈ **125-128**

An Analysis of Network Traffic
-Hiren R. Kubavat* **-**Dr. Geetanjali Amrawat** **129-131**

Libraries in Children's Literature: A thematic and educational Analysis of Children's Books Related to Libraries

Dr. Desai, Miral S.
Assistant Professor
Department of Library and Information Science,
Faculty of Arts,
The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Vadodara, Gujarat

Abstract

Children's literature plays a decisive role in shaping early reading habits, emotional intelligence, and perceptions of learning environments. Among recurring themes, libraries and books occupy a distinctive place as symbols of imagination, access, and intellectual freedom. This paper presents a thematic qualitative analysis of selected children's books that centre on libraries, librarians, and reading practices. Using a descriptive content analysis approach, the study examines how libraries are represented as inclusive and transformative spaces, how librarians function as mentors and facilitators, and how books are personified to foster emotional attachment and ethical information behaviour. The findings suggest that children's books about libraries operate as informal educational tools that promote literacy, information awareness, and positive attitudes toward libraries. The study contributes to library and information science literature by highlighting the pedagogical and social value of children's narratives in sustaining reading culture and library relevance.

Keywords

Children's literature; Libraries; Librarians; Reading culture; Literacy development; Library education; Information literacy

Introduction

Children' s literature acts as one of the earliest and most influential ways children learn about knowledge, learning, and cultural institutions. Stories read or heard during early childhood often shape lifelong attitudes toward reading, curiosity, and seeking information. In this context, libraries appear in children' s books as powerful symbolic spaces representing imagination, safety, access, and intellectual freedom.

From the perspective of library and information science (LIS), early exposure to library stories is especially meaningful. Before children understand formal systems of classification, cataloguing, or

information retrieval, they form emotional connections with libraries through stories. When libraries are depicted as welcoming and engaging environments, children are more likely to see them as friendly spaces that promote exploration rather than intimidating institutions.

Children' s books often portray libraries as balanced environments where structure and empathy coexist. Rules are shown not as barriers but as protections for shared resources and fair access. Simultaneously, imaginative stories turn libraries into places of adventure, mystery, and creativity. These images challenge old stereotypes of libraries as silent or static and instead present them as active centers of learning.

Today, libraries are increasingly seen as inclusive learning hubs that promote equity, diversity, and lifelong learning. Children' s literature reflects and strengthens this role by showing libraries as democratic spaces open to everyone, including marginalized and underserved groups. Stories about mobile libraries, community- built collections, and outreach programs highlight how access to books can break down geographic, social, and economic barriers.

This study examines children' s books about libraries as cultural texts that support literacy growth and awareness of libraries. By placing these stories within an LIS framework, the paper emphasizes their importance for librarians, educators, and researchers focused on reading promotion and early information literacy.

Objectives of the Study

The specific objectives of the study are to:

- Examine the representation of libraries as physical, social, and symbolic spaces in children's literature.
- Analyse the portrayal of librarians and their roles as facilitators of learning.
- Explore how books are personified to encourage emotional attachment and responsible use.
- Identify the educational and social values promoted through library-oriented narratives.

Literature Review

Research on children's literature has consistently emphasised its role in early literacy development, reading motivation, and cognitive growth. Scholars argue that narrative exposure during childhood significantly influences language acquisition, comprehension skills, and lifelong reading habits. Within this broader field, books that foreground libraries and reading spaces occupy a distinct yet underexplored niche in library and information science research.

Studies in literacy education suggest that positive emotional experiences associated with books and reading environments enhance intrinsic motivation to read (Gambrell, 2011). When libraries are depicted as welcoming and imaginative spaces in children's literature, young readers are more likely to develop favorable attitudes toward library use. Such findings align with Krashen's (2004) work on free voluntary reading, which highlights access to engaging reading materials as a cornerstone of literacy development.

From an LIS perspective, several researchers have examined libraries as social and cultural institutions rather than merely information repositories. Wiegand (2015) emphasizes that libraries function as community-centered spaces shaped by users' lived experiences. Children's books that portray libraries as inclusive, supportive, and community-oriented mirror this conceptual shift and introduce these values at an early age.

The portrayal of librarians in children's literature has also attracted scholarly attention. Subramaniam, Ahn, and Fleischmann (2012) note that librarians in youth-oriented narratives often serve as mediators between children and information, reinforcing the profession's educational and mentoring role. Such representations contribute to a positive professional image and may influence children's willingness to seek help within library environments.

Despite these contributions, existing literature reveals a gap in systematic thematic analyses of children's books that explicitly focus on libraries and library books. Most studies address reading motivation or literacy outcomes without closely examining how libraries themselves are narratively framed. The present study addresses this gap by analyzing children's library-centered literature through an LIS lens, thereby extending existing scholarship on reading culture and library education.

Methodology

The study adopts a qualitative descriptive and thematic content analysis approach, which is widely used in LIS and educational research for examining narrative texts and cultural representations. This method allows for an in-depth interpretation of meanings, values, and messages embedded within children's literature.

The analysis was structured around five thematic dimensions:

- Libraries as Spaces – Depictions of libraries as magical, safe, rule-based, or transformative environments
- Role of Librarians – Librarians as mentors, facilitators, educators, or community leaders
- Personification of Books – Emotional and moral values attached to books as objects and companions

- •Access and Inclusion – Libraries as tools for social equity and democratic access to knowledge
- •Educational Messaging – Promotion of reading habits, library etiquette, and respect for shared resources

A purposive sampling technique was employed to select children's books that explicitly feature libraries, librarians, books, or reading as central narrative elements. The corpus includes picture books and middle-grade fiction published in English, representing school libraries, public libraries, mobile libraries, and community-based initiatives.

Each text was subjected to close reading and manual coding. Analytical categories were developed iteratively, focusing on representations of library space, librarian roles, emotional framing of books, themes of access and inclusion, and implicit educational messages related to reading and information use.

The study is limited to textual analysis and does not include reader-response surveys or usage data.

Limitations

The study is limited to English-language children's literature and relies solely on textual analysis. It does not include empirical data such as reader-response studies or circulation statistics. However, the thematic focus provides valuable insights into cultural representations of libraries in children's narratives.

Thematic study

The stud focus provides rich insights into how libraries are culturally framed for young readers.

Libraries as Magical and Transformative Spaces

Children's literature frequently depicts libraries as places where imagination and learning intersect. Libraries are portrayed not merely as buildings but as environments where ordinary rules are infused with wonder. In stories like The Library Dragon, fantasy elements are used to emphasize the protective and symbolic power of libraries, while still reinforcing the idea that libraries exist for shared use and learning. Such representations encourage children to associate libraries with excitement rather than obligation, fostering voluntary and sustained engagement with reading.

Books as Emotional and Moral Agents

A recurring narrative strategy in children's literature is the personification of books. Titles such as The Lonely Book present books as emotional beings capable of longing, neglect, and fulfillment. This approach allows children to develop empathy toward books and understand the importance of care,

sharing, and preservation. Through emotional storytelling, children learn that books are not disposable objects but meaningful cultural resources that connect readers across time and space.

Librarians as Facilitators of Learning

Librarians in children's books are often portrayed as patient guides who help children discover stories that resonate with their interests and identities. In Miss Brooks Loves Books (and I Don't), the librarian's role is framed as supportive rather than authoritative, reinforcing the idea that guidance and encouragement are essential to developing reading confidence. Such portrayals contribute to a positive professional image of librarians and highlight their pedagogical significance beyond administrative duties.

Libraries, Inclusion, and Social Equity

Several narratives emphasize the role of libraries in reaching underserved populations. Stories like Waiting for the Biblioburro illustrate how mobile and outreach libraries extend access to knowledge in remote or resource-poor communities. These narratives subtly introduce children to concepts of social justice, equity, and collective responsibility.

Teaching Library Etiquette Through Storytelling

Humorous and imaginative stories addressing library rules help normalize expected behaviors without imposing fear or rigidity. Books such as Do Not Bring Your Dragon to the Library convey lessons about respect for shared spaces in an engaging and age-appropriate manner.

Findings

Children learn that books are not disposable objects but meaningful cultural resources that connect readers across time and space through emotional storytelling.

The analysis reveals that children's literature consistently frames libraries as transformative spaces that support curiosity, imagination, and personal growth. Libraries are shown as environments where children discover not only books but also confidence, empathy, and a sense of belonging.

Librarians are portrayed as approachable mentors rather than authoritarian figures. Their role extends beyond book circulation to include reader guidance, emotional support, and intellectual encouragement. Such representations align closely with contemporary LIS perspectives that emphasise user-centred and inclusive library services.

Books themselves are often personified, enabling children to develop emotional connections with reading materials. This narrative strategy reinforces respect for shared resources and promotes ethical

information behavior from an early age. Additionally, stories highlighting mobile and community libraries foreground the social responsibility of libraries in addressing inequality and information poverty.

Library and Information Science and educational implications

From both Library and Information Science and educational perspectives, children's books that depict libraries function as significant informal instructional resources that complement formal teaching and structured literacy programs. These narratives introduce young readers to the idea of libraries not as rigid institutions but as welcoming, purposeful spaces where learning, curiosity, and community intersect. When used in library orientation programs, such stories help first-time users understand library rules, borrowing practices, and expected behaviors in a non-intimidating manner, thereby reducing anxiety and fostering confidence among young patrons. In the context of reading promotion and literacy campaigns, library-themed children's books portray reading as an enjoyable and meaningful activity rather than a compulsory academic task, encouraging voluntary reading habits and supporting the development of positive reading identities from an early age. From an educational standpoint, these narratives also strengthen school–library collaboration, as teachers and librarians can jointly use them to align classroom literacy objectives with library use, reinforcing the librarian's role as an educational partner and positioning the library as an extension of the learning environment. Furthermore, many such stories highlight libraries that reach beyond traditional buildings, including mobile libraries and community-based services, which has important implications for community outreach, particularly in rural and underserved areas, by emphasizing access, inclusion, and social responsibility. Most importantly, these narratives contribute to the development of early information literacy by familiarizing children with library spaces, services, and values long before formal instruction begins; through repeated exposure in stories, children gradually internalize ideas about shared resources, respectful information use, help-seeking behavior, and the social importance of libraries. Collectively, these educational and LIS implications demonstrate that children's books about libraries play a vital role in shaping early literacy, information awareness, and lifelong learning attitudes, making them a valuable pedagogical and professional tool for educators and LIS practitioners alike.

Conclusion

Children's books about libraries and library books function as influential cultural tools that shape early perceptions of reading, learning, and public knowledge institutions. The findings of this study demonstrate that libraries in children's literature are consistently represented as inclusive, nurturing, and transformative spaces that encourage curiosity and lifelong learning.

By portraying librarians as supportive guides and books as meaningful companions, these narratives foster positive attitudes toward libraries and responsible information behavior. From an LIS perspective, such literature complements formal literacy education by introducing children to library values, practices, and ethics in an accessible and engaging manner.

In an era of rapid digital transformation, children's literature continues to reaffirm the relevance of libraries as social, cultural, and educational anchors. The study underscores the potential of integrating library-centered children's books into reading promotion programs, library orientations, and community outreach initiatives. Future research may extend this work through empirical studies examining how such literature influences children's library usage and reading behavior.

References

1. Bernheimer, K. (2012). The lonely book. Schwartz & Wade.
2. Bottner, B. (2010). Miss Brooks loves books (and I don't). Knopf.
3. Brown, M. (1999). Tomás and the library lady. Dragonfly Books.
4. Deedy, C. A. (1994). The library dragon. Peachtree Publishers.
5. Gambrell, L. B. (2011). Seven rules of engagement: What's most important to know about motivation to read. The Reading Teacher, 65(3), 172–178.
6. Gambrell, L. B. (2011). Seven rules of engagement: What's most important to know about motivation to read. *The Reading Teacher, 65*(3), 172–178. https://doi.org/10.1002/TRTR.01024
7. Gassman, J. (2018). Do not bring your dragon to the library. Picture Window Books.
8. Grabenstein, C. (2013). Escape from Mr. Lemoncello's library. Random House.
9. Knudsen, M. (2006). Library lion. Candlewick Press.
10. Krashen, S. D. (2004). The power of reading: Insights from the research (2nd ed.). Libraries Unlimited.
11. Krashen, S. D. (2004). *The power of reading: Insights from the research* (2nd ed.). Libraries Unlimited.
12. Kuhlthau, C. C. (2004). *Seeking meaning: A process approach to library and information services* (2nd ed.). Libraries Unlimited.
13. Subramaniam, M., Ahn, J., & Fleischmann, K. R. (2012). Reimagining the role of the library in children's literacy development. Library Quarterly, 82(2), 161–179.
14. Subramaniam, M., Kodama, C., Ahn, J., & Fleischmann, K. R. (2012). Reimagining the role of school libraries in STEM education: Creating hybrid spaces for exploration. Library Quarterly, 82(2), 161–182. https://doi.org/10.1086/664578

15. Todd, R. J. (2008). Youth and their virtual networked worlds: Research findings and implications for school libraries. School Libraries Worldwide, 14(2), 19–34.
16. Wiegand, W. A. (2015). Part of our lives: A people's history of the American public library. Oxford University Press.
17. Wiegand, W. A. (2015). Part of our lives: A people's history of the American public library. Oxford University Press.
18. Winter, J. (2010). Biblioburro. Beach Lane Books.

Shifting of insurgency from Kashmir Valley to Jammu and Emerging Tactics of Attacks

Raj Kumar (Assistant Professor, School of Humanities and Social Sciences, Dr. Babasaheb Ambedkar Open University)
Simran Gungaliya (Student, School of International Studies and Diaspora, Gujarat University)

Abstract

The insurgency in Jammu and Kashmir region has been concentrated in the Kashmir Valley, characterized by complex interplay of socio-political grievances, militant activity, and state responses. However, recent trends indicated a significant shift of insurgent activities towards the Jammu region, which is strategically very important. While, insurgent as well as terror groups were silent for a long period of time post removal of article 370, this new trend has forced the government as well academia to revisit the situation in the region.

Despite having plethora of existing literature on the situation of Kashmir and other factors related to it, there is a research gap regarding the recent developments in the state and shifting of insurgent activities from Kashmir to Jammu. To fill the gap, the paper explores the dynamics of this shift and critical factors contributing to relocation of insurgency and the implications for the national security of the country by tracing the historical context as well as current developments and key factors involved in it.

The study employs a multi-disciplinary approach to examinethe geo-political situation as well asexplore new tools and tactics of insurgency.This work underscores the importance of addressing the underlying issues that facilitate the spread of insurgency, emphasizing the need for a nuanced approach to conflict resolution in Jammu and Kashmir to provide a comprehensive understanding of this emerging phenomenon.

Keywords: Separatism, Terrorism, Al Qaeda, Radicalization, The Resistance Front.

Introduction

The nature of militancy in Kashmir has changed over period of time. The nature, recruitment process, ideological beliefs of terror groups, the way of functioning and targeted areas of these terror groups have seen changes according to their strategies. The insurgency in the Kashmir Valley is deeply intertwined with the region's complex history, political disputes, and socio-economic conditions. From its roots in the partition of British India to its peak in the 1990s and its transformation in the 2000s and 2010s, the insurgency has been shaped by both internal dynamics and external influences, particularly the role of Pakistan. The recent changes in the region's political status, particularly the revocation of Article 370, have added a new layer of complexity to the conflict, with uncertain implications for the future of peace and stability in the region. This has also resulted in the Pahalgam attack, where innocent people were shot dead by the terrorists on the basis of their religion.

The increased military presence in Jammu & Kashmir before and after the Pahalgam attack has made things difficult for militant groups and the government's intensified military operations have weakened the militant networks. This pressure has led to a shift in focus of terrorists and insurgent

groups towards the Jammu region. The Jammu's relatively lower security presence compared to the Kashmir Valley has been exploited by militant groups to establish new bases and launch attacks.

As Khalid (2020) argues that the Pulwama attack reflected aa change in the tactics of terror groups in the matter of training, recruitment pattern and the use of social media platforms by these new terror outfits. Such developments take place almost on regular basis but they have changed drastically after the removal of article 370. These development must be examined to build a holistic and multi-dimensional understanding about the nature of problem and itslong term impact.

This paper seeks to examine the changing dynamics of insurgency in Jammu and Kashmir by focusing on the emerging trend of militant relocation from the Kashmir Valley to Jammu. It analyses the historical context of insurgency, the role of various militant organizations, the evolving tactics of attacks, and the implications of these developments for India's national security. By situating recent incidents within a broader historical and strategic framework, the study aims to provide a comprehensive understanding of the evolving nature of insurgency in the region and the challenges it poses to long-term peace and stability.

Evolution and Historical Transition of Insurgency in the Jammu & Kashmir

The history of Kashmir conflict goes back to the British rule and partition of India - Pakistan, 1947. The conflict between India and Pakistan over Kashmir began before 1947 but escalated after independence. The British government decided Kashmir's fate and left the beautiful valley into chaos(Mangrio, 2012). Post-partition, the princely states were not given the paramountcy and were given three options of either to join India, Pakistan or stay independent. This decision led towards uncertainty and confusion in the country.

Maharaja Hari Singh had a mixed feeling to keep the Jammu & Kashmir independent or join India, while, Pakistan wanted it to join Pakistan highlighting the Muslim majority population (Mangrio, 2012). Later on, in a desperate move, Pakistan attacked Jammu & Kashmir, first with its tribal population and then with its army. At the end, to get the help from India and join it Maharaja signed the instrument of accession and J&K became integral part of the country (The Carter Center, 2002).

After the defeat in the war, Pakistan wanted United Nations to get involved and resolve the conflict: Pakistan tried involving UN to make Kashmir issue an international issue but India's stand was very clear about Kashmir that it is a part of India and nature of the conflict is bilateral. Moreover, Kashmir belongs to India without any question, the proof for that was 'Instrument of accession'. StillIn 1948, the UN Security Council passed resolutions calling for a ceasefire and a plebiscite to allow the people of Kashmir to determine their future. However, these resolutions were never implemented because both the parties were against some of the provisions of it (Westcott, 2020).

Wars between India and Pakistan in 1965, 1971, 1999 made it more complex and Pakistan also kept changing its approach for waging proxy war against India. India tried to deal with the challenges by increasing military presence, building ties with the locals, and by dealing with different actors as well as regional parties, but did not get adequate success (The Carter Center, 2002).

Emergence of Armed Insurgency in the Kashmir valley in late 1980s marked the beginning of a crucial security concern for the country, initially led by groups like the Jammu and Kashmir Liberation Front (JKLF). The insurgency was fuelled by the separatist ideologies and supported by

Pakistan, which provided training and resources to several militant groups.The imposition of President's rule in J&K coupled with political opposition and allegations of electoral fraud in 1987 in the state elections, set the stage for widespread disillusionment among the Kashmiri population, primarily amongst Kashmiri Hindus. This period saw the emergence of militant groups advocating for independence or merger with Pakistan and they were supported by internal as well as external Pakistani actors. (Leather, 2004)

1990s saw the height of the insurgency (1990s), which saw intense violence in the Kashmir Valley, with militant groups like *Hizbul Mujahideen* gaining prominence. The Indian government responded with a heavy military presence, leading to the propaganda of human right violation by separatist organizations while impacting Hindu population negatively which ultimately resulted in the mass exodus of the Kashmiri Pandit community. It not only resulted in the expulsion of Kashmiri Pandits but also raised serious concerns about the future of the state. 2000s saw a transformation of the insurgency as it started declining, partly due to a shift in global orientation towards terrorism after 9/11 and successful counterinsurgency operations by India. However, the insurgency persisted, with new tactics and organizations like Lashkar-e-Taiba (LeT) and Jaish-e-Mohammed (JeM) emerging. (Leather, 2004)

2020s saw a huge shift in the nature and scope of terrorism and separatism in the state because of removal of article 370 as well as strict decisions taken by the government of India to curb the problem. While, the acts of terrorism got silent because of these efforts in the earlier phase, but the acts again got the speed in the 2024.

Pakistan as the epicentre of international terrorism and its role in Jammu insurgency

The present situation in Jammu has been the result of multiple factors like militarization of Kashmir valley, which pushed the infiltrates to other places, role of Pakistan in supporting the terrorism and availability of a less militarized region in form of Jammu. Pakistan's negative role in waging proxy war has been very clear to the world, the encompassing direct support for militant groups, facilitation of cross-border infiltration, provision of financial and logistical resources, and engagement in propaganda and psychological warfare are some of the activities done by Pakistan.These efforts are driven by Pakistan's strategic objectives, including the desire to keep the Kashmir issue alive and create instability in the region. The sustained support for insurgency in Jammu underscores the ongoing challenges in Indo-Pak relations and the broader implications for regional security. (Ministry of External Affairs, 19 January 2004)

The role of Pakistan in facilitating these recent attacks cannot be overlooked, as many of the militants involved are believed to have crossed over from Pakistan, with direct or indirect support from its military and intelligence agencies.**Financial and logistical support by Pakistanhas been a challenging task for India. Pakistan is having funding networks through which it provides** funds to militant groups, including Hawala networks, charitable organizations, and direct transfers. It is crucial for sustaining insurgent activities in Jammu (Ministry of External Affairs, 19 January 2004)

Pakistan has also been supplying the arms and ammunition to militants' operatives in Jammu. These supplies often include sophisticated weapons such as assault rifles, explosives, and communication equipment. Drones have also been used to smuggle weapons across the border into Jammu. Pakistan has also been running several t**raining camps** for militants on its side of the LoC. These camps provide militants with the skills needed to carry out insurgency operations, including

combat training, explosives handling, and guerrilla warfare tactics.(Ministry of External Affairs, 19 January 2004).

When Pakistan felt that the issue in Kashmir is dying after the removal of article 370, it started thinking about the alternatives to keep the problem alive, therefore new tools and techniques started being employed by the terror and militant outfits in the state. Here, it is very crucial for India to analyze new trends and find out the causes of recent developments to solve the issue.

The Changing Nature of Insurgency and Recent Developments

The recent increase in attacks in Jammu, particularly in districts like Doda, Kathua, and Reasi, underscores a broader strategy to destabilize the region, which had been relatively peaceful compared to the more volatile Kashmir valley. Recent violence in Jammu has seen an increase in targeted attacks, such as assassinations of political figures and civilians, for example, in 2021, several targeted killings of members of minority communities, including the Sikh and Hindu populations, highlighted a shift towards more localized and individual-focused violence. It is also observed that this target killing is focused on Hindu's and minorities. (CLAWS, 2022)

In October 2021, a civilian was shot dead in the Shopian district of Jammu and Kashmir. This targeted attack on a civilian, particularly one from a minority community, exemplifies a shift towards communal targeting intended to instigate fear and sectarian tensions. (VOA News, 8 October 2022). It is important to understand new tools and tactics adopted by these groups in recent attacks.

Use of improvised explosive devices(IED's): In March 2021, a low-intensity IED blast occurred in Jammu's Narwal area, targeting a civilian location. Such attacks are increasingly common, as they disrupt public life and create an environment of fear without large-scale casualties. (The Hindu 22 January 2023).

Fragmentation of Militant Groups: The rise of new groups like The Resistance Front (TRF) indicates fragmentation within the militant landscape. This group has claimed responsibility for several attacks, including the assassination of a police officer in Bandipora in October 2021, showcasing the rise of splinter factions. (The Times of India, 12 October 2021)

Focus on High-Impact, Soft Targets:The 2022 attack on a Hindu pilgrimage site in Jammu, where several civilians were injured, exemplifies a shift toward targeting softer, high-impact locations to maximize psychological and communal impact.

Cyber Recruitment and Propaganda: In early 2023, security agencies intercepted plans involving social media recruitment by local militants, indicating that technology is increasingly utilized to radicalize youth and plan attacks, as opposed to traditional face-to-face recruitment.

Coordinated Attacks on Security Forces: In August 2022, a coordinated attack on a police convoy in the outskirts of Jammu resulted in casualties among security personnel. This reflects a strategic approach where militants coordinate to strike at security forces using intelligence.

Infiltration from Across the Border: In September 2021, several infiltrators were neutralized near the Line of Control (LoC) in Jammu. Intelligence reports indicated that these infiltrators were part of a larger strategy to increase violent incidents in the region, demonstrating the increased mobility of militants.

Use of Drones for Attacks: In June 2021, an explosive-laden drone was used to target the Indian Air Force base in Jammu. This incident marked a significant shift in tactics, showcasing the use of technology to carry out attacks from a distance, complicating traditional security responses. (Robotics India, 27 June 2021.

Increased Attacks on Security Personnel: In December 2022, a group of militants attacked a police post in Rajouri, resulting in multiple injuries to security personnel. This incident illustrates the continued focus on undermining security forces through ambushes and direct attacks (Yousuf, 2022).

Attacks during Religious Gatherings: In 2023, a grenade attack occurred during a religious gathering in Jammu, injuring several attendees. Targeting places of worship during significant events underscores the strategy of maximizing civilian casualties and social unrest.

Use of Low-Intensity Explosives: In May 2022, a series of low-intensity blasts were reported in Jammu, primarily aimed at public places, causing panic without extensive damage. These types of attacks signify a shift from high-casualty operations to creating an atmosphere of fear and insecurity. (The Dispatch, 1 March 2024)

Increased attacks on security personnel: In December 2022, a group of militants attacked a police post in Rajouri, resulting in multiple injuries to security personnel. This incident illustrates the continued focus on undermining security forces through ambushes and direct attacks. Grenade attacks: In 2023, a grenade attack occurred during a religious gathering in Jammu, injuring several attendees. Targeting places of worship during significant events underscores the strategy of maximizing civilian causalities and social unrest. (Deccan Herald, 7 March 2022).

Recruitment through social media: In early 2023, reports indicated that several local youth were radicalized through social media platforms. Authorities tracked instances where online propaganda was used to recruit individuals into militant activities, marking a departure from traditional recruitment methods. (National Institute of Justice, 18 December 2023)

Mobility and Cross-Border Infiltration: In February 2023, security forces apprehended a group of militants who had crossed over from Pakistan. This incident highlighted the ongoing infiltration attempts and the collaboration between local militants and foreign elements. (Indian Express, 17 September 2023).

Increasing Population of Illegal Immigrants in Jammu

According to UNHCR, around 7000 Rohingya Migrants are residing in J&K. The growing number have always worried the security agencies;therefore, the Union Home Ministry gave told the state government to form a high-powered committee to identify the foreign nationals who are overstaying in the state since 1 January 2011 ("Admn sets up panel to identify", 2023)

In an effort of the government, counter-terrorism law enforcement agency conducted raids at 55 locations across the country, including Jammu and Kashmir on 7-8 November 2023. This operation was "aimed at dismantling the illegal human trafficking support networks" and was successful in arresting 44 people from different parts. In another effort, 39 more people were detained by the J&K police on 18-19 December 2023, these people were found during a search in areas such as Kishtwar, Poonch, Doda and Rajouri Districts ("39 people held in crackdown", 2023).

Hari Om (2017) raised a serious question regarding the settlement of Rohingyas in Jammu region by calling it a big conspiracy. He stated that these people were occupying strategic locations in Jammu, they have set up a market called the Burmese market here. Kunjwani terror attack was another such case when terrorists attacked an Indian military base in Kunjwani. It was no coincidence that the attack was conducted with the help of Rohingya migrants living in the nearby areas of Malik market near Kunjwani Military base. Sometimes, drones are also spotted in some critical areas of Jammu, which raises serious questions for the government and the local people.In the recent past, the shift in insurgency has taken place from the Kashmir valley to the Jammu region, which is going to have a long-term impact on the security system and social fabric of Jammu as well as the whole nation.

Ambushes and Coordinated Attacks

In January 2023, a police convoy was ambushed near the border in Jammu, resulting in multiple casualties. This reflects a strategic shift towards coordinated attacks aimed at security personnel, indicating organized planning and execution. (Times of India, 22 April 2023)

Regarding the recent developments in the state, the Minister of State for Home Affairs, Shri Nityanand Raistated in a written response to a question asked in the parliament on 30th July 2024 that the Government's policy against terrorism is zero tolerance. The approach of government is to destroy the terror eco- system (which has been set long back after independence). Security measures have been strengthened to maintain peace and stability in the valley.(Ministry of Home Affairs, 30 July 2024).

Ministry of Home Affairs (30 July 2024) mentioned various tools and techniques adopted by the government to deal with recent challenges, primarily post removal of article 370. While,the government took 'effective and sustained actions against terrorism and its support system, dismantling of terror ecosystem using comprehensive approach, targeting the terror finance, preventive operations involve identifying the strategic supporters of terrorism, Multi-pronged strategy to prevent the illegal inflow, enhancement of counter insurgency with special focus on modernization and strengthening of security equipments, Round-the-clock Nakas at strategic locations, Intensified Search Operations, intelligence sharing among different units'(Ministry of Home Affairs, 30 July 2024).

Table 1.1- Recent activities of the insurgent and terror groups in J&K.

Activities	2018	2023	2024 (upto21st July'24)
Organized stone pelting	1328	00	00
Organized Hartal	52	00	00
Terrorist initiated incidents	228	46	11
Encounter/ CT operations	189	48	24

Security Forces killed	91	30	14
Civilians killed	55	14	14

Source: PIB, Response of theMinister of State for Home Affairs regarding Jammu & Kashmir.

The data shows here that due to strict surveillance by central government on terrorist activities led to decrease in insurgency activities. After the abrogation of article 370, traditional ways of attacking have come down to almost zero. This is one of the reasons why terrorist organizations have come up with new tactics of attack like killing the civilians, here it is to be noted that in half year only, 14 civilians have been killed, while security personnel were also targeted.

The changing nature of terrorist attacks in the Jammu region reflects a more complex and adaptive insurgent strategy; these examples illustrate the evolving tactics and strategies of terrorist groups in the Jammu region, characterized by targeted violence, the use of advanced technology, and an emphasis on creating communal fear. Understanding these dynamics is essential for effective counter-terrorism measures and ensuring the safety and security of the region. Moreover, even if terrorist organizations have adapted new tactics but still there are many examples of convention ways of attacks.

This shift in focus is partly attributed to the Indian government's intensified counterinsurgency operations in Kashmir following the abrogation of Article 370 in August 2019. With enhanced security measures and a crackdown on militancy in the Valley, terrorists have found it increasingly difficult to operate there, leading them to target the more vulnerable and less fortified regions of Jammu.The intent behind these attacks appears to be to disrupt potential assembly elections in Jammu and Kashmir, sow fear among the population, and provoke communal unrest.

Overall, the recent developments in Jammu reflect a broader, more concerning trend of escalating violence in a region that had previously seen fewer insurgent activities compared to Kashmir. The security forces are now on high alert, but the evolving tactics and shifting focus of terrorist organizations continue to pose significant challenges.

While, the government is continuously trying to deal with the challenges affiliated with the region it has also faced several challenges in the recent developments. In Jammu, the focus of the government has been on counter-terrorism efforts that include community policing and intelligence operations to pre-empt localized attacks. For instance, initiatives to engage with local youth have been employed to deter them from joining militant ranks.The Indian government's counter-terrorism strategies, including military operations and intelligence gathering, aim to neutralize terrorist threats.

Organizations Involved in the Shift to Jammu

Jaish-e-Mohammed (JeM): JeM remains a key player in the insurgency, with its operatives increasingly active in the Jammu region. The group continues to carry out high-profile attacks on security forces and has been linked to several recent incidents in the area.Twelve security personnel, including an Army captain and 10 civilians have died since January 1 in terror attacks in Jammu region. (Hindustan Times, 18 July 2024).

A "fresh batch of terrorists", who infiltrated the region in the last six months could be behind the surge in terror attacks in Jammu, reported The Indian Express quoting people aware of the matter.

This group, primarily comprised of recruits from Pakistan's Punjab and Khyber Pakhtunkhwa regions, is suspected to be associated with the Jaish-e-Mohammed (JeM). (Hindustan Times, 18 July 2024).

Lashkar-e-Taiba (LeT): It has expanded its operations to include Jammu, utilizing cross-border infiltration routes and leveraging local support networks. The group is known for its sophisticated attacks and has been implicated in several major incidents in the region.June 2024, four significant attacks took place, with one particularly deadly incident on June 9, when terrorists ambushed a bus carrying Hindu pilgrims in Reasi district, resulting in the deaths of nine passengers and injuries to 33 others. These attacks are believed to be carried out by Pakistan-based terrorist groups like Lashkar-e-Taiba (LeT), which has historically targeted Hindu-majority areas in Jammu to incite communal violence. (First post, 10 June 2024) & (Mannes et al., 2011)

The Resistance Front (TRF): A relatively new group, TRF, is believed to be a front for LeT. TRF primarily uses LeT funds for attacks. TRF came into existence after abrogation of Article 370, initially operating as online entity. It has quickly become one of the most active militant organizations in Jammu, employing a mix of traditional insurgent tactics and modern communication methods to coordinate and publicize its activities. Direct attacks on Army personnel Six months later, it transitioned into a physical group, merging terrorists from various outfits, including LeT. The formation of TRF was a strategic move by Pakistan, under pressure from the Financial Action Task Force (FATF) to clean up its terror funding activities. (ORF, 25 December 2021)

Other Emerging Groups: Other groups, such as the People's Anti-Fascist Front (PAFF) and Islamic State in Jammu and Kashmir (ISJK), have also been involved in recent attacks in the region. These groups, while smaller, add to the complexity of the insurgency by introducing new ideological dimensions and tactics.

Conclusion

The conflict in Jammu has shifted towards localized, targeted violence, significantly different from the organized insurgency seen in Kashmir. This evolution reflects changes in the social, political, and economic landscapes of the region. Understanding these differences is crucial for developing appropriate responses to the distinct challenges posed by the ongoing conflict in Jammu.Major reason of shifting insurgency from Kashmir valley to Jammu is spread of terrorism and Pakistan supporting terrorism. Also, after the abolition of Article 370, central government has more control over the region. This has made difficult for terrorists to attack in conventional ways. All the activities are very closely watched by government and Indian army.

Terrorist organizations are now aiming at minorities and Hindu community to create an environment of fear. The role of terrorism in this transition cannot be understated. As extremist groups exploit local discontent and socio-economic disparities, they have found fertile ground for recruitment and radicalization in Jammu. This shift not only complicates the security landscape but also poses significant challenges for governance and community cohesion.The abrogation of Article 370 has acted as a catalyst for this transformation. The change in status has led to heightened surveillance, increased military presence, and a reconfiguration of local governance, further complicating the dynamics of insurgency.

To address the emerging challenges, a comprehensive strategy is essential. This strategy should prioritize dialogue that includes diverse voices from both Kashmir and Jammu, ensuring that the perspectives of marginalized communities are heard. Development initiatives that focus on economic opportunities, education, and infrastructure are crucial to countering the allure of extremist ideologies.

Furthermore, fostering community engagement can help rebuild trust between citizens and the state, essential for long-term peace.

Ultimately, understanding the shifting patterns of insurgency in Jammu is vital for developing effective policy responses. As the region grapples with these complexities, it is imperative for stakeholders to adopt a nuanced approach that acknowledges the historical context while addressing the immediate and underlying causes of unrest.Only through sustained efforts and collaborations can the violence be diminished, paving the way for a more stable and inclusive future for all the country.

References

- 39 people held in crackdown on foreigners illegally settled in Jammu: Police. (19 December 2023). The Hindu. Retrieved from https://www.thehindu.com/news/national/39-people-held-in-crackdown-on-foreigners-illegally-settled-in-jammu-police/article67655314.ece on 22 June 2025.
- Admn sets up panel to identify foreign nationals overstaying illegally in Jammu and Kashmir. (2023, October 19). *Hindustan Times*. Retrieved from https://www.hindustantimes.com/cities/chandigarh-news/admn-sets-up-panel-to-identify-foreign-nationals-overstaying-illegally-in-jammu-and-kashmir-101697654290613.html#:~:text=As%20per%20the%20government%20version,speaking%20Muslim%20minority%20in%20Myanmaron 20 June 2025.
- Leather, K. (2004). Kashmiri separatists: Origins, competing ideologies and prospects for resolution of the conflict. *Asian Economic and Political Issues*, *10*, 149. Retrieved from https://www.everycrsreport.com/files/20020930_RL31587_8dff0ac97fbc7e3e304d1f0c42dcd894c1579025.pdf on 22 August 2024.
- Westcott, S. P. (2020). The case of UN involvement in Jammu and Kashmir. *E-International Relations*, 1-10.
- Mangrio, N. (2012). A historical and political perspective of Kashmir issue. *The Dialogue*, *7*(3), 255-264. Retrieved from https://www.qurtuba.edu.pk/thedialogue/The%20Dialogue/7_3/Dialogue_July_September2012_255-264.pdf on 23 September 2024.
- Hindustan Times. 18 July 2024. Jammu attacks tied to highly trained JEM terrorists with battke experience in Afghanistan. Retrieved from https://www.hindustantimes.com/india-news/jammu-attacks-tied-to-highly-trained-jem-terrorists-with-battle-experience-in-afghanistan-report-101721267968414.html on 12 August 2024.
- First post. 10 June 2024. Why the terror attacks in J&K's Reasi that killed 9 pilgrims poses new security concerns. Retrieved from https://www.firstpost.com/explainers/jk-terror-attack-in-reasi-pilgrims-killed-security-concerns-13780926.htmlon 2 October 2024.
- Wirsing, R. G. (1996). The Kashmir Conflict. *Current History*, *95*(600), 171. Retrieved from https://www.proquest.com/openview/88f22a05baa79eb103127f7f1ce137f5/1.pdf?pq-origsite=gscholar&cbl=41559 on 30 July 2024.
- Observer Researcher Foundation. 15 December 2024. Positioning the Resistance Front (TRF) in Kashmir's Militancy Landscape. Retrieved from https://www.orfonline.org/expert-speak/positioning-the-resistance-front-trf-in-kashmirs-militancy-landscape on 19 August 2024.
- Ministry of External Affairs, External Publicity Division.19 January 2004. Kashmir the True Story. Retrieved fromhttps://www.mea.gov.in/Uploads/PublicationDocs/19156_Kashmir_The_True_Story_19-01-2004.pdf on 21 September 2024.

- Centre for Land Warfare Studies. (2022). Targeted Killings in Kashmir: Does the Mainstream Narrative hold Significance? Retrieved from IB-369_Targeted-Killings-in-Kashmir-Does-the-Mainstream-Narrative-Hold-Significance-1.pdfon 23 March 2024.
- VOA News. 8 October 2022. Targeted Civilian Killings Shock Region of Indian Administered Kashmir. Retrieved from Targeted Civilian Killings Shock Region of Indian-Administered Kashmir on 22 October 2024.
- The Hindu. 22 January 2023. NIA inspects blast site in Jammu; Security beefed up in J&K. Retrieved from NIA inspects blast site in Jammu; security beefed up in J&K - The Hindu on 22 July 2024.
- The Times of India. 12 October 2021. Killer of Jammu and Kashmir taxi driver among to TRF terrorists shot dead in encounters. Retrieved from Killer of Jammu and Kashmir taxi driver among 2 TRF terrorists shot dead in encounters | India News - Times of India on 11 August 2024.
- Robotics India. 27 June 2021. Drones used to drop bombs on IAF Airport in Jammu, first of its kind attack in India. Retrieved from https://roboticsindia.live/drones-used-to-drop-bombs-on-iaf-airport-in-jammu-first-of-its-kind-attack-in-india/ on 22 September 2024.
- The Dispatch. 1 March 2024. Panic after low-intensity blast on Jalandhar-Jammu rail track. Retrieved from Panic after low-intensity blast on Jalandhar-Jammu rail track – The Dispatch on 3 May 2024.
- Deccan Herald. 7 March 2022. Death toll in Srinagar grenade attack rises to 2. Retrieved from Death toll in Srinagar grenade attack rises to 2 on 22 October 2024.
- Hari Om. (29 May 2017). A Big conspiracy: Rohingyas occupying strategic locations in Jammu. *PGURUS.* Retrieved from https://www.pgurus.com/big-conspiracy-rohingyas-occupying-strategic-locations-jammu/#google_vignetteon 20 June 2025.
- Indian Express. 17 September 2023. 5 incidents in 10 days: How cross border spike in Jammu and Kashmir turns gaze to winter strategy. Retrieved from https://indianexpress.com/article/explained/5-incidents-in-10-days-cross-border-spike-turns-gaze-to-winter-strategy-8943188/ on 23 July 2023.
- The Times of India. 22 April 2023. Terrorist attack in Poonch. Retrieved from https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/col-nagial/terrorists-attack-in-poonch/ on 05 March 2023.
- National Institute of Justice. 18 December 2023. Five things about the role of the internet and social media in domestic radicalization. Retrieved from Five Things About the Role of the Internet and Social Media in Domestic Radicalization | National Institute of Justice on 04 July 2024.
- Ministry of Home Affairs. (30 July 2024). Terrorism in Jammu and Kashmir. Press Information Bureau. Retrieved from Press Release: Press Information Bureau on 22 October 2024.
- Yousuf, D. (2022). Targeted Killings in Kashmir: Does the Mainstream Narrative Hold Significance? Retrieved from https://www.claws.in/static/IB-369_Targeted-Killings-in-Kashmir-Does-the-Mainstream-Narrative-Hold-Significance-1.pdfon 12 October 2024.
- The Carter Center. (2002). The Kashmiri Conflict: Historical and Prospective Intervention Analyses Retrieved from https://www.cartercenter.org/documents/1439.pdf on 22 October 2024.
- Mannes, A., Shakarian, J., Sliva, A., & Subrahmanian, V. S. (2011, September). A computationally-enabled analysis of Lashkar-e-Taiba attacks in Jammu and Kashmir. In *2011 European intelligence and security informatics conference* (pp. 224-229). IEEE. Retrieved from A-Computationally-Enabled-Analysis-of-Lashkar-e-Taiba-Attacks-in-Jammu-and-Kashmir.pdf on 21 October 2024.
- Shah, K. (2020). Ideological shift, public support and social media: The ‘new’in Kashmir’s ‘new militancy’. *Observer Research Foundation, accessed July*, *25*.

NEP 2020 and the Place of Artificial Intelligence in Indian Education

Dr. Vishvajitsinh G. Rathod
Assistant Professor Psychology
Department of Psychology
Shree Sarvoday Arts and Comm College Kant Deesa

Abstract

The National Education Policy (NEP) 2020 marks a transformative shift in the Indian education system by emphasizing holistic, multidisciplinary, flexible, and technology-enabled learning. Among emerging technologies, Artificial Intelligence (AI) occupies a significant position due to its potential to personalize learning, enhance teaching effectiveness, improve assessment practices, and support educational administration. This research paper examines the role and relevance of AI within the framework of NEP 2020, highlighting policy provisions, opportunities, challenges, and ethical concerns related to AI integration in Indian education. The paper argues that AI, when aligned with the core principles of equity, inclusion, and quality outlined in NEP 2020, can act as a powerful enabler of educational reform. However, successful implementation requires robust digital infrastructure, teacher capacity building, ethical governance, and a learner-centric approach.

Keywords: NEP 2020, Artificial Intelligence, Indian Education, Educational Technology, Digital Learning

Introduction

The National Education Policy (NEP) 2020 is the first education policy of the 21st century in India, replacing the National Policy on Education, 1986. It envisions an education system rooted in Indian ethos while preparing learners to meet global challenges. Rapid advancements in digital technologies, particularly Artificial Intelligence (AI), have significantly influenced education worldwide. NEP 2020 recognizes technology as a key driver in improving access, equity, and quality in education.

Artificial Intelligence refers to computer systems capable of performing tasks that typically require human intelligence, such as learning, reasoning, problem-solving, and decision-making. In education, AI has the potential to reshape teaching-learning processes, assessment methods, curriculum design, and institutional governance.

Overview of NEP 2020

NEP 2020 aims to transform India into a global knowledge superpower by:

- Promoting holistic and multidisciplinary education
- Ensuring universal access and equity
- Emphasizing conceptual understanding and critical thinking
- Integrating vocational education and skill development
- Leveraging technology for teaching, learning, and administration

The policy advocates the use of digital tools, online platforms, and emerging technologies to overcome geographical, social, and economic barriers in education.

Artificial Intelligence in Education: Concept and Scope

AI in education (AIED) includes applications such as:

- Intelligent Tutoring Systems
- Adaptive and personalized learning platforms
- Automated assessment and feedback systems
- Learning analytics and predictive modeling
- Virtual assistants and chatbots

These tools aim to support teachers, enhance learner engagement, and improve learning outcomes rather than replace human educators.

Position of AI in NEP 2020

NEP 2020 explicitly acknowledges the importance of AI and other emerging technologies such as machine learning, data science, and blockchain. Key provisions include:

- Introduction of AI-related content at appropriate levels in school education
- Promotion of computational thinking and coding from early grades
- Establishment of the National Educational Technology Forum (NETF) to facilitate the exchange of ideas on technology use
- Integration of AI in higher education curricula, research, and innovation

The policy envisions AI as both a subject of study and a tool for improving educational processes.

Applications of AI in Indian Education

Personalized Learning

AI-powered systems can analyze learner data to customize content, pace, and teaching strategies according to individual needs, thus supporting diverse learners.

Teaching Support

AI tools can assist teachers in lesson planning, content creation, grading, and identifying learning gaps, allowing them to focus more on mentoring and facilitation.

Assessment and Evaluation

Automated assessments, adaptive testing, and instant feedback enabled by AI can make evaluation more continuous, formative, and competency-based, aligning with NEP 2020.

Educational Administration

AI can improve efficiency in admissions, timetabling, resource management, and policy planning through data-driven decision-making.

Challenges in Implementing AI under NEP 2020

Despite its potential, several challenges exist:

- Digital divide and unequal access to technology
- Lack of infrastructure and reliable internet connectivity
- Insufficient teacher training in AI and digital pedagogy
- Data privacy, surveillance, and ethical concerns
- Risk of over-dependence on technology

Addressing these challenges is crucial to ensure inclusive and equitable implementation.

Ethical and Inclusive Considerations

NEP 2020 emphasizes equity, inclusion, and human values. AI systems must be:

- Transparent and unbiased
- Respectful of learner privacy and data security
- Inclusive of students from diverse socio-economic and linguistic backgrounds
- Used as supportive tools, not as replacements for human judgment

Ethical governance frameworks are essential for responsible AI adoption in education.

Suggestions for Effective Integration

- Strengthening digital infrastructure in rural and remote areas
- Continuous professional development for teachers in AI and EdTech
- Public-private partnerships for innovation and scalability
- Development of indigenous AI solutions aligned with Indian contexts
- Clear policies on data protection and ethical AI use

Conclusion

NEP 2020 provides a progressive and future-oriented framework for integrating Artificial Intelligence into Indian education. AI has the potential to enhance learning experiences, support teachers, and improve educational governance if implemented thoughtfully. Aligning AI adoption with the foundational principles of NEP 2020—equity, quality, flexibility, and human-centered education—is essential. With careful planning, ethical safeguards, and capacity building, AI can play a transformative role in realizing the vision of NEP 2020 and shaping the future of Indian education.

References

1. Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. Ministry of Education.

2. UNESCO. (2019). *Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities*.
3. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Center for Curriculum Redesign.
4. Luckin, R. et al. (2016). *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. Pearson Education.

Triple Entry Accounting System Using Blockchain Technology

Bansi Dineshbhai Kacha
M.com student
Dr.subhash mahila arts, commerce and home science college, junagadh

Abstract:

Accounting systems have evolved significantly from single-entry bookkeeping to double-entry bookkeeping, which has been the foundation of financial reporting for over 600 years. However, with the emergence of digital technologies, especially blockchain, a new accounting model called Triple Entry Accounting (TEA) has been proposed. This system integrates traditional accounting with cryptographic verification and distributed ledger technology to enhance transparency, reliability, and security in financial transactions. In a triple-entry system, a third entry is recorded on a blockchain as a shared, immutable record of the transaction between parties. This paper discusses the concept, working mechanism, advantages, challenges, and potential applications of triple-entry accounting using blockchain technology.

Introduction:

Accounting is essential for recording, summarizing, and reporting financial transactions. Historically, accounting systems have evolved through three main stages:

- Single-entry accounting
- Double-entry accounting
- Triple-entry accounting

Double-entry accounting, introduced in the 15th century, requires every transaction to be recorded as both a debit and a credit in separate accounts. While this system helps detect errors and fraud, it still depends on centralized record-keeping within organizations.

The rise of blockchain technology, which provides a decentralized and tamper-proof ledger, has opened possibilities for more transparent and secure accounting systems. Triple-entry accounting integrates blockchain with traditional accounting methods to create a verifiable third record of transactions shared among participants.

Concept of Triple Entry Accounting :

The concept of triple-entry accounting was introduced by Ian Grigg in 2005. The system expands the traditional double-entry model by adding a third entry that is recorded in a shared digital ledger.

In this system:

- First entry: Debit recorded by one party

- Second entry: Credit recorded by the counterparty
- Third entry: A cryptographically signed transaction stored on a blockchain

The third entry acts as a digital receipt that verifies the transaction between the two parties. Both parties and auditors can access this record, which ensures transparency and prevents manipulation.

Blockchain Technology in Accounting :

Blockchain is a distributed ledger technology that records transactions in blocks linked together through cryptographic hashes. Each block contains:

Transaction data

Timestamp

Hash of the previous block

Once recorded, the data cannot be altered without changing all subsequent blocks, making blockchain highly secure.

Key characteristics include:

Decentralization

Transparency

Immutability

Security through cryptography

These features make blockchain suitable for accounting applications where data integrity and verification are critical.

Working of Triple Entry Accounting with Blockchain :

In a blockchain-based triple-entry accounting system, the transaction process works as follows:

Step 1: Transaction Initiation

Two parties agree to conduct a transaction, such as the sale of goods.

Step 2: Double Entry Recording

Each party records the transaction in their own accounting systems using traditional debit and credit entries.

Example:

Party **Entry**

Buyer	Debit:purchase
Buyer	Credit: cash
Seller	Debit : cash
Seller	Credit : cash

Step 3: Blockchain Entry

The transaction details are digitally signed and recorded on a blockchain network. This creates a third entry, which acts as a shared verification record.

Step 4: Verification

Network participants validate the transaction and add it to the blockchain. Once validated, it becomes permanent and cannot be altered.

Architecture of Blockchain-Based Accounting System

A blockchain-based accounting system generally includes the following components:

1.Distributed Ledger

Stores transaction records across multiple nodes.

2.Cryptographic Signatures

Ensure authenticity and prevent unauthorized changes.

3.Smart Contracts

Automate financial agreements and accounting entries.

4.Consensus Mechanism

Ensures agreement among network participants before recording transactions.

Advantages of Triple Entry Accounting

- **Fraud Prevention**

Blockchain records are immutable, making it extremely difficult to manipulate financial records.

- **Transparency**

All participants have access to the same transaction record, improving trust among stakeholders.

- **Real-Time Auditing**

Auditors can verify transactions directly from the blockchain without relying solely on company records.

- **Improved Accuracy**

Automated verification reduces human errors in accounting entries.

- **Reduced Reconciliation**

Since both parties share the same transaction record, reconciliation processes become faster and simpler.

Research indicates that triple-entry accounting can significantly reduce financial fraud and manipulation in accounting systems.

Challenges and Limitations :

Despite its advantages, triple-entry accounting also faces several challenges.

- Technical Complexity

Implementing blockchain systems requires advanced technical knowledge and infrastructure.

- Scalability Issues

Blockchain networks may struggle to process large volumes of transactions quickly.

- Regulatory Uncertainty

Accounting standards and legal frameworks for blockchain-based accounting are still developing.

- Adoption Barriers

Organizations may hesitate to replace established accounting systems.

Studies indicate that most implementations of triple-entry accounting remain theoretical and require further research and development.

Applications of Triple Entry Accounting :

Triple-entry accounting has potential applications in various sectors:

• Financial Institutions

Banks can use blockchain to verify transactions and prevent fraud.

• Supply Chain Management

Companies can track payments and goods movement transparently.

• Government and Public Finance

Governments can increase transparency in public spending.

• Cryptocurrency and Digital Assets

Blockchain-based accounting is particularly relevant for managing crypto assets.

Future of Blockchain-Based Accounting :

Blockchain technology is expected to transform accounting practices by introducing decentralized, automated, and transparent financial systems.

Future developments may include:

- Integration with artificial intelligence
- Smart contract–based accounting automation
- Real-time global auditing systems
- Standardization of blockchain accounting protocols

Although the technology is still evolving, triple-entry accounting has the potential to redefine financial reporting and auditing in the digital economy.

Conclusion :

Triple-entry accounting using blockchain represents a significant innovation in accounting systems. By adding a third cryptographically secured entry to traditional accounting records, it ensures transparency, accuracy, and security in financial transactions. While challenges such as scalability and regulatory issues remain, the potential benefits of this system are substantial. As blockchain technology continues to develop, triple-entry accounting may become an essential component of future financial systems.

References :

1. Grigg, I. (2005). Triple Entry Accounting.
2. Ibañez, J. I., Bayer, C. N., Tasca, P., & Xu, J. (2023). Blockchain-Based Triple Entry Accounting. Journal of Information Systems. (AAA Publications)
3. Mahtani, U. S. (2022). Fraudulent Practices and Blockchain Accounting Systems. Journal of Accounting Ethics & Public Policy. (JAEPP)

4.Ibañez, J. I., Bayer, C. N., Tasca, P., & Xu, J. (2023). REA, Triple-Entry Accounting and Blockchain: Converging Paths to Shared Ledger Systems. (MDPI)

5.Grigg, I. (2024). Triple Entry Accounting. Journal of Risk and Financial Management. (MDPI)

6.Blockchain Research and Applications (2021). A Future Triple Entry Accounting Framework Using Blockchain Technology. (ScienceDirect).

तपस्वी संतो की भूमि रविधाम

संशोधनकर्ता

पुरोहित नुतनबेन करशनभाई

मार्गदर्शक

डॉ. गौतमभाई आर. चौहाण

असिस्टेंट प्रोफेसर

प्रस्तावना:–

रवि गांव जो कि एक पवित्र स्थल है जहाँ कई महान संतो ने अपनी लीलाऐं रची। इस लेख में, मैं रविधाम के संतो के जीवन और उनके कार्यों के बारे में जानकारी प्रदान करने जा रही हूँ। रवि गांव जो कि बनासकांठा जिले के धानेरा तहसील में पडता है रविधाम के इस पुण्यधरा पर संत-महात्माओं की समाधियों से सुशोभित है। यह क्षेत्र आज भी साधु-संतो के नाम से जाना जाता है, जो इसकी आध्यात्मिक महत्ता दर्शाता है। आज से लगभग ७०० वर्ष पूर्वे इस गांव में देवडा(सरदार) की रियासत थी। तब उत्तर प्रदेश राज्य के प्रयागराज जिले में से ब्राह्मण भ्रमण करते-करते गुजरात राज्य के पाटन जिले के सिद्धपुर तहसील में आए। तब सिद्धाराज जयसिंह का शासन था। सिद्धराज जयसिंह ने ब्राह्मणों का स्वागत किया और रुद्रमहालय मंदिर का उद्घाटन भी इन्हीं ब्राह्मणों ने किया था और उसके बाद इस गांव में आ पहूँचे। तब इस गांव में सरदारों की रियासत थी सरदारों ने ब्राह्मणों का आदर-सत्कार किया क्योंकि वह ब्राह्मणों को अपना गुरु मानते थे इसलिए उन्होंने जमीन-जायदात ब्राह्मणों को दान में दे दिया और यह रियासत छोड़कर सरदारों ने राजस्थान की और प्रस्थान किया। उसके बाद आसपास के गांव में भी ब्राह्मण भ्रमण करके बस गए। ब्राह्मणों के ३२ गांव है। यह सादगी का जीवन जीते है और खेती पे निर्भर है।

सांस्कृतिक द्रष्टिए रवि गांव में लोकमेला, मेलावडा, उरस, वरघोडा, रथयात्रा ऐसे कितने ही उत्सवो से हरा-भरा यह गांव है। रवि गांव देवभूमि है, तीर्थ भूमि है, एक आध्यात्मिक क्षेत्रे है। इस गांव में सिद्ध संतो ने बड़े- बड़े भंडारे किये थे इसलिए रवि गांव को 'रविधाम' कहा जाता है। रविधाम एक ऐसी भूमि है जो तपस्वी संतो कि तपस्या और आध्यात्मिक ज्ञान से परिपूर्ण है। एवं यह पवित्र भूमि को 'संतो की भूमि' से भी जाना जाता है यह भूमि प्राचीन काल से ही सिद्ध संतो कि तपस्या स्थली रही है। इस गांव में पांच उच्च कोटी के संत हो गये इसमें से तीन संतो ने जीवंत समाधि ली और दो संत दैवीए हो गये थे उनकी समाधियाँ रवि गांव में स्थित है उनके द्वारा दिए गए संदेश और समाज को एक नई दिशा दिखाई। इस भूमि पर लोगों की बहुत आस्थाएं जुडी हुई है।

अभी वर्तमान समय में श्री श्री 1008 श्री सत्यानंदजी ब्रह्मचारी रवि गांव में गादीपति है। यह परमात्मा की भक्ति के साथ-साथ सामाजिक स्तर पर समाज को सुधारने के लिए भी उनके द्वारा विशेष प्रवचन किए जाते हैं।

साहित्य समीक्षाः–

रविधाम एक ऐतिहासिक और आध्यात्मिक महत्व के बारे में बहुत कम साहित्य उपलब्ध है, लेकिन जो भी जानकारी उपलब्ध है वह इसकी महत्ता को दर्शाती है। इस क्षेत्र मे संतो की लीलाऐं और उनके अनुभवो का विशेष महत्व हैं, जो लोगो कों आध्यात्मिक ज्ञान और शांति प्रदान करते है।

रवि गांव में पांच उच्च कोटी के संत हो गये। इसमें से तीन संतोने जीवंत समाधि ली और दो संत दैवीए हो गऐ थे वर्तमान में श्री श्री १००८ श्री सत्यानंदजी बह्मचारी रवि गांव में गादीपति है उन्होंने मुझे लेख लिखने के उद्देश्य सें उन्होंने मुझे यह जानकारी साझा की।

जुगल किशोर राजपुरोहित, जयोति पुंञ्ज, पृष्ठ (१२६ -१३०) इस पुस्तक में तीन संतो के लीला/प्रसंग वर्णित है। इस स्थान से ३२ गांव जुड़े हुए है और इस गांव में पुरोहित ज्ञाति के अलावा दुसरे ज्ञाति के लोग भी रहते है हालांकि पूरे गांव और समाज में इन चमत्कारो के बारे में पता था, लेकिन यह चमत्कार

विशेष रूप से श्री खुमाजी सुथार [गुजरात], श्री जोयताजी देवासी [राजस्थान], श्री मेगाजी पुरोहित [गुजरात], श्री सवाजी सुथार [गुजरात] इन सबका नाम इस पुस्तक में वर्णित है इनका निधन हो चुका है लेकिन, श्रीमती रंभादेवी पुरोहित जो गुजरात से है और लगभग १०० वर्ष से अधिक आयु में भी जीवित है।

इन पांच संतो की समाधियाँ, उनके घोड़े की समाधि, रुद्राक्ष की माला, शास्त्र, शस्त्र, चरण पादुका और प्राण प्रतिष्ठा की पत्रिका भी मौजूद है।जब भंडारा हुआ तब लोगों ने जो दान दिया था जैसे की चवन्नी, अठन्नी, रूपये या सिक्के जो दिया था उसके नाम सहित उस पत्र में सभी विगतवार वर्णित है।

मुख्य विषय: “तपस्वी संतो की भूमि रविधाम”

रवि गांव गुजरात राज्य के बनासकांठा जिले के धानेरा तहसील में पडता है। इस स्थान से बत्तीस गांव जुडे हुए है, जिसमें राजस्थान के सिरोही जिले के रेवदर तहसील के गांव भी जुडे हुए है जिन्हें “बत्तीसी पुरोहित समाज” के नाम से जाना जाता हैं। इस पवित्र स्थल पर आने वाले लोगों ने अनुभव किया हैं कि यहाँ कि ऊर्जा और वातावरण उन्हें एक अनोखी शांति और ताजगी प्रदान करता है। वह कहते है की इस पवित्र भूमि पर पैर रखते ही पूरे शरीर में एक अलग ही कंपन महसूस होती है और मन को शांति मिलती है। इस गांव में सांस्कृतिक दृष्टिए लोकमेला, वरघोड़ा, रथयात्रा ऐसे कितने ही उत्सवों से हरा-भरा यह गांव है और एक साल में दो बार मेले होते हैं एक महा शिवरात्रि के दिन और दूसरा गुरु पूर्णिमा में लोगों की बहुत आस्थाएं इस भूमि से जुडी हुई है।

आज भी इस तपोभूमि पर पुरोहित, राजस्थान के राजपुरोहित और अन्य ज्ञाती के लोग सैकड़ो की संख्या में श्रद्धालु आते हैं त्यौहारों में भी हजारों की संख्या में लोगों की भीड़ इकट्ठीत हो जाती है। इस गांव में तीन भंडारे हुए, और एक भंडारा होना अभी शेषः है उसका कार्य अभी जारी है। इस उच्च कोटी के महान सिद्ध संतो का संक्षेप में वर्णन करने जा रही हूँ।

श्री श्री १००८ श्री रूपालानंदजी ब्रह्मचारी:-

आज से २५० वर्ष पूर्व इस भूमि पर भ्रमण करते-करते एक सिद्ध संत महान विभूति श्री रुपरीनंदजी इस गांव में पधारे उन्होंने रवि गांव में ईशान दिशा में आसान बिछाया वहा पर ईमली, पीपल,और वट वृक्ष आज भी मौजूद है उन्होंने वहा बहोत शिद्दत प्राप्त किया। फिर इनको इच्छा हुई कि मैं मेरे देह को त्यागना चाहता हूं और संतों का देह को त्याग करना यानी ऐसै ही समझो जैसे हम आम इंसान वस्त्र बदलते हैं ऐसै ही संतों का देह को त्याग करना उनके लिए सरल है। जब उनका भव्य समय आया तब उन्होंने वट की साख पकड़कर झूला झूलते थे तब उनके अनुयायी भी मौजूद थे और झूला झूलते-झूलते धरती माता को कहा कि आप मुझे स्थान दो मैं आप में समाना चाहता हूं तब धरती माता ने उनको मार्ग दिया और यह सिद्ध संत झूला झूलते-झूलते ही धरती में समा गए और उस पर लोगों ने समाधि बना दी। आज वर्तमान समय में भी चमत्कार तो होते ही हैं लेकिन एक चमत्कार तो रवि गांव के कितने ही लोगो ने देखा है एक अद्भूत द्रश्य जो की लोगों ने अपनी नजरों समक्ष देखा है, जब रात्रि के समय लोग खेत में फसल की सिंचाई करने या पहरा देने जाते है तब यह अद्भूत द्रश्य जो कि आकाश में से एक ज्योत(प्रकाश पूंज) समाधि पर आती है, तब चारो और प्रकाश छा जाता है यह ज्योत वट वृक्ष पर थोड़ी देर रुकती है और बाद में अद्रश्य हो जाती है। तपस्वियो इस प्रकाश पूंज से हयात होने का संकेत देते हैं।

श्री श्री १००८ श्री स्वरूपानंदजी ब्रह्मचारी:-

श्री रूपालानंदजी के बाद श्री स्वरूपानंदजी आए। यह भी उच्च कोटि के संत थे। इस गांव में आकर इन्हों ने आश्रम की स्थापना की। उन्होंने बहोत शिद्दत प्राप्त की कही सारी लीलाऐं भी रची। उस समय इस गांव में एक बीमारी आई थी तब गांव में अस्पताल नहीं था स्वरूपानंद ने इस बिमारी को दूर करने के लिए अपनी सिद्धियों का उपयोग करके इस गांव के चारो और लकीर खींच दी उसके बाद इस गांव में कभी भी बीमारी नहीं आई।जब भव्य समय आया तब उन्होंने जीवंत समाधि ले ली।

श्री श्री १००८ श्री प्रेमानंदजी ब्रह्मचारी:-

श्री प्रेमानंदजी एक तपस्वी संत थे। यह भी स्वरूपानंदजी कोटि के ही सिद्ध पुरुष थे। इस गांव में कोई भी समस्या होती थी तब यह बच्चों का रूप ले लेते थे और उस समस्या को दूर करते थे। अतः अपना असली स्वरुप प्रकट नहीं किया। यह अपनी भक्ति में लीन रहने लगे। इनके भी बहुत चमत्कार है जिसमें पूरा लेख समा जाए। उन्होंने भी जीवंत समाधि ली थी।

श्री श्री १००८ श्री शंकारानंदजी(लखीरामजी) ब्रह्मचारी:-

शंकरानंदजी राजस्थान के सिरोही जिले में दांतरेज नामक पहाड़ है इस पहाड़ पर एक पैर पर खड़े रहकर १२ साल तक तप किया था। इनके भी बहोत सारे प्रसंग है यह भी महंत सिद्ध संत थे। इस गांव में आए लोगों में धर्म प्रचार किया और कु-रिवाज़ को दूर किया। समाज आगे बढ़े अच्छा वातावरण और धार्मिक समाज बने इसलिए सतत प्रयास करके समाज को एक सूत्र में बांधा।और बाद में यह दैवीए हो गए थे।

श्री श्री १००८ श्री शिवानंदजी ब्रह्मचारी:-

श्री शंकारानंदजी के बाद उनके शिष्य श्री शिवानंद जी महाराज इस गादी पर आए। यह भी सिद्ध पुरुष और संत शिरोमणि थे। उनके मुख से जो भी वचन कहा वह वचन सिद्ध हो गए। यह भी दैवीए हो गए थे।

अतः पांच उच्च कोटी के संत श्री सामर्थ्यवान होते हुए भी अपना असली स्वरूप प्रकट नहीं किया एवं अपने श्रद्धालु भक्त के भक्ति में लीन रहने लगे।

श्री श्री १००८ श्री सत्यानंदजी ब्रह्मचारी:-

श्री शिवानंदजी के बाद उनके शिष्य श्री सत्यानंदजी ब्रह्मचारी वर्तमान में रविधाम के गादीपति है। यह भी सिद्ध महापुरुष है इनके तीन शिष्य है श्री निजानंदजी ब्रह्मचारी, श्री कृष्णानंदजी ब्रह्मचारी, और श्री विवेकानंदजी ब्रह्मचारी।

यह परमात्मा कि भक्ति के साथ-साथ सामाजिक स्तर पर समाज को सुधारने के लिए भी उनके द्वारा विशेष प्रवचन किए जाते हैं।

इस गांव में उस समय प्राथमिक पाठशाला थी लेकिन, माध्यमिक पाठशाला नहीं थी तब इन्हों ने २००५ में माध्यमिक पाठशाला कि स्थापना की थी और इस पाठशाला का नाम श्री ब्रह्मऋषि माध्यमिक विद्यालय,रविधाम उनके हस्तक रखा गया था। आज भी आसपास के गांव में से विद्यार्थी पढने आते है और बस की सुविधाएं भी उपलब्ध है उन्होंने शिक्षण कार्य, समाज सुधारने का कार्य, व्यसन मूक्ति का कार्य, राष्ट्रहित में और समाजहित में कार्य हो इसका अध्यात्मक का सच्चा मार्ग लोगों को यही से मिलता है। गुरू महाराज प्रवचन देते समय लोगों को समझाते है कि अपनी पुरोहित समाज की गरीमा सदैव बनी रहे और प्राश्चात संस्कृति का प्रभाव भारतीय संस्कृति पर बनी रहे इसलिए लोगो को बार-बार समझाते है और समाज में वैचारिक क्रांति आए इसलिए प्रयत्न अभी भी जारी है। ऐसे संतो की पीढ़ी की परंपरा है लोगों की बहुत आस्थाए इस भूमि से जुडी हुई है। जैसे सब लोग भगवान को मानते हैं ऐसै गुरुदेव को भी हृदय पूर्वक मानते है।

निष्कर्ष:–

इस लेख के, माध्यम से मैंने रवि गांव के ऐतिहासिक और आध्यात्मिक के महत्व को हमने समझने का प्रयास किया है। रविधाम एक ऐसा स्थल है जो अपने ऐतिहासिक और आध्यात्मिक महत्व के लिए प्रसिद्ध है। यह स्थल न केवल अपनी पवित्रता और शांति के लिए प्रसिद्ध है, बल्कि इसका महत्व और इतिहास भी अद्वितीय तीर्थ स्थल बनाता है पुरोहित समाज का उद्भव और विकास में संतों का महत्वपूर्ण योगदान रहा है रवि गांव में पांच संतो का प्रदर्शन और उनका प्रभाव पुरोहित समाज के विकास में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। श्री सत्यानंदजी महाराज गादीपति के रूप में पुरोहित समाज के नेतृत्व में महत्वपूर्ण योगदान रहा है।

Effectiveness of Inquiry Training Model in Enhancing Educational Achievement of Commerce Students Through Integration of Indian Studies Teaching Methodology

Bhavik Shah

Abstract

This study explores the effectiveness of the Inquiry Training Model (ITM) integrated with Indian studies teaching methodologies in enhancing the academic performance and holistic development of commerce students. Conducted in two schools in the Kutch district, the study involved 80 higher secondary students divided into experimental and control groups. The experimental group was taught using ITM and Indian studies methodologies, while the control group followed conventional methods. Results revealed a significant improvement in academic achievement and holistic development among students in the experimental group. This research highlights the potential of blending modern inquiry-based strategies with traditional value-driven education to achieve balanced and meaningful learning outcomes.

Keywords: Inquiry Training Model, Indian studies, commerce education, holistic development, academic performance, value-based learning.

1.Introduction:

Education plays a pivotal role in shaping individuals and societies, with teaching methodologies significantly influencing the quality of learning outcomes. In the modern educational landscape, commerce education faces unique challenges such as the need to foster critical thinking, adapt to global business trends, and instill ethical decision-making in students. These demands require teaching methods that not only focus on academic excellence but also emphasize holistic personality development.

The Inquiry Training Model (ITM) offers a student-centered approach that encourages active learning through questioning, investigation, and problem-solving. These attributes are essential for commerce students, who must navigate complex concepts and apply them to real-world scenarios. However, traditional teaching methodologies often fail to address the broader developmental needs of students, such as ethical reasoning and emotional intelligence. To bridge this gap, the inclusion of Indian studies teaching methodologies—rooted in values, ethics, and holistic personality development—is crucial.

Indian studies teaching methodologies draw from India's rich educational traditions, emphasizing experiential learning, value-based education, and the development of cognitive, emotional, and ethical domains. By integrating these methodologies with ITM, educators can create a balanced teaching framework that addresses contemporary challenges in commerce education. This integrated approach

not only improves academic performance but also cultivates well-rounded individuals capable of making practical and ethical decisions in the dynamic field of commerce.

This study focuses on implementing this integrated approach in classroom settings for commerce education. It examines the effectiveness of the model in improving academic achievement while fostering holistic development in students. Through this exploration, the research aims to contribute to the growing discourse on blending modern pedagogical innovations with traditional teaching philosophies to achieve a balanced and meaningful education.

2.Objectives of the Study

1. To evaluate the effectiveness of the Inquiry Training Model (ITM) in enhancing the academic performance of commerce students.
2. To examine the impact of integrating Indian studies teaching methodologies with ITM on the holistic development of commerce students.
3. To compare the learning outcomes of students taught through the integrated approach versus traditional teaching methods.

3.Null Hypotheses (H_0)

1. There is no significant difference in the academic performance of commerce students taught using the integrated approach and those taught using traditional methods.
2. The integration of Indian studies teaching methodologies with ITM does not significantly enhance the holistic development of commerce students.

4Research Design

The study employs a **quasi-experimental research design** to investigate the effectiveness of the Inquiry Training Model (ITM) integrated with Indian studies teaching methodologies in enhancing the academic performance and holistic development of commerce students. This design enables the comparison of the learning outcomes of students exposed to the integrated teaching approach with those taught through traditional methods while accounting for real-world classroom dynamics.

5.Type of Research

- **Quantitative Component:** Focuses on measuring changes in academic performance through pre-test and post-test evaluations.
- **Qualitative Component:** Explores students' and teachers' perceptions, engagement levels, and the practical applicability of the integrated teaching methodology.

6.Groups and Treatment

1. **Experimental Group:** Students are taught using the integrated approach of ITM and Indian studies teaching methodologies, emphasizing inquiry-based learning and value-driven education.
2. **Control Group:** Students are taught the same topics using traditional lecture-based teaching methods.

7Variables

1. **Independent Variable:** The teaching method (ITM integrated with Indian studies methodologies).

2. **Dependent Variables:**
   - Academic performance (measured through standardized tests).
   - Holistic development indicators (e.g., critical thinking, ethical decision-making).

8. Population:

The population for this study consisted of higher secondary commerce students (grades 11 and 12) from schools in the Kutch district, affiliated with recognized Indian educational boards.

9. Sampling Method:

A purposive sampling technique was employed to select two schools from the Kutch district that demonstrated a willingness to experiment with innovative teaching methods. This method ensured that the selected schools were both receptive and capable of implementing the integrated approach effectively.

- **Sample Size:**
  - **Experimental Group:** 40 students taught using ITM with Indian studies integration.
  - **Control Group:** Comprising 40 students taught using conventional lecture-based teaching methods.

10. Assessment Tools:

- Pre-test and post-test evaluations focusing on academic performance, problem-solving, and analytical skills.
- Questions designed to assess students' understanding of commerce concepts.

11. Feedback Forms and Interviews:

Structured feedback from students and teachers to understand their experiences and the practicality of the integrated model.

12. Observation Schedule:

Classroom observations to analyze engagement, interaction, and participation levels during lessons.

13. Lesson Plans:

Prepared lesson plans combining ITM activities (e.g., inquiry-based projects) with Indian studies principles (e.g., Panchkoshatmak personality development and ethical commerce practices).

14. Implementation Procedure

1. **Pre-Intervention Phase:**

Conduct baseline tests to assess initial academic performance.

- Train teachers on implementing ITM and integrating Indian studies teaching methodology.

2. **Intervention Phase:**
   - **Duration:** 3-5 weeks.
   - **Experimental Group:** Lessons designed with ITM and Indian studies integration.
     - Inquiry-based activities focusing on commerce concepts (e.g., market analysis, ethical practices).
     - Inclusion of Indian studies elements like value-based decision-making and holistic perspectives.
   - **Control Group:** Taught the same topics using traditional lecture-based methods.
3. **Post-Intervention Phase:**
   - Administer post-tests to both groups.
   - Collect qualitative data through interviews and focus group discussions.

15. Data Analysis

1. **Quantitative Analysis:**
   - **Statistical Tests:**
     - Paired t-test to compare pre-test and post-test scores within groups.
     - Independent t-test to compare performance between experimental and control groups.
   - Descriptive statistics to analyze trends in student performance.
2. **Qualitative Analysis:**
   - Thematic analysis of interviews and feedback to identify key benefits and challenges.
   - Observational data to evaluate engagement and interaction patterns in the classroom.

16. Ethical Considerations

- **Informed Consent:** Ensure participants (students, parents, and teachers) understand the study's purpose and procedures.
- **Confidentiality:** Maintain anonymity and confidentiality of all participants' data.
- **Fairness:** Provide equal learning resources to both experimental and control groups.

17.Data analysis

H01: "There is no significant difference in the academic performance of commerce students taught using the integrated approach and those taught using traditional methods".

Paired Samples Statistics

	Mean	N	Std. Deviation	t	P
Control Group (Traditional Methods)	64.25	40	8.723	5.012	.000
Experimental Group (ITM + Indian Studies)	74.05	40	8.69114		

The results of the paired samples t-test indicate a significant difference in the academic performance of commerce students taught using the integrated approach (ITM + Indian Studies) and those taught using traditional methods. The mean score for the experimental group (74.05) was notably higher than that of the control group (64.25), suggesting that students in the experimental group performed better academically.

The p-value of 0.000, which is less than the typical significance level of 0.05, provides strong evidence to reject the null hypothesis. This means that there is a statistically significant difference between the academic performance of students taught using the integrated approach and those taught using traditional methods. Therefore, the integration of Indian studies with ITM appears to have had a positive impact on the academic performance of the students.

H02: "The integration of Indian studies teaching methodologies with ITM does not significantly enhance the holistic development of commerce students".

Paired Samples Statistics					
	Mean	N	Std. Deviation	t	P
Control Group (Traditional Methods)	60.18	40	2.726	27.296	.000
Experimental Group (ITM + Indian Studies)	74.90	40	2.753		

The results of the paired samples t-test for H_0: "The integration of Indian studies teaching methodologies with ITM does not significantly enhance the holistic development of commerce students" suggest that there is a significant difference in the holistic development of students between the control group and the experimental group.

The mean score for the experimental group (ITM + Indian Studies) is 74.90, which is higher than the control group (Traditional Methods) mean of 60.18. This indicates that the students taught using the integrated approach (ITM + Indian Studies) showed more improvement in their holistic development compared to those taught with traditional methods.

The t-statistic of 27.296 and the p-value of 0.000 (which is much less than the typical significance level of 0.05) provide strong evidence to reject the null hypothesis. This means that the integration of Indian studies with ITM did significantly enhance the holistic development of commerce students, leading to a measurable improvement in their overall growth.

18. Result and Discussion:

The findings of this study highlight the transformative potential of integrating ITM with Indian studies teaching methodologies in commerce education. The significant improvement in academic performance among students taught using the integrated approach suggests that inquiry-based learning promotes active engagement, critical thinking, and analytical skills. These skills are particularly important for commerce students, as they must navigate complex economic theories and real-world business scenarios.

Moreover, the results for holistic development underscore the broader benefits of this integrated approach. Indian studies teaching methodologies, rooted in experiential and value-based learning, contribute to the all-around development of students by nurturing ethical decision-making, emotional intelligence, and teamwork. This aligns with the growing emphasis on holistic education in contemporary pedagogy, where success is not solely measured by academic scores but also by the ability to apply knowledge ethically and responsibly.

The study also addresses a critical gap in traditional teaching methods, which often prioritize rote learning over understanding and fail to prepare students for real-world challenges. with combining ITM's inquiry-driven framework with the moral and cultural values of Indian studies, this integrated approach offers a balanced educational model that aligns with the objectives of the National Education Policy (NEP).

19. Implications for Practice

The results of this study have significant implications for educators and policymakers:

1. **Curriculum Design**: The integration of modern inquiry-based techniques with traditional value-driven content can be adopted as a best practice in commerce education.
2. **Teacher Training**: Professional development programs should include training on ITM and Indian studies methodologies to empower teachers with innovative pedagogical tools.
3. **Policy Integration**: Educational policies should promote teaching frameworks that blend academic rigor with holistic development to prepare students for global and local challenges.

20. Limitations and Recommendations for Future Research

While the results are promising, the study has certain limitations:

1. The sample size was limited to higher secondary students in a specific region, which may affect the generalizability of the findings. Future research should involve larger and more diverse populations.
2. The study focused on short-term outcomes; longitudinal studies are needed to examine the long-term impact of this integrated approach on academic and personal growth.
3. Further exploration of the applicability of this framework across different subjects and educational levels can expand its utility.

References:

1. Ambedkar, B. R. (2018). *Indian Education: Past and Present*. New Delhi: Publication Division.
2. Jain, R., & Malhotra, A. (2020). Inquiry training method and its impact on educational achievement. *Journal of Education Research, 45*(2), 135–146.
3. Kumar, S., & Singh, J. (2020). The impact of inquiry-based learning on student performance. *Journal of Educational Psychology, 32*(1), 25–37.
4. Naik, R., & Gupta, P. (2019). The role of Indian philosophical systems in education. *International Journal of Educational Philosophy, 12*(3), 101–118.
5. Pandey, N. (2017). Holistic development in Indian education: A pedagogical perspective. *Journal of Pedagogical Innovations, 14*(4), 202–210.
6. Pradhan, K., & Jamal, H. (2021). The role of inquiry-based education in commerce education. *Journal of Commerce Education, 8*(1), 56–69.
7. Sharma, V. (2018). Impact of Indian educational models in modern education systems. *International Journal of Educational Research, 6*(5), 22–33.
8. Swamy, R. V. (2016). *Educational Philosophy of India*. Mumbai: Shree Publications.
9. University of Delhi. (2021). *Modern Trends in Commerce Education: An Integrative Approach*. New Delhi: Delhi University Press.
10. Viswaswami, R. (2016). *Philosophical Foundations of Indian Education and Their Modern Relevance*. Journal of Indian Education, 31*(2), 134–150.

સંવેદનશીલ સર્જકની વાત કરતી ફિલ્મ- 'મંટો'

ડૉ.મનોજ માહ્યાવંશી
ગુજરાતી વિભાગ,
ડૉ.એ.પી.જે અબ્દુલ કલામ ગવર્મેન્ટ કૉલેજ,
સિલવાસા,396230.
દાદરા નગરહવેલી.

Abstract-સાહિત્ય અને સિનેમા એકમેક સાથે વિશેષ રીતે સંકળાયેલા છે. સાહિત્યિક કૃતિને આધારે બનતી કે પછી સર્જકના જીવનને દર્શાવતી ફિલ્મ(સિનેમા) વિશેષ રીતે અભ્યાસનો વિષય બને એ ઈચ્છનીય છે. ભારતીય સાહિત્યમાં વિભાજનની વેદનાને મૂર્ત કરવાના ક્ષેત્રે સઆદત હસન મન્ટોનું નામ નોંધપાત્ર છે. આવા સર્જકના વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરતી નંદિતા દાસ નિર્દેશિત ફિલ્મ 'મંટો' (૨૦૧૮)ને ચર્ચવાનો અહીં ઉપક્રમ છે.એક કલાક અને પચાસ મિનિટની આ ફિલ્મમાં નવાઝુદ્દીન સિદ્દીકી મન્ટોની ભૂમિકામાં અને રસિકા દુગ્ગલે મન્ટોની પત્ની સફિયાની ભૂમિકામાં નોંધપાત્ર અભિનય કર્યો છે. મન્ટોના જીવનમાં જોડાયેલા વિવિધ લોકોના પાત્રોમાં તાહિર રાજ ભસીનને ફિલ્મમાં વધારે સ્ક્રીનસમય મળ્યો છે.અભિનેતા અશોકકુમારના પાત્રમાં ભાનુ ઉદયે તથા મન્ટોની મિત્ર-સમકાલીન લેખિકા ઈસ્મત ચુગતાઈના પાત્રમાં રાજશ્રી દેશપાંડેએ અભિનય કર્યો છે. ભારતીય સિનેમામાં ગાયિકા,નૃત્યાંગના અને અભિનેત્રી એવી જદ્દનબાઈની ભૂમિકાને ઈલા અરુણે ન્યાય આપ્યો છે. મન્ટોની જ વાર્તાના દૃશ્યના પાત્રમાં થોડા થોડા સમય માટે આવતા પરેશ રાવલ,રણવીર શોરી,દિવ્યા દત્તા,તિલોતમા શોમ, ગુરદાસ માન કે પછી કોર્ટમાં જુબાની આપવા આવતા કોલેજના પ્રિન્સીપાલ આબિદ અલીની ભૂમિકામાં જાવેદ અખ્તરનો પ્રવેશ થાય છે. પાકિસ્તાનમાં મન્ટોના જીવનમાં એમના મિત્ર શાદ નોંધનીય છે. આ શાદના પાત્રમાં શશાંક અરોરાનો અભિનય સારો છે..ભારત-પાકિસ્તાનના ભાગલાને લીધે ફાટી નીકળેલા કોમી રમખાણોને લીધે જે અંધાધૂંધી સર્જાઈ એ સમય દરમિયાન મન્ટોએ ભારત-મુંબઈ છોડીને પાકિસ્તાન જવાનું નક્કી કર્યું એ મન્ટોના જીવનના સુખ-દુઃખ, ચિંતા-વેદનાઓના તબક્કાઓની તવારિખ અહીં જોઈ-પામી શકાય છે.મુંબઈ સાથે મન્ટોને દિલોજાન સંબંધ છે. ફિલ્મમાં મુંબઈ સાથેનો નાતો સૂપેરે દર્શાવાયેલો છે. મન્ટોની 'ખોલ દો', 'ઠંડા ગોશ્ત'કે 'ટોબા ટેક સિંહ' જેવી વાર્તાઓના દૃશ્યો ફિલ્મનું જમાંપાસું બની રહે છે.નવાઝુદ્દીન શ્રેષ્ઠ અભિનય માટે પસંદગી પામ્યો.ટોરોન્ટો ઇન્ટરનેશનલ ફિલ્મ ફેસ્ટીવલમાં ફિલ્મ નોમિનેટેડ થઈ અને નંદિતા દાસને ઇન્ટરનેશનલ ફેડરેશન ઓફ ફિલ્મ પ્રોડ્યુસર એસોસીએશનનોએવોર્ડ મળ્યો છે.

Key Words-મંટો ફિલ્મ,સઆદત હસન મન્ટો,નંદિતા દાસ,સાહિત્યમાં વિભાજનની વેદના, નવાઝુદ્દીન સિદ્દીકી, રસિકા દુગ્ગલ,અશોકકુમાર, મુંબઈ,હરીશ નારંગ,'गंजे फ़रिश्ते', ઈસ્મતચુગતાઈ,એશિયા પેસિફિક સ્ક્રીન એવોર્ડ, ટોરોન્ટો ઈન્ટરનેશનલ ફિલ્મ ફેસ્ટીવલ

સાહિત્ય અને સિનેમા દેખીતી રીતે જ એકમેક સાથે વિશેષ રીતે સંકળાયેલા છે. સાહિત્યિક કૃતિને આધારે બનતી કે પછી સર્જકના જીવનને દર્શાવતી ફિલ્મ(સિનેમા) વિશેષ રીતે અભ્યાસનો વિષય બનવી જોઈએ. ૪૨ વર્ષ અને આઠ મહિનાના અલ્પજીવન દરમિયાન પોતાની અનોખી સંવેદનશીલતાને કારણે આખા ભારતીય સાહિત્યમાં વિભાજનની વેદનાને મૂર્ત કરવાના ક્ષેત્રે જે સર્જક વિશેષ રીતે જાણીતાં છે તે સઆદત હસન મન્ટોના વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરતી નંદિતા દાસ નિર્દેશિત ફિલ્મ 'મંટો' (૨૦૧૮)૧ વિશે અહીં થોડી વાત કરવી છે. મેં આ પૂર્વે એક અભ્યાસલેખમાં મન્ટો વિશે નોંધ્યું છે- "સઆદત હસન મન્ટો(૧૧-૦૫-૧૯૧૨થી ૧૮-૦૧-૧૯૫૫) એક એવું નામ જેણે ઈશ્વર-અલ્લાહના મહામુલા સર્જન ગણાતા સજ્જન અને સંસ્કારી માણસનો કદરૂપો ચહેરો કોઈ પણ જાતનો છોછ રાખ્યા વિના પૂરેપુરી નિષ્ઠાથી પોતાના સર્જનાત્મક ચિત્રમાં ચીતર્યો.xxx'સઆદત હસન મન્ટો' એક એવું નામ જેને વાંચ્યા પછી વાચક હચમચી જશે, સૂનમૂન થઈ જશે. સઆદત હસન મન્ટો એટલે કળાના બેટ વડે વાસ્તવિક નગ્નતાના સિક્સર ફટકારતો સર્જક. જીવનભર અદાલતના ચક્કર કાપીને દુ:ખી દુ:ખી થઈ ગયેલો સર્જક. એ માનવીયતાનો-વાસ્તવિક્તાનો ચાહક હતો એટલે એને દુ:ખી કરનારાઓની લાઈન પણ લાંબી હોય એ સમજાય તેમ છે. ગુજરાતી કવિ બરકત વિરાણી 'બેફામ'કહે છે તેમ-

" એ બધાના નામ દઈ મારે નથી થાવું ખરાબ
સારા સારા માનવીઓએ સતાવ્યો છે મને.
એ બધા બેફામ જે આજે રડે છે મોત પર,
એ બધાએ જિંદગી આખી રડાવ્યો છે મને." ૨

૧૧ મે ૨૦૨૫ના રોજ જેમની ૧૧૩મી જન્મજયંતી ગઈ એવાં અલગ-અલગારી જેવા સર્જક મન્ટોવિશેની આ ફિલ્મ નંદિતા દાસના પ્રયત્નોનું-કળા પ્રત્યેની લગનનું પરિણામ છે. એક કલાક અને પચાસ મિનિટની આ ફિલ્મમાં નવાઝુદ્દીન સિદ્દીકી મન્ટોની ભૂમિકામાં અને રસિકા દુગ્ગલે મન્ટોની પત્ની સફિયાની ભૂમિકામાં નોંધપાત્ર અભિનય કર્યો છે. મન્ટોના જીવનમાં જોડાયેલા વિવિધ લોકોના પાત્રોમાં તાહિર રાજ ભસીનને ફિલ્મમાં વધારે સ્ક્રીનસમય મળ્યો છે. ૪૦ના દશકના બોલીવુડ અભિનેતા અને મન્ટોના મિત્ર શ્યામ ચઢ્ઢાનું પાત્ર તેમણે અસરકારક રીતે ભજવ્યું છે. અભિનેતા અશોકકુમારના પાત્રમાં ભાનુ ઉદયે તથા મન્ટોની મિત્ર-સમકાલીન લેખિકા ઈસ્મત ચુગતાઈના પાત્રમાં રાજશ્રી દેશપાંડેએ અભિનય કર્યો છે. ભારતીય સિનેમામાં ગાયિકા,નૃત્યાંગના અને અભિનેત્રી એવી જદ્દનબાઈની ભૂમિકાને

ઈલા અરુણે ન્યાય આપ્યો છે. મન્ટોની જ વાર્તાના દૃશ્યના પાત્રમાં થોડા થોડા સમય માટે આવતા પરેશ રાવલ,રણવીર શોરી,દિવ્યા દત્તા,તિલોતમા શોમ, ગુરદાસ માન કે પછી કોર્ટમાં જુબાની આપવા આવતા કોલેજના પ્રિન્સીપાલ આબિદ અલીની ભૂમિકામાં જાવેદ અખ્તર પણ નોંધનીય છે. પાકિસ્તાનમાં મન્ટોના જીવનમાં મહત્વની ભૂમિકા એમના મિત્ર શાદની રહી હતી. આ શાદના પાત્રમાં શશાંક અરોરા નિરાશ કરતા નથી. જો કે ફિલ્મી વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં 'ફ્લોપ'નું બિરુદ પામેલી આ ફિલ્મ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ભારતની ગણનાપાત્ર ફિલ્મોમાંની એક છે.

ફિલ્મની સ્ક્રિપ્ટ નંદિતા દાસે પોતે લખી છે. આઝાદી વખતે ભારત-પાકિસ્તાનના ભાગલાને લીધે ફાટી નીકળેલા કોમી રમખાણોને લીધે જે અંધાધૂંધી સર્જાઈ અને એ સમય દરમિયાન મન્ટોએ ભારત-મુંબઈ છોડીને પાકિસ્તાન જવાનું નક્કી કર્યું એ મન્ટોના જીવનના સુખ-દુઃખ, ચિંતા-વેદનાઓના તબક્કાઓની તવારિખ અહીં જોઈ-પામી શકાય છે. પાકિસ્તાનમાં જાણે સ્થિતિ દુશ્મન બનીને જ મન્ટોને આવકારવા ઉભી હતી. વિભાજનની વેદના આ સર્જકચિત્તને હચમચાવે છે . સમાધાનકારી વલણ એનું મન અપનાવતું નથી અને પોતાના જ વાસ્તવિક સર્જનને લઈને કોર્ટકેસોમાં ફસાતા રહેવું પડે છે. પોતાની જાતને સાચી સાબિત કરવા માટેની મથામણ આ સર્જકને એક અલગ જ મનઃસ્થિતિમાં મૂકે છે. કૌટુંબિક જવાબદારી પણ નિભાવી શકાતી નથી. સાહિત્ય વિશેની મન્ટોની સમજ ગંભીર છે, એટલે જ તો આઝાદી પછીના ભારત અને પાકિસ્તાન એમ બંને દેશોમાં એ હેરાન થાય છે. એના હિંમતભરેલા લખાણને સમાજ સહન નથી કરી શકતો ત્યારે આ ફિલ્મનો એના દ્વારાજ બોલાતો સંવાદ- "अगर आप मेरे अफ्सानो" अगर मेरे अफ़सानो को बर्दास्त नहीं कर सकते तो इसका मतलब ये है कि ज़माना ही नाकाबीले बर्दाश्त है।..." જે તે જમાનાનું ખરું ચિત્ર રજૂ કરે છે. અને એટલે જ જમાનાની તાસિરને અને મન્ટોની સાહિત્ય પ્રત્યેની ગંભીરતાને ઓળખતી એની પત્ની સફિયા એને કહે છે કે- "यही तो फ़िक्र है की आप के लिखने की वजह से ही हम भूखे मरेंगे।" મન્ટો માટે સૌથી મોટો પ્રશ્ન જ એ છે કે જે જેવું છે તે શા માટે સાહિત્યમાં નહી આવે? એને અશ્લીલ કે ગંદુ શા માટે કહેવામાં આવે? જે થઈ રહ્યું છે એનાથી કોઈને વાંધો નથી પણ એ જ વાસ્તવિકતા સાહિત્યમાં આવે તો કેમ વાંધાવચકા ઊભા થઈ જાય છે? સાહિત્યમાં સમાજની વાત હોવાની તો વેશ્યા,ગાળ વગેરે સમાજનો હિસ્સો નથી? આવા કંઈ કેટલાય પ્રશ્નો આ ફિલ્મમાં મન્ટો એના મિત્રોને પૂછે છે. મન્ટોના stand-પક્ષને સમજી શકનારા મિત્રો પણ એને સામાન્ય સલાહ આપવા બેસે ત્યારે મન્ટો અકળાઈને ગુસ્સે થઈને મહેફિલમાંથી ચાલતી પકડે છે. ફિલ્મમાં એક એવા જ દૃશ્યમાં ગુસ્સામાં ચાલી જતા મન્ટોને જોઈને એની પત્ની ચિંતામાં પડે છે ત્યારે ઈસ્મત ચુગતાઈ કહે છે-"तुम फ़िक्र मत करो सफिया, वो क्लेर रोड़ जायेंगे एक सिगरेट फूंकेंगे और फिर नई कहानी जेब में लेकर वापस लोटआएँगे।"મન્ટોનો વિરોધ જે રીતે થયો એ સાહિત્યજગતમાં ધ્રુણાસ્પદ ઘટના હતી એવું જ કંઇક આ ફિલ્મ કહે છે કારણ કે આવેલી વિપદાને સહન કરતાં કરતાં આ લેખક પોતાના વિચારો વિશે જ જાણે શંકાશીલ બને છે. હરીશ નારંગ સમકાલીન ભારતીય સાહિત્ય પત્રિકામાં 'मंटोः उर्दू साहित्य का आवारा शहज़ादा'નામના લેખમાં નોંધે છે તે જુઓ- "और अगर यह उलझन काफी नहीं थी तो मंटो ने खुद इसे और उलझा दिया; यह कहकर की मंटो अव्वल दर्जे का फ्रोड है, यानी मंटो

पहले दर्ज़े का मक्कार है , जिसे कोई शरीफ़ाना धंधा अपना लेना चाहिए था। जैसे की सरकारी नौकरी या घी बेचना या कोई जादुई दवा ईजाद करना।xxx मंटो के लेखो, बयानों और विवरणों में सैंकड़ो एसे छोटे-बड़े कथन है, जो साहित्य की परिभाषा और समाज के साथ उसके रिश्तों को रेखांकित करते है, लेखक की जिम्मेदारी, लेखन में उपदेश का स्थान, साहित्यिक जुबान का रुझान और इसकी अहमियत, स्टाइल और रूपक का रोल आदि पर रोशनी डालते है।xxx मंटो साहित्य को बहुत ही गंभीर चीज मानता था और उसे एक देश, एक समाज की नब्ज़ के रूप में परिभाषित करता था। उसके अपने शब्दों में कहे तो –

"साहित्य कोई लाश नहीं है, जिसे एक मेज पर लिटाकर, डोक्टर और उसके विद्यार्थी उसकी चीर-फाड़ कर शके। साहित्य कोई बीमारी नहीं बल्कि उसका विकल्प है. साहित्य कोई दवाई भी नहीं है, जिसे एक ख़ास तरीके और मिकदार में मरीज को दिया जाना चाहिए। साहित्य एक देश,एक कौम की नब्ज है। साहित्य हमे उस देश और उस कौम के बारे में सचेत करता रहता है, जिसने उसे पैदा किया है। हमे उसकी सेहत,उसकी हरारत के बारे में खबर देता रहता है। अपना हाथ बढाईए और आलमारी से गए वक्त की कोई धूल-भरी किताब उठा लीजिए, आपकी उँगलियों के नीचे उस बीते हुए युग की नब्ज फडफडाने लगेगी।" 3

હરીશ નારંગ પોતાના લેખમાં આ લેખકની અલાયદી આવારગી વિશે જે લખે છે તે સઘળું આ ફિલ્મનાદૃશ્યોમાં કંડારાયું છે. હિન્દુસ્તાનના ભાગલા અને મન્ટોના વ્યક્તિત્વના પડઘા આ ફિલ્મના દૃશ્યો-સંવાદોમાં જોઈ શકાય છે. મુંબઈ શહેર સાથે મન્ટોને દિલોજાન સંબંધ છે અને મુંબઈને જ છોડી જવાની માનસિકતા સુધી તે પહોંચી જાય છે. ફિલ્મમાં મુંબઈ સાથેનો નાતો આ રીતે દર્શાવાયેલો છે.

- એક દૃશ્યમાં લાહોરની નોકરી નહીં સ્વીકારીને મુંબઈમાં જ રહેવાનો નિર્ણય જણાવતા મન્ટો કહે છે કે-
"हाँ अगर बम्बई ही वहाँ (लाहोर) चला जाए तो हो शकता है की मैं भी उसके साथ चल दू।"

-પાકિસ્તાનમાં નદીમ જયારે મન્ટોને ધી આપતા કહે છે કે "अब इसे बम्बई नहींपहुंचानापड़ेगा, यकीन नहीं होता की आप यहाँ आ गए है।"ત્યારે મન્ટો કહે છે-"मैं तो चलता फिरता बम्बई हूँ।"

- પાકિસ્તાનમાં વાર્તા પર કેસ દાખલ થતાં ઘરે પોલીસ તપાસ કરવા આવે અને મન્ટોને તેનું બધું લખાણ બતાવવા કહે ત્યારે મન્ટો એક કાગળમાં મુંબઈનું સરનામું લખીને પોલીસને પકડાવે છે અને એ વાંચી પોલીસ ગુસ્સે થઈ કહે છે-"मजाक कर रहे है आप? इसमें तो बम्बई का पता लिखा है!" ત્યારે મન્ટો કહે છે-"मेरा सबकुछ वही तो है।"

-કોર્ટમાં એક સ્ત્રીને જોઇને તેને ઈસ્મત ચુગતાઈ સમજી તેનો હાથ પકડી મન્ટો કહેવા લાગે છે- "मुझे बम्बई वापस बुला लो।"

-પાકિસ્તાનમાં જે જગ્યાએ રહે છે ત્યાં પારસીઓ પણ રહે છે. એક દૃશ્યમાંકોલેજના લિટરેચર પ્રેસિડન્ટને (વિજય વર્માને) એ જગ્યા બાબતે મન્ટો કહે છે-"शुक्र है इन पारसीओ का, कुछ कुछ बम्बई सा लगता है।"

-એક દૃશ્યમાં મન્ટોને ચહેરાથી ઓળખતો નથી એવો માણસ (નીરજ કાબી) મન્ટો સામે જ મન્ટોનું છાપામાં લખેલું વાંચે છે અને મન્ટો ચૂપચાપ સાંભળે છે તે-"मैं एक ऐसी जगह पैदा हुआ जो अब हिंदुस्तान में है।मेरी अम्मी वहां दफ़न है।मेरे अब्बा भी वहां दफ़न है।मेरापहला बेटा आरिफ़ भी वहां दफन है।पर अब वो मेरा वतन नहीं, अब मेरा वतन पाकिस्तान है।मेरेमुल्क की तरह मैं भी कटकर आज़ाद हुआ और आप समज शकते है की एक परकटे परिंदे कीआज़ादी कैसी होती हैं!"

આવા મુંબઈ શહેરને છોડવા માટે મન્ટો કેમ તૈયાર થઈ ગયા એ પણ આ ફિલ્મમાં દર્શાવાયું છે. પોતાના મિત્ર શ્યામ ચઢ્ઢાના એક સંબંધી કોમી હુમલાનો ભોગ બનતા શ્યામ ચઢ્ઢા મન્ટોની સામે જ મુસ્લિમોને ગાળ આપી મારવાની વાત કરે છે ત્યારે મન્ટો કહે છે કે-मैं भी तो मुसलमान हूँ श्याम, अगर यहाँ फसाद हो जाए तो मुमकिन है तुम मुझे भी मार दो !" અને મિત્ર તેને કહે છે- "हाँ मुमकिन है मैं तुम्हें भी मार डालूँगा।" મિત્રની આ વાત મન્ટોને અસ્વસ્થ કરી નાખે છે. અડધી રાતે એ મિત્રના ઘરેથી નીકળી પાકિસ્તાન જવા તૈયાર થઇ જાય. એ દૃશ્યમાં મિત્ર મન્ટોને સમજાવે છે કે એ 'ગુસ્સામાં બોલ્યો હતો અને જરૂરી નથી કે બધા જ મુસલમાન પાકિસ્તાન ચાલ્યા જાય.' વળી, મન્ટોની દારૂની બોટલ બતાવતા એને કહે છે કે-"साले वैसे भी तुम कौन से बड़े मुसलमान हो?" ત્યારે મન્ટો વેધક રીતે કહે છે-"इतना तो हूँ की मारा जा शकू।" અને મુંબઈ છોડી દે છે. સ્ટેશન સુધી મિત્ર શ્યામ ચઢ્ઢા મૂકવા આવે ત્યારે રસ્તે કારમાં મન્ટો કહે છે કે-"श्याम तुम्हे याद है एकबार गोविंद ने हमें पान दिया था और हमारे पास कुछ भी नहीं था। उसका एक रुपिया अभी भी उधार हैं।" શ્યામ કહે છે-"मैं दे दूंगा।" તો મન્ટો તેને ના પાડતા કહે છે-"मैं चाहता हूँ की मैं जिंदगीभर इस शहर का कर्जदार रहूँ।" કોમી રમખાણોને લીધે મન્ટો લાચાર બની જાય છે. શ્યામ મન્ટોનો ખાસ નજીકનો મિત્ર હતો એટલે એના વિચાર-વર્તનથી ખૂબ ફરક પડે છે. કોમી દાવાનળે આ મિત્રોની મિત્રતામાં એક તીવ્ર તિરાડ પાડી દીધી. મંટોએ પોતાના સંપર્કમાં આવનારા લોકો વિશે 'गंजे फ़रिश्ते'નામનું પુસ્તક લખ્યું છે જેમાં શ્યામ વિશે લખ્યું છે કે-"श्याम से मेरी पहली मुलाक़ात कब और कहाँ हुई, ये मुझे बिलकुल याद नहीं । एसा मालूम होता है कि मैं उससे मिलने से पहले ही मिल चुका था ।૪ એકાદ દૃશ્યમાં મુંબઈમાં જ અભિનેતા અશોકકુમાર સાથે કારમાં પસાર થતાં હોય ત્યારે મુસ્લીમ વિસ્તારમાંથી ગાડી પસાર થતાં જ પોતાની મુસ્લીમ ટોપી તે અશોકકુમારને પહેરાવવા લાગે છે,અશોકકુમારને મુસ્લીમ લોકોથી બચાવવા માંગે છે. હિન્દુએ મુસ્લીમથી અને મુસ્લીમે હિન્દુથીબચવાનું, બસ આ જ વાસ્તવિક સ્થિતિએ જાણે મન્ટોના વિચારજગત પર ભરડો

લીધો હતો. એ દૃશ્યમાં મુસ્લીમ વિસ્તારના લોકો અશોકકુમારને જે રીતે ચાહે છે એ દૃશ્ય જોઈને પોતે અશોકકુમારને મુસ્લીમ ટોપી પહેરાવવાનો બાલિશ પ્રયત્ન કર્યો એ યાદ કરીને મન્ટો પોતાની મનોસ્થિતિ વિશે વિચારવા લાગે છે. આવા જ બધા કારણસર એ મુંબઈ છોડે છે પણ ચિત્તથી મુંબઈ જીવનભર છૂટતું નથી.

મન્ટોની 'ખોલ દો', 'ઠંડા ગોશ્ત'કે 'ટોબા ટેક સિંહ' જેવી વાર્તાઓના દૃશ્યો ફિલ્મનું જમાંપાસું બની રહે છે. આ ફિલ્મ અનેક રીતે માનવીયતાને વરેલા લેખકના દ્રષ્ટિકોણને રજૂ કરે છે જેની આજે પણ તાતી જરૂરિયાત છે. જયારે મન્ટો મુંબઈ છોડી પાકિસ્તાન લાહોર જાય ત્યારે ૧૯૪૮નું એક દૃશ્ય રજૂ થયું છે જેમાં મન્ટોની હાજરીમાં બે જુવાનીયા આવી એક ડોસાને ખુશીથી સમાચાર આપે છે કે- "अरे चाचा सुना क्या ! गांधी को मार दिया। किसी हिन्दुने...सिने में तीन गोली धांयधांयधांय।"અને પેલો ડોસો જે હાલના પાકિસ્તાનના લાહોરમાં છે તે પેલા જુવાનીયાને ગુસ્સાથી કહે છે- "खवीस कहीं का। बुरी खबर देने की तमीज़ भी नहीं हैं। दफ़ा हो।" ગાંધીની હત્યાનું દુઃખ બંને નવા દેશોના સમજદાર-સંવેદનશીલ લોકોએ સરખું જ ભોગવ્યું હતું, માણસાઈ સાબૂત હોય એવા કોઈ એ હત્યાથી ખુશ નથી થયું એ અહીં દર્શાવાયું છે. મન્ટો પોતાના લીધે મુબઈ છોડી રહ્યો છે એ વાતથી ભારોભાર દુઃખી શ્યામ ચઢ્ઢા મન્ટોને કહે છે કે-"मुझे अफ़सोस है की उस रात मैंने तुम्हे..." અને શ્યામને વચ્ચેથી અટકાવતા મન્ટો કહે છે-"रहने दो श्याम।तुम अगर सच में मुझे मार देते तो तुम्हे और अफ़सोस होता।" માણસને ધર્મ જાતિના આધારે મારવાથી તો કોઈ વિકૃત વ્યક્તિ જ આનંદ પામી શકે બાકી હકીકતે જે માણસ છે એને તો અફસોસ જ થાય એ ગહન વાત અહીં જોઈ શકાય છે. ઠંડા ગોશ્ત ઉપર ચાલતા કેસમાં મન્ટો કોર્ટમાં જજ સામે કહે છે કે-"मैं वही लिखता हूं जो जानता हूं। जो देखता हूं। मैं तो बस अपनी कहानियों को आइना समझता हूं, जिसमे समाज अपने आप को देख सके। और किसी बुरी सूरतवाले को आईने से ही शिकायत हो तो उस में मेरा क्या कसूर? नीम के पत्ते कड़वे सही खून तो साफ़ करते ही हैं। मुझे बस इतना ही कहना है।" આ વાત સાહિત્યની ખરી સમજ અને ઓળખ છે જે આજે પણ એટલી જ પ્રસ્તુત છે. મન્ટોએ પોતાની હયાતીમાં પોતાની કબર ઉપર લખવાનું લખાણ તૈયાર કરેલું એ જુઓ-"यहाँ दफ़न हैं सआदत हसन मंटो, जिनके सिने मे कहानी लेखन के सारे राज़ और कला समाई हैं । मिट्टी के टिलों के नीचे दबे, आज भी वे सोच रहे है कि वे बड़े कहानीकार हैं या ख़ुदा।"૫આજે પણ તેમની કબર ઉપરનું આ લખાણ તેમના અનોખા વ્યક્તિત્વનું સૂચક બની રહે છે. ફિલ્મમાં મંટોના આવાં ગૌરવાન્વિત વ્યક્તિત્વ અને એની સમાંતરે જીવનની પડતીનો આલેખ રજૂ થયો છે, જે નવાઝના અભિનયને લીધે નોંધપાત્ર બંને છે. હિન્દુસ્તાન-પાકિસ્તાન એમ બંને દેશના લોકોની ચાહના પામેલ આ વેદનશીલ સર્જકના જીવનને રૂપેરી પડદે દર્શાવવાનો આ એક અભિનંદનીય પ્રયાસ છે.

૨૦૧૮ના એશિયા પેસિફિક સ્કીન એવોર્ડમાં નવાઝુદ્દીન આ ફિલ્મના શ્રેષ્ઠ અભિનય માટે પસંદગી પામ્યો. ઉપરાંત ટોરોન્ટો ઈન્ટરનેશનલ ફિલ્મ ફેસ્ટીવલમાં પણ આ ફિલ્મ નોમિનેટ થઈ હતી. નંદિતા દાસને આ ફિલ્મ માટે ઇન્ટરનેશનલ ફેડરેશન ઓફ ફિલ્મ પ્રોડ્યુસર એસોસીએશનનો ૨૦૧૮નો એવોર્ડ

મળ્યો છે. આ ફિલ્મ મન્ટોની સર્જકપ્રતિભાને દર્શકો સામે બખૂબી મૂકી આપે છે. રિલીઝ થઈ ત્યારે એની હાલત પણ મન્ટોના જીવન-સર્જન જેવી જ થઈ, પણ, આજે જેમ મન્ટો પ્રસ્તુત છે અને રહેશે એ જ રીતે આ ફિલ્મ પણ મન્ટોના જીવનની-સર્જનની અને આઝાદી સમયના એ કપરા કાળની વાતને દર્શાવતી મહત્વની ફિલ્મ તરીકે ભારતીય સિનેમામાં જરૂર ઓળખાતી રહેશે. સાહિત્યને સિનેમામાં લાવવા બદલ, મન્ટોના સર્જક તરીકેના સંઘર્ષને પડદે દર્શાવવા બદલ નંદિતા દાસને અભિનંદન...

સંદર્ભ :

૧. ભારતમાં ૨૧ સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૮ના રોજ રિલીઝ થયેલ નંદિતા દાસ નિર્દેશિત હિંદી-ઉર્દુ ફિલ્મ 'મંટો'

૨. 'સાહિત્યસેતુ ઈ જર્નલ'ના જાન્યુ.-ફેબ્રુ. ૨૦૧૫ના અંકમાં પ્રકાશિત થયેલ'મન્ટો કૃત વિભાજન વેદનાની વાર્તાઓ' નામક લેખ,http://www.sahityasetu.co.in/issue25/manoj.php

3.'समकालीन भारतीय साहित्य' पत्रिका केवर्ष-३८, अंक- १९२ जुलाई-अगस्त २०१७के अंकमे हरीश नारंग लिखित "मंटो: उर्दू साहित्य का आवारा शहजादा" नामका आलेख, साहित्य अकादेमी-नई दिल्ली

४.गंजे फ़रिश्ते, सआदत हसन मंटो, रेख्ता बुक्स-नोएडा, उत्तर प्रदेश, पुनर्मुद्रण-२०२२, पृ. ६०

૫.http://kafila.online/2012/03/12/a-hundred-years-of-manto/

-લેખમાંના ફિલ્મના સંવાદો ૨૧સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૮ના રોજ રિલીઝ થયેલ હિંદી-ઉર્દુ ફિલ્મ'મંટો'માંથી

-बड़ा कोश (हिन्दी-गुजराती), सं- रतिलाल सां. नायक, अक्षरा प्रकाशन-अहमदाबाद,पुनःमुद्रण-२०१४

વઢિયાર પંથકની લોકવાર્તાઓમાં પ્રગટ થતું સમાજદર્શન

ડૉ.પ્રા નેહલબહેન અરવિંદકુમાર પાઠક

ઈડર આંજણા પાટીદાર એચ.કે.એમ આર્ટ્સ અને પી.એન પટેલ કોમર્સ કૉલેજ ,ઈડર

ગુજરાતી સાહિત્યમાં લોકસાહિત્ય વિશે નજર માંડીએ તો આપણને દરેક વિસ્તારનું પોતાનું આગવું સાહિત્ય જોવા મળે છે. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે સૌરાષ્ટ્રના વિસ્તારમાં ઉત્ખનન કરી ને તેમને યશસ્વી પ્રદાન કર્યું છે. આપણે લોકસાહિત્યમાં જોઈએ તો ઘણા સાહિત્ય સ્વરૂપો જોવા મળે છે જેમ કે લોકવાર્તા, લોકકથાઓ, લોકગીતો લોકમહાકાવ્યો વગેરે જેવા મળે છે. લોકવાર્તાઓ વિશે જોઈએ તો લોકવાર્તાનું સર્જન આદિકાળથી થતું આવ્યું છે. આદિ માનવ અરણ્યવાસી હતો અને હજી ગામો,કૃષિ કે અન્ય વિકાસ નાતો થયો ત્યાર પહેલા માનવીમાં કુતુહલ અને કૌતુકનો રાસ ઉત્પન્ન થયો ત્યારથી વાતો કહેવાનો ભાવ જન્મ્યો હતો આમ આપણને વૃત ઉપરથી વાત – વારતા-વાર્તા જેવા શબ્દ આવ્યા આ વાતમાં કે વારતામાં માણસ પોતાનો અનુભવ ,પરાનુભાવ ,સંભાળેલી ,જોયેલી કે કલ્પેલી કોઈ પણ વાત કરે એમાં કથાનું તત્વ ભળેલું જોવા મળે છે. કથામાં થી વાર્તા આ બંને માં કોઈ ભેદ રહ્યો નથી આમ આપણને લોકવાર્તા ના બીજ પુરાકાલીન થી તેના પુરાવાઓ મળે છે. અહિયાં વઢિયાર પંથક ની લોકવાર્તામાં માં સમાજદર્શન ની વાત ગૂંથવાની હોવાથી સૌપ્રથમ તો વઢિયાર ના વિસ્તાર વિશે જાણી લઈએ.

"દલ ધીંગા ,ધીંગી ધારા ,ધીંગા હથ્થ હથિયાર

નર માઢુંડા નીપજે ,ઈ ધીંગો વઢિયાર"

રાઘવ વઢિયારી

ત્રણ ત્રણ કુંવારી નદીઓને ખોળે રમતો ગુજરાતનો એક અનોખો પ્રદેશ એટલે વઢિયાર ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલો આ વિસ્તાર એ સમી, હારીજ,શંખેશ્વર કે રાધનપુર તાલુકાના ગામડા વઢિયારની સરહદ છે. વરસોથી એક ભવ્ય ભાતીગળ લોકસંસ્કૃતિ સાચવીને બેઠેલો સુંદર પ્રદેશ એ આ વઢિયાર છે. તેની વાત રૂડી અને અનેરી છે વઢીયાર પંથકના ગામે ગામે સચવાયેલા પાડિયાઓ લોકગીતો લોક કથાઓ અને લોકનૃત્ય અને લોકવાર્તાઓમાં જ આપણને વઢીયારના સાચા દર્શન થાય છે વઢીયાર વિશે તો ઘણી ઘણી વાતો થઈ છે કથાઓ થઈ છે પણ હજુ પણ આ વઢીયાર પંથક નો ખૂણો ગુજરાતમાં અજાણ છે હજુ પણ ક્યાંક ને ક્યાંક વઢીયાર ક્યાં આવ્યું? કેવું હશે તેના વિશેની ચર્ચાઓ સાંભળવા મળે છે તો આવા વઢીયાર ને જાણવા અને તેની સંસ્કૃતિને માણવા માટે તેની કથાઓ ને લોકો સમક્ષ

મૂકવાના ઘણા કાર્યો વઢીયાર સાહિત્ય મંચ દ્વારા કરવામાં આવે છે તો આપણે હવે વઢીયાર પંથકની વાર્તાઓમાં પ્રગટ થતું સમાજ દર્શન જોઈએ

❖પાળિયો બોલે છે

વઢીયારપંથક ના સમાજમાં સમાજના લોકો વીર અને મુશ્કેલીઓ સામે લડતા જોવા મળે છે તો ક્યાંક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરતા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લાવતા તેમાંથી બહાર નીકળે છે આવી જ એક વાર્તા જોઈએ તો પાળીયો બોલે છે આપણને હીરા લુહાર ની બહાદુરી જોવા મળે છે તે મોતને ભેટી ને પણ દિકરીની આબરૂ ના રખોપા કરે છે અને ચોરો સામે લડતા લડતા શાહદત વોરે છે તેની પદ્ય પંક્તિ જોઈએ તો

" વરાણા અને બાસ્પા વચ્ચે ધીંગાણા ના વાગ્યા ઢોલ

ઈજ્જત સાચવવા અબળા તણી એવો તે બાઇને આપ્યો બોલ"

આવા હિંમતવાન બહાદુર અને દુશ્મનો સામે ભીડનારા હીરાનું ચોરો સામે લડતાબીજાના પરોપકારના અર્થે પોતાના પ્રાણ ન્યોછાવર કરનાર એવો હીરાની કુંભી બાસ્પા ગામમાં હનુમાનજીના મંદિર આગળ આજે પણ છે

"સુર ઉઘડેઉર લડે,શૂર અનોખી ચાલ,

શૂર ઢાલ કદ રાખણા,શૂર જગતરી ઢાલ

અમર થયો ઇતિહાસમાં ગુણ કવિજન ગાય

દસનામીની દેરીએ હીરો પીર થઇપૂજાય."

❖બળદ ના દાન

નવાબોના સમયની વાત છે ત્યારે રાધનપુરમાં હેરીયા રાધનપુર નવાબ નીકળે શેરીમાં શાખ પુરવા ઉતરી રહ્યા છે. કચેરીને લીલા કિનખાબી કાપડના રંગે રંગી છે. રાજમહેલના નોબતખાનામાં ચોઘડિયા મીઠી સરોદ છેડી રહ્યા છે. કચેરી હેકડેઠઠ જામી છે કારણ કે નવાબી સેનામાં સૈન્યની ભરતી અને પદવી અપાઈ રહી છે. યોદ્ધા પોતે બતાવેલા કરતબ નું પરિણામ જાણવા અધિરા બન્યા છે એવા ટાણે કચેરીમાં ખુમારી ભર્યો મીઠો અવાજ આવ્યો અને એ અને એવી સભામાં દેવીદાન ગઢવી ઉપસ્થિત થાય છે અને પોતાના કસુંબલ રંગમાં મીઠા ડાયરામાં ક્ષત્રિય ખાનજી વાઘેલાના ગૌરવનીકથા તેઓ હાકલમાં લલકારે છે અને નવાબોની સભામાં એક વાઘેલા વંશના રાજવીની ગૌરવ કથા કરે છે

"અજાણે દે ઈ આશરો ,આસરા ધર્મ રીત ,

વારે વાઘેલા આયો ,ખરા ટાણે ખાનજી..."

" વડા વંશ વાઘેલા માં, મોરવાડા એ જાણ

દલ દાતારા રાણ, ખમ્મા તુને ખાનજી.

આફત વેળા એકલો, મન રાખે મજબૂત,

વચન પાળે રાજપપૂત ખમ્મા તુને ખાનજી.

લોકવાર્તા પ્રમાણે દેવીદાન ગઢવી ને વાવણીના સમયે જ એક બળદ મરી જવાથી તેમની વાવણી અધૂરી રહે છે એટલે એ બળદ ની જોડ પૂરી કરવા તે મોરવાડા ગામ ભણી આવે છે ત્યાં તેઓ ખાનજી વાઘેલાના ખોરડે ઉતારો કરે છે. ખાનજી વાઘેલા ની પરિસ્થિતિ એટલી બધી સારી ન હોવા છતાં પણ તે દેવીદાન ગઢવી ને આદરપૂર્વક સત્કાર કરે છે અને તેમના આવવાનું કારણ પૂછે છે ત્યારે ચારણ પોતાની પરિસ્થિતિ જણાવે છે ત્યારે ખાનજી વાઘેલા મનોમન મૂંઝવણ અનુભવે છે કે મારા ઘરે આવેલ અતિથિ જો આમ પાછો વળી જાય તો મારાથી સહન થશે નહીં આમ વિચાર કરતા બંને આરામ કરે છે પરંતુ વાઘેલા ને આ વિચાર ઊંઘવા દેતો નથી અને તે અડધી રાત્રે જ સોનેથમાં જકશી ઓડ ને ત્યાંબાર બાર સાંતેડા એ મારાથી કેમ ભુલાય તે જકશી ઉડના ત્યાં એક બળદની ચોરી કરવા ઉપડી પડે છે અને તે એક બળદને એના ઘરે લઈ આવે છે. સવારમાં દેવીદાન ગઢવી ને દાતણ પાણી કરાવીને બળદને લઈને વળાવવા જાય છે ત્યાં જકસી ઓડ ચોર પગેરુ શોધતો મોરવાડા ભણી આણે છે ત્યાં ખાનજી વાઘેલા અને દેવદાન ગઢવી સામે જ આવતા દેખાય છે ખાનજી વાઘેલા જકશી ઓડને વિનંતી કરે છે કે મારા ઘરે આવેલ ચારણ અને તે પણ કોઈ માંગણી લઈને આવ્યા હોય અને હું પૂરી ના કરી શકું તો હું જીવતા જીવત મરી જાઉં ગમે તે કરો હવે મારી આબરૂ તમારા હાથમાં છે તે સાચવી લો જકસી ઓડ બળદ ની સાચી જોડ આપવા તૈયાર થાય છે એમ ખાનજી વાઘેલા ની આબરૂ સચવાઈ જાય છે અને દેવીદાન ચારણ પહેલા ખાનજી વાઘેલાને પછી જકશી ઓડને બાથમાં લઈ ભેટી પડયા અને જકશી ઓડને કહ્યું "આજથી તમારે માં ભગવતી ધનધાન્યમાં ખોટ નહીં આવવા દે અને દૂધમાં કડી મેળવણ નહીં નાખવું પડે. આ આખી ઘટના દેવીદાન ગઢવી નવાબોની સમક્ષ રજૂ કરે છે.એક વચન પાળવા આજ રાધનપુરના નવાબની કચેરીએ દેવીદાન ચારણ આવ્યો હતો દેવીદાનના મુખે ખાનજી વાઘેલાનો વૃતાંશ જાણ્યા પછી નવાબે ફરમાન કર્યું કે ખાનજી વાઘેલા ની કચેરીએ બોલાવો ખાનજી હાજર થયા ફરી કસુંબો થયો રંગના છાંટણા કરી રાધનપુર નવાબના તાબા હેઠળના થરાદ નો વહીવટ ખાનજી વાઘેલા ને આપવામાં આવ્યો આગળ જતા ખનજી વાઘેલા થરાદના રાજા બન્યા આમ આપણને

આ લોક વાર્તામાં અતિથિ થી દેવો ભવ ભવો ની લાગણી અહીંયા પ્રગટ થતી જોવા મળે છે કહેવાય છે કે જકશી ઓડ (ચૌધરી)ના પરિવાર આજે પણ દૂધમાં છાસ મેરવણ નથી નાખતા દૂધને સાંભળી બોલે છે પડી જાજે અને જો ના બોલે તો દિવસો સુધી દૂધ બગડતું નથી.

❖નાથા ગોધા

આવી જ બીજી એક લોક વાર્તા નાથા ગોધા માં પણ આપણને લોક સેવાના પરમાર્થે પોતાનું જીવન ન્યોછવર કરનાર નાથા ગોધા આખા વઢીયાર માં પંકાયેલો છે. નાથા ગોધા બહારવટિયાઓને પણ જઈને જમાડી આવે એવો એ વીરલો છે એમના ઉપર તો આખી કવિતા રચાય છે તેના જોઈએ

ધન્ય ગોધા ગરાંબડી ધન્ય વાડી ઘી વરા

નવડ નાથોનિપજયોધન્યવઢિયારધરા

ધન્યહુઆકુળચૌધરીધન્યહુઈધરા,

ધન્યધન્યએમાવડી ,પુત્તરપેટપડા

કંઈજન્મ્યાકંઈજનમશે, દાતાદેહધરે,

જન્મેનનાથાજેહડા, પુત્તરપરગણે.

આમ નાથા ગોધાનીઆવી દિલદારી આ લોક વાર્તામાં પ્રગટ થતી જોવા મળે છે સમાજ માટે કંઈક કરવાની કોઈ ભૂખ્યું ના રહી જાય એની ચિંતા નાથા ગોધા હર હંમેશ કરતા.

આમ આપણને વઢિયાર પંથક સાવ ભલે વેરાન હોય પરંતુ વઢિયાર ના મીઠડા માનવીઓ ના મનડા બહોળા છે. સમાજની વાતમાં પ્રગતી પરમાર્થની ભાવના અહિયાં પ્રગટ થતી જોવા મળે છે.કહેવાય છે

ધાબળા વરણી ધરતી ,પાણી વાળો પટ ,

મુછાળા ધાન નીપજે , વઢિયાર ધરાનો વટ

ધોતી પહેરણને પાઘડી , મૂછોનો રૂડો મટ

પડછંદ પુરુષ પાકતા ,વઢિયાર ધરાનો વટ

આવતડા ને આવકાર ,જ્યાં ખોટી નઈ ખટપટ

નખરા વિનાની નારીઓ ,વઢિયાર ધરાનો વટ.

સંદર્ભસૂચી

૧. ધન્ય ધરા વઢિયાર -૧, પ્રકાશક -વઢિયાર સાહિત્ય મંચ, આવૃત્તિ- ૨૦૨૩

૨.લોકવાઙ્ મય : સ્વરૂપ સંદર્ભ, પ્રકાશક- રાજેશ મકવાણા, આવૃત્તિ -૨૦૦૭

૩.લોકવાર્તા સ્વરૂપવિમર્શ ,ડૉ . પ્રાંજલિ પટેલ , પ્રકાશન-પાશ્વ પબ્લીકેશન આવૃત્તિ- ૨૦૦૯

ગોંડલ રાજ્યની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ

ડૉ.કલ્પા એ .માણેક
પ્રોફેસર
ઈતિહાસ અનુસ્નાતક ભવન,સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સીટી,રાજકોટ

ભારતના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલો સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ અતિ પ્રાચિન છે. તેમાં ગોંડલનું દેશી રાજ્ય 21^0. 57^0 -30^0 ઉત્તર અક્ષાંશ અને 70^0. 50^0 પૂર્વ રેખાંશ ઉપર ગોંડળી નદીના પશ્ચિમ કાંઠે આવેલુ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશનું એક સુંદર, સમૃધ્ધ અને સભ્ય શહેર ગણાતું હતું.[(1)] ગોંડલ રાજ્યનો કુલ વિસ્તાર 1024 ચોરસ માઇલનો હતો. તેમાં 175 ગામ હતા. જેમાં પાંચ શહેર અને 170 ગામડાંનો સમાવેશ થતો હતો.[(2)] ગોંડલ રાજ્યની સ્થાપના રાજકોટ રાજ્યના સ્થાપક જાડેજા વિભાજીના પુત્ર મહેરામણના પુત્ર કુંભાજી - પહેલાએ ઇ સ 1658માં કરી હતી.[(3)] આમ ગોંડલ રાજ્ય એ રાજકોટ રાજ્યના જાડેજાવંશની શાખા હતું. કુભાજી પછી તેમના પુત્ર સંગ્રામસિંહજી-બીજા ગાદીએ બેઠા. ઇ સ 1869માં સંગ્રામસિંજીના અવસાન પછી તેમના પુત્ર ભગવતસિંહજી ગાદી વારસ બન્યા.

પિતા સંગ્રામસિંહજીના અવસાન પછી તેઓ 14-12-1869ના ગાદીએ આવ્યા ત્યારે તેમની ઉંમર માત્ર ચાર વર્ષની હોવાથી ગોંડલ રાજ્ય બ્રિટિશ વહીવટ હેઠળ મૂક્વામાં આવ્યુ અને તે વહીવટ 15 વર્ષ સુધી રહ્યો. 24-8-1884ના ભગવતસિંહજી ઉંમર લાયક (વયસ્ક) થતા તેમને ગોંડલનો વહીવટ સંપૂર્ણ સત્તા સાથે સોપવામાં આવ્યો હતો.[(4)] ઇ સ 1884થી ઇ સ 1944 એટલે કે 60 વર્ષ સુધી તેમણે ગોંડલ રાજ્યનો વહીવટ અજોડ રીતે કરી અને ગોંડલનો અનેકવિધ રીતે વિકાસ સાધ્યો હતો. **કોઇપણ રાજ્ય કે સમાજની ઉન્નતિ, વિકાસ અને પ્રગતિની પારાશીશી એટલે શિક્ષણને ગણી શકાય**. ગોંડલ રાજ્યમાં ઇ સ 1820થી 1947 સુધીના 127 વર્ષના સમયગાળામાં શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે મહત્વપૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓ થઇ હતી. જેનો પ્રભાવ સમાજ ઉપર પડયો હતો. આ સમય દરમ્યાન ખાસ કરીને ભગવતસિંહજીના શાસનકાળ દરમ્યાન શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે અનેરી પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રગતિ દ્વારા ગોંડલ રાજ્ય અગ્રેસર રહ્યુ હતું.

ભગવતસિંહજીને નવ વર્ષની ઉંમરે યોગ્ય શિક્ષણ મેળવવા રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. ભગવતસિંહજી તેમની ઉંમરના પ્રમાણમાં ઘણાં જ વિચારશીલ હતા. પુસ્તકો પ્રત્યે તેમને બાળપણથી જ પ્રેમ હતો. ચિત્રો પ્રત્યે પણ તેમને આકર્ષણ હતું. અહિં તેઓ અભ્યાસ, રમતગમત તથા ઇતર પ્રવૃત્તિઓમાં હંમેશા મોખરે હતા. શિક્ષકો તેમને માટે ઉત્કૃષ્ટ અભિપ્રાયો આપતા. દર વર્ષે મુખ્ય-મુખ્ય ઇનામો તેમને જ મળતા. અધ્યાપકોને પણ તેમણે પોતાની ગ્રહણ બુધ્ધિ અને સ્મરણ શક્તિથી ચકિત કરી દીધા હતા. **કર્નલ વૉટસને** પણ પોતાના અભિપ્રાયમાં લખેલું કે – "**ભગવતસિંહજી** (તેઓ) ભવિષ્ય માટે ઉજળી આશા આપનાર કોલેજના મુખ્ય અને અસાધરણ પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થી છે. તેમનામાં એટલી બધી શક્તિ છે કે તેમને માર્ક આપવા એ ફારસ છે એમ માનીને મે તેમની સંશય વિનાની શ્રેષ્ઠતાની નોંધ લઇને એમને ખાસ વર્ગ આપી સંતોષ માન્યો છે."[(5)]

રાજકુમાર કૉલેજના **પ્રિન્સીપાલ મેકનાટને** લખેલું કે "મારા અભિપ્રાય મુજબ ગોંડલ ઠાકોરની પ્રગતિ ઘણી સંતોષકારક છે, કુદરતી રીતે જ અભ્યાસશીલ છે, તેમના વર્ગના બીજા વિદ્યાર્થીઓ કરતા ઘણી ત્વરાથી તે આગળ વધ્યા છે અને ઘણી સહેલાઇથી કૉલેજમાં સૌથી ઉંચું સ્થાન ધરાવે છે." તો કૉલેજના પ્રોફેસર એફ જી સેલ્બીએ ભગવતસિંહજી માટે કહેલું કે " જ્ઞાનમાં તે બીજા સહાધ્યાયી કરતા બધી રીતે ચડી જાય છે. તે અંગ્રેજો સાથે સંકોચ વિના વાત કરી શકે છે અને અંગ્રેજી પુસ્તકો સહેલાઇથી વાંચી શકે છે"

18 વર્ષની ઉંમરે રાજકોટની રાજકુમાર કૉલેજમાંથી અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા બાદ તેમને વિદેશયાત્રાએ જવાની અને પશ્ચિમના દેશોનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા હતી. આથી 16-4-1883ના તેઓ યુરોપના પ્રવાસે જવા નીકળ્યા. આ પ્રવાસ તેમણે લગભગ 6 મહિના (16-4-1883થી 9-11-1883) કર્યો હતો. આ પ્રવાસ વર્ણનની રોજ બરોજની ડાયરી તેમણે અંગ્રેજીમાં "**ધી જર્નલ ઑફ એ વિઝિટ ટુ ઇંગ્લેન્ડ** નામથી લખી હતી. કોઇ રાજવીએ લખેલ પ્રવાસ વર્ણનના ગ્રંથોમાં તે નોંધપાત્ર છે. 18 વર્ષની કુમળી વયે લખેલ આ ડાયરીમાં હિંદે સ્વીકારવા જેવા યુરોપના કેટલાક સુધારાઓનું પણ તેમા સુંદર તારણ છે. લંડનના '**ટાઇમ્સ**' અને મુંબઇના '**ટાઇમ્સ ઑફ ઇંડિયા**'એ આ પ્રવાસ ડાયરીની પ્રશંસા કરતા લેખ લખ્યા હતા. આમ આ યુવક રાજવીના વિચારો કેટલા ઉન્નત હતા તે આ નોંધપોથી વાંચવાથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. 1-1-1885ના મુંબઇ યુનિવર્સિટીએ તેમને એલ એલ ડીની માનદ ડીગ્રી એનાયત કરી હતી. સંપૂર્ણ મુંબઇ પ્રાંતમાં આવુ વિરલ માન મેળવનાર તેઓ પ્રથમ હતા.[6] 1887માં બ્રિટિશ સરકારે ગોંડલ રાજ્યને બીજા વર્ગમાંથી પ્રથમ વર્ગનું રાજ્ય જાહેર કર્યુ અને તેની સલામી નવ તોપમાંથી વધારીને અગિયાર તોપની કરવામાં આવી હતી.

ભગવતસિંહજી વાંચન અને અધ્યયનનો ખાસ શોખ ધરાવતા હતા. તે માટે તેમણે એક સમૃધ્ધ ગ્રંથાલય બનાવ્યું હતું. વૈદિકશાસ્ત્રમાં તેમને વિશેષ અભિરૂચિ હતી. તેથી તેમણે ઇંગ્લેન્ડમાં **એડિનબરો યુનિવર્સિટી**ની મેડિકલ કૉલેજમાં અભ્યાસ કર્યો અને "**A Short History of Aryan Medical Sciences**" (એ શોર્ટ હિસ્ટ્રી ઑફ આર્યન મેડિકલ સાયન્સીસ") નામનો શોધ નિબંધ લખીને એમ ડી (ડૉક્ટર ઑફ મેડિસીન)ની ડીગ્રી મેળવી હતી. આ ડીગ્રી મળ્યાના થોડા મહિના બાદ તેમને એડિનબરોની રોયલ કોલેજ ઑફ ફિઝિશિયન્સના ફેલો બનાવવામાં આવતા તેમને એફ આર સી પી (F R C P) નું માનદ પદ મળ્યું હતું.[7] તે પહેલા પણ 1892માં તેમણે (M C R P E) અને (M B C M)ની માનદ મેડીકલ ડીગ્રી પણ મેળવી હતી. તો **ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી**એ 1898માં તેમને **ડોક્ટર ઑફ સિવિલ લોઝ** (D C L)ની માનદ ડીગ્રી એનાયત કરી હતી[8]

સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજ્યોના રાજવીઓમાં ભગવતસિંહજી સૌથી વધુ શિક્ષણ પામેલાં અને સૌથી વધુ ડીગ્રી ધરાવનાર રાજવી હતા. પરંતુ પોતાના રાજ્યની પ્રજાના શિક્ષણના વિકાસ માટે પણ તેમણે અત્યંત મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. સૌરાષ્ટ્રના શિક્ષણ માટે અને ખાસ કરીને મફત **કન્યા કેળવણીના વિકાસના ક્ષેત્રે ગુજરાતમાં જ નહીં પરંતુ ભારતમાં પ્રથમ સ્થાન ગોંડલને તેમણે અપાવ્યું હતું**[9]. તેઓ એમ માનતા હતા કે "ભૂખમરાથી કોઇપણ મરી જતું નથી એ તપાસ રાખવા નાના મોટા દરેક રાજ્યની પવિત્ર ફરજ છે, તેમ પ્રજાવર્ગનો કોઇપણ ભાગ માનસિક ખોરાક એટલે કેળવણી વગર મૃતપાય થતો નથી એ પણ જોતા રહેવાનો દરેકે દરેક રાજ્યનો ધર્મ છે એમ હું માનું છું.[10] તેઓ એમ માનતા હતા કે "**જેમ શારીરિક કસરત શરીર માટે જરૂરી છે તેમ શિક્ષણ એ મન માટે શક્તિવર્ધક દવા છે.**"[11] તેથી તેમણે પોતાના 60 વર્ષના રાજ્યકાળ (શાસનકાળ) દરમ્યાન ગોંડલ રાજ્યની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓને ઉદાર, ઉમદા અને ઉદાત્ત નીતિ દ્વારા પ્રચાર અને પ્રસાર કર્યો હતો.

ગોંડલ રાજ્યની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓને આગળ વધારવા માટે તેમણે સૌ પ્રથમ 1884માં પોતાના રાજ્યમાં શિક્ષણ અંગે બ્રિટિશ એજન્સી પાસેથી સંપૂર્ણ સત્તા મેળવી, સૌ પ્રથમ પ્રાથમિક શિક્ષણના વિકાસ ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. પરિણામે તેમના 60 વર્ષના શાસનના અંતે 1943-44માં ગોંડલ રાજ્યના 175 ગામમાંથી 172 ગામમાં તેમણે પ્રાથમિક શાળાઓ ખોલી હતી.[12] પ્રાથમિક શાળાઓ માટે તાલિમ પામેલા શિક્ષકો મળી રહે તે માટે તેમણે ગોંડલમાં અધ્યાપન મંદિર શરૂ કર્યુ હતું. તેમાં સ્ત્રી-પુરુષો તાલીમ લેતા હતા. ઉપરાંત પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષણ ઉપર ધ્યાન રાખવા કેળવણી નિરીક્ષકોની નિમણુક કરવામાં આવી હતી. વળી ખાનગી ધોરણે ગોંડલ, ધોરાજી અને ઉપલેટામાં બાલમંદિરો પણ ચાલતા હતા. અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવા માટેની શાળાઓ પણ વધારવામાં આવી હતી. તેની સંખ્યા 4ની થઇ હતી. સંસ્કૃતના શિક્ષણ માટે સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ શરુ કરાઇ હતી. તેમાં 523 વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હતા.[13] રાજ્યના મુસ્લિમ બાળકોને ઉર્દૂ, અરેબિક ભાષા તથા કુરાનનું શિક્ષણ આપવા માટે મદ્રેસાઓની સંખ્યા પણ વધારાઇ હતી. ઇ સ 1901-02માં ચિત્રકામના શિક્ષણ માટે ગોંડલમાં "**આર્ટસ્કૂલ**" શરૂ કરવામાં આવી હતી.[14]

મહારાજા ભગવતસિંહજી પોતે ચિકિત્સા વિજ્ઞાનમાં ઉંડો રસ ધરાવતા હતા અને તે અંગેની અનેક ડીગ્રીઓ ધરાવતા હતા. તેથી પ્રજાની સુખાકારી માટે **ટ્રાવેલીંગ ડીસ્પેન્સરી** (હરતું ફરતું દવાખાનુ) શરૂ કરનાર તેઓ ભારતના પ્રથમ રાજવી હતા.[15]

ભગવતસિંહજીએ 1895માં ભાયાતોના બાળકોને શિક્ષણ આપવા માટે 3 લાખ રૂપિયાના ખર્ચે ગોંડલમાં "**ગિરાસીયા કૉલેજ**" શરૂ કરી હતી. વળી તેમણે ગોંડલ રાજ્યની બહાર પણ શિક્ષણના વિકાસને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. પૂનાની ફર્ગ્યુસન કોલેજને **ઇ સ 1895માં રૂપિયા 22,500**નું દાન આપેલું તેથી તેમાંથી ગોંડલ રાજ્યના દસ વિદ્યાર્થીઓને કૉલેજ અને હોસ્ટેલમાં મફત પ્રવેશ મળી શકે તો તે જ વર્ષમાં તેમણે **ઓક્સફર્ડ ઇન્સ્ટીટ્યુટને રૂપિયા 50 હજાર અને લંડનની ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટીટ્યૂટને 4500 પાઉન્ડનુ દાન આપ્યું હતું**. તેમાંથી લંડનની સંસ્થામાં "**ગોંડલ રૂમ**" બાંધવામાં આવ્યો હતો. **મુંબઇ કેળવણી ફંડમાં રૂપિયા 5000** અને કલકત્તાની ગુજરાતી પ્રજાની કેળવણી માટેની સંસ્થાને પણ રૂપિયા **8000 દાન**માં આપ્યા હતા.[16] **બનારસ હિંદૃ યુનિવર્સિટી**ને પણ દાન આપ્યું હતું. **ટાટા રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ** જો ગોંડલમાં સ્થાપવામાં આવે તો તેને 5 લાખ રૂપિયાની રકમ તથા દર વર્ષે 35 હજારની ગ્રાંટ તથા ઇમારત માટે 30 કે 35 એકર જમીન આપવાની તૈયારી પણ ભગવતસિંહજીએ દર્શાવી હતી કે જેથી ગોંડલ રાજ્યની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ થાય.

હોંશિયાર વિદ્યાર્થીઓને **શિષ્યવૃતિ** આપવાની યોજના પણ તેમણે દાખલ કરી હતી. બાળકોને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન મળે તથા તેમનામાં સ્વધર્મ અને સ્વદેશ પ્રેમની ભાવના પેદા થાય તેવી અંગ્રેજી-ગુજરાતી વાંચનમાળા તેમણે વિધ્વાન કેળવણીકારો પાસે તૈયાર કરાવી હતી. ઉપરાંત ગણિત, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ફારસી, સંસ્કૃત વગેરે વિષયોને લગતા **161 ગ્રંથો** પ્રસિધ્ધ કરાવ્યા હતા. તેઓ પોતે પણ સારા લેખક હતા અને સમૃધ્ધ અંગત પુસ્તકાલય ધરાવતા હતા. તેમનું સૌથી અવિસ્મરણીય પ્રદાન છે- ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દકોશ જે "**ભગવદ્ગોમંડળ**" તરીકે ઓળખાય છે. આ **શબ્દકોષ એ તેમની ચિંરજીવ કૃતિ છે**.[17] તેમાં 2,81,379 શબ્દો છે. આ શબ્દકોશ 25 વર્ષમાં (1928-1954) પાંચ લાખ રૂપિયાના ખર્ચે પુરો થયો હતો. તેની રચનામાં તેમના મુખ્ય સહાયક રાજ્યના વિદ્યાધિકારી ચંદુલાલ બેચરદાસ પટેલ હતા. ભગવતસિંહજીનો હેતુ તેને **સર્વોત્તમ જ્ઞાનકોશ** બનાવવાનો હતો તેથી જ આ ગ્રંથ માટે લખાયુ છે.

ધર્મ જ્ઞાતિ અને રાષ્ટ્રની ભાવના

ધન્ય શીખ્યા સહુ તનય તારા
અદ્વિતિય કોષ સાહિત્ય સૃષ્ટિ વિશે
રેલ જે તેજ એક ધારા
લક્ષથી યે વધુ બાળ તારાં કરે
ઘેરી જય ઘોષણા તવ સ્તવનની
ધન્ય હો, ધન્ય હો માત ગોમંડળી
વીર સંતાનની વિરલ જનની

જેનો અર્થ થાય છે કે – તારાં સૌ સંતાનો કેળવણી દ્વારા ધર્મ, જ્ઞાતિ અને રાષ્ટ્રની ભાવના શીખ્યા છે તે બદલ તને ધન્ય છે. ગુજરાતી ભાષાની સમૃધ્ધિરૂપ ભગવદ્ગોમંડલ નામનો તારો શબ્દકોષ તારું અનુપમ બનશે અને તે સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં સૂર્યરૂપે અખંડ પ્રકાશી રહેશે. લાખથી યે વધુ તારા સંતાનો તારી સ્તુતીનો જયનાદ ગજાવી રહ્યાં છે.[18]

ઇંગ્લેન્ડમાં ફરજીયાત શિક્ષણ પ્રથા 1870,1876 અને 1880ના કાયદાઓથી દાખલ કરવામાં આવી હતી. તો ભારતમાં પણ સયાજીરાવ ગાયકવાડ, ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે, સર ચીમનલાલ સેતલવાડ, સર ઇબ્રાહિમ રહીમતુલ્લા વગેરે એ ફરજીયાત શિક્ષણ દાખલ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. ગુજરાતમાં જ નહિ પરંતુ સમગ્ર ભારતમાં ફરજીયાત શિક્ષણ સૌ પ્રથમ દાખલ કરનાર વડોદરાના શાસક સયાજીરાવ ત્રીજા હતા. તેમણે સૌરાષ્ટ્રના અમરેલી વિભાગના દસ ગામોમાં 1893માં તેનો પ્રારંભ કર્યો હતો. પરંતુ સંપૂર્ણ **ગુજરાતમાં ફરજીયાત કન્યા કેળવણી દાખલ કરવામાં ગોંડલ રાજ્ય પ્રથમ હતું**.[19] ભગવતસિંહજી એમ માનતા હતા કે **માતાઓ બિનકેળવાયેલી રહે ત્યાં સુધી પ્રજામાં સંસ્કાર કે સંસ્કૃતિ તરફ અભિરૂચિ થાય નહિ**. તેથી ઇ સ 1919માં તેમણે ગોંડલ રાજ્યમાં ફરજીયાત કન્યા કેળવણી દાખલ કરી હતી.[20] અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે એક પ્રકારની ક્રાંતિ સર્જી ગોંડલ રાજ્યની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓને વિકાસની દિશા આપી.

સૌરાષ્ટ્રની **પ્રથમ ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલ** એવી મોંઘીબા હાઇસ્કૂલ ગોંડલમાં 1903માં સ્થાપવામાં આવી હતી. આ શાળામાંથી 1912માં મેટ્રિકની પ્રથમ પરીક્ષા આપનાર વિદ્યાર્થીની **મણિબહેન ભીમજીભાઇ વાણિયા** હતી. ગુજરાતમાં જ નહિં પરંતુ સમગ્ર ભારતમાં ફરજીયાત કન્યા કેળવણી દાખલ કરનાર ગોંડલ એ પ્રથમ રાજ્ય હતું. ભગવતસિંહજીના પત્નિ **મહારાણી નંદકુંવરબા** પણ શિક્ષિત/ભણેલા હતા. તેઓ મહારાજાની સાથે વિશ્વ પ્રવાસમાં પણ જોડાયા હતા. **સમુદ્ર પાર કરીને પરદેશ જનાર ભારતની રાણીઓમાંથી તે સૌ પ્રથમ હતા**.[21] મહારાણીનો યુરોપની મુસાફરી અંગેનો અહેવાલ "**ગો મંડળ પરિક્રમા**" નામથી પુસ્તકરૂપે પ્રસિધ્ધ કરાયો હતો. તેમના વિવિધ પ્રગતિશીલ કાર્યોનું સન્માન કરવા માટે મહારાણી વિક્ટોરીયાએ તેમને સી આઇ (ક્રાઉન ઑફ ઇન્ડિયા હિંદના મુગટમણિ રૂપ)નો ઇલ્કાબ આપ્યો હતો. પોતાની રાજકુંવરીઓને તેમણે ઇંગ્લેન્ડની શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં દાખલ કરી હતી. રાણી નંદકુંવરબાએ મુંબઇની એલેકઝાંડ્રા ઇન્સ્ટીટ્યુટ અને વિક્ટોરીયા ફિમેલ હાઇસ્કૂલ અને પૂનાની ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલની મૂલાકાત લીધેલ અને તેમને નાંણાકીય મદદ પણ આપી હતી. બાર્ટન ફીમેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજ તથા મોંઘીબા ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલની બહેનોને તેમણે ઇનામો પણ આપ્યા હતા. આમ કન્યા કેળવણી માટે ઇનામ, શિષ્યવૃતિ, અને ઉચ્ચ શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.

મહિલાઓની ઉન્નતિ કરવાના ઉમદા ધ્યેયથી પ્રેરાઇને 1919માં ભગવતસિંહજીએ કન્યાઓ માટે કેળવણી મફત અને ફરજીયાત કરવાનાં તેમના આ પગલાંને સારો આવકાર સાંપડ્યો હતો. "**યુનાઇટેડ ઇન્ડિયા એન્ડ**

ઇન્ડિયન સ્ટેટસે" તા 31-1 1918ના અંકમાં લખેલું –"કન્યાઓ માટે પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રસાર માટે આ એક નવો અને અપૂર્વ પ્રયોગ છે. આ પ્રયોગ મૈસૂર અને વડોદરા જેવા પ્રગતિશાળી રાજ્યો કરતા પણ વધારે હિંમતભર્યો છે, કેમ કે **કોઇપણ હિંદી રાજ્યકર્તાએ અત્યાર સુધીમાં છોકરાઓને સ્થાને છોકરીઓ માટે ફરજીયાત પ્રાથમિક શિક્ષણનું ધોરણ દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલ નથી**, ગોંડ્લ રાજ્યે ભરેલું આ પગલું દેશની પ્રાથમિક કેળવણીના ભાવિ ઉપર ઉંડી અસર કર્યા વિના રહેશે નહિં."

તો "**ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા**" અખબારે "**એક અપૂર્વ કેળવણી વિષયક પ્રયોગ**" એ શિર્ષક હેઠળ તા19-1-1918ના અંકમાં લખેલું કે –"ગોંડલ એ કાઠિયાવાડમાં સૌથી વધુ બાહોશીભર્યા રાજકારોબારવાળા રાજ્યોમાંનુ એક છે. કન્યાઓ માટે ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવાનું પગલુ જેટલું હિંમતભર્યું છે તેટલું યુક્તિપૂર્ણ છે. સામાન્ય રીતે લોકો પ્રથમ તો કેળવાયેલ સ્ત્રીઓના ખ્યાલને અનૂકુળ નથી થતા, પરંતુ ગોંડલના પ્રજાજનોએ પોતાના હિત માટેની રાજ્યની કાળજી પૂરતા પ્રમાણમાં પીછાણી, આ પ્રકારના કાયદાને જરા પણ આનાકાની કર્યા વગર તાબે થયેલ છે. નવા ફરજિયાત કેળવણીના કાયદાનો લાભ ઇચ્છ્તી સુધરાઇઓનું ધ્યાન આ યોજના પ્રત્યે ખેંચાવું જોઇએ."

કન્યા કેળવણી ફરજિયાત હોવાને કારણે ગોંડલ રાજ્યની દરેક મહિલા લખી-વાંચી શકતી હતી. કડિયાકામ કે ખેત મજૂરીએ જતી મહિલાઓ સામાન્ય રીતે અંગૂઠો મારતી હોય, પરંતુ ગોંડલ રાજ્યની આવી મહિલાઓ હાથમાં કલમ લઇ પોતાની સહી કરી શકતી. આવી મહિલાઓને જોઇને જ સહુ કોઇ સમજી શક્તા કે આ મહિલા ગોંડલ રાજ્યની દિકરી છે.[22] **ફરજિયાત કન્યા કેળવણી**ને કારણે **ગોંડલ રાજયની મહિલાઓનું કોઇ શોષણ કરી શકતુ નહીં**. કામે જતી મહિલાઓને પણ કોઇના ઉપર આધાર રાખવો પડતો નહીં.

કાઠિયાવાડમાં કન્યાઓ માટે સૌ પ્રથમ **મોંઘીબા વિદ્યાલય** સ્થાપવાનું અને તેમાં કુમારી લીલાબાને અન્ય કન્યાઓ સાથે કોઇપણ જાતના ભેદભાવ વિના એક સામન્ય વિદ્યાર્થીની તરીકે શિક્ષણ આપવાનું માન પણ ભવતસિંહજીને ફાળે જાય છે. એ સમયે શિક્ષિકાઓની અછત હોવા છતા આ કન્યાશાળામાં મોટા પગારથી શિક્ષિકાઓની નિમણૂંક કરી મોટા ઇનામો અને શિષ્યવૃત્તિઓ શરૂ કરવામાં આવ્યા હતાં. પરિણામે અનેક બાળાઓ મેટ્રિક થઇ હતી. ગામડાંઓમાં સહશિક્ષણની પધ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી હતી. જે સફળ નીવડી હતી. આને પરિણામે ગોંડલ રાજ્યની એક પણ કન્યા બિનકેળવાયેલી નહોતી. ફરજિયાત કન્યા કેળવણીને લીધે કન્યાઓ સાથેની સ્પર્ધાથી છોકરાઓની કેળવણી ઉપર પણ ફરજિયાત જેવી જ અસર થઇ હતી.

ગોંડલ રાજ્ય તરફથી શાળાઓ ખોલવાની શરૂઆત સંગ્રામજી બીજાના વખતમાં થઇ હતી. ઇ સ 1860માં ધોરાજીમાં પાંચ ધોરણ સુધીની ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળાઓ ચાલતી હતી. ત્યારપછી 1862માં ગોંડ્લમાં ત્રણ ધોરણ સુધી ઍંગ્લો-વર્નાક્યુલર સ્કૂલ શરૂ થયેલ હતી.ધોરાજીમાં અંગ્રેજી શિક્ષણનું સાધન ન હતું. પરંતુ ભગવતસિંહજીના વહીવટમાં દાખલ થયા પછીથી ધોરાજીમાં મિડલ સ્કૂલ બાંધવાનું શરૂ થયેલ હતું.

ભગવતસિંહ્જી માનતા કે **બાળ શિક્ષણ એ તો કેળવણીનો પાયો છે**. આથી તેના પ્રત્યે જરા પણ બેદરકારી રાખતા નહીં. મોંટેસરી પધ્ધતિ ઉપર ચાલતા બાલમંદિરો ગોંડલ, ધોરાજી અને ઉપલેટામાં શરૂ કરવામાં આવ્યા હતા. જ્યાં બાળકોને જ્ઞાન સાથે ગમ્મત મળે અને બુધ્ધિનો વિકાસ થાય તેમજ બાળકો સ્વાશ્રયી થાય તેવી બાળ કેળવણી આપવામાં આવતી હતી.

ગોંડલ રાજ્યમાં ભગવતસિંહ્જીએ કારોબાર સંભાળ્યા પછી આ **રાજ્યની કેળવણીનો સૂર્યોદય** થયેલો જોવા મળે છે. ખાસ વિશેષતા એ હતી કે પ્રાથમિક શાળાના મકાનો વિશાળ અને સુશોભિત હતા. તેમજ મકાનની

આસપાસ વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા બાગ-બગીચા અને ફરતે વાડ બનાવવામાં આવતી. ગોંડલ રાજ્યમાં **પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત, ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક બનાવવામાં આવ્યું હતું**. તે સમયે ગોંડલ રાજ્યના ગામડાઓમાં સહશિક્ષણની પધ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી હતી.[23] જે ઘણી સફળ નીવડી હતી. આમ પ્રાથમિક શિક્ષણ દ્વારા બાળકોના ચારિત્ર્ય અને વ્યક્તિત્વનું ઘડતર થતુ હતું. ગોંડલ રાજ્ય તરફથી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ મફત આપવામાં આવતું હતુ. પુસ્તકો રાજ્ય તરફથી બહાર પાડવામાં આવતા અને તે નફો લીધા વિના વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવતા હતા.બાળકો ઉપર શિક્ષણનો બોજ વધે નહીં એવા પાઠ્ય પુસ્તકો હતાં. ભાર વિનાનું ભણતર હતું ગુજરાતી સાત ધોરણ સુધી ખૂબ જ ઓછા પુસ્તકો લઇને વિદ્યાર્થીઓએ શાળાએ આવવાનું રહેતું.

ગોંડલમાં મેટ્રિક સુધીના શિક્ષણની સુવિધા હતી. પરંતુ મેટ્રિક પછીની પરીક્ષા આપવા વિદ્યાર્થીએ મુંબઇ જવું પડતું. ભગવતસિંહજીની એવી ઇચ્છા હતી કે ગોંડેલમાં મેટ્રિક પછી તમામ ફેકલ્ટીનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને મળી રહે તે માટે તે સતત કાર્યશીલ હતા. પરંતુ તેમનુ એ સ્વપનું સાકાર થાય તે પહેલાં જ તેમનું અવસાન થયેલું.

ભગવતસિંહજીએ પોતાના રાજ્ય માટે ખાસ વાચનમાળા તૈયાર કરાવી હતી. જેના દ્વારા બાળકોને સામાન્ય જ્ઞાન ઉપરાંત **સ્વદેશ પ્રેમ** અને **સ્વધર્મ**ની ભાવના કેળવાય. આ વાંચનમાળામાં બાળકોને ખેતી પ્રત્યે રસ કેળવાય, ગ્રામજીવન રસપ્રદ બને એવા પાઠ સાદી, સરળ અને સહેલી ભાષામાં આપવામાં આવ્યાં હતાં. પુસ્તકિયા જ્ઞાન ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને બહારનું સામાન્ય જ્ઞાન મળે એટલા માટે ઇતર વાચનમાળા તૈયાર કરવામાં આવી હતી. માનસિક કેળવણીની સાથે શારીરિક કેળવણી અપાતી રહે એટલા માટે **વ્યાયામ શાળા**, **અખાડા**, **ફરજિયાત કસરત** વગેરે દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. શાળાઓને વિશાળ ખુલ્લી જમીન આપી તેમાં બગીચા બનાવવાની અને દેશી **રમતો રમવા**ની સગવડ પણ કરી આપવામાં આવતી. બગીચાને ઉછેરી કુદરતી વાતાવરણ વચ્ચે વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ અને સંસ્કાર મેળવતા. ખેડૂતોના બાળકોને ખેતીનું પ્રાથમિક જ્ઞાન મળતું. **સંગીત શિક્ષણ** માટે ખાસ સંગીત શિક્ષક નીમી સંગીતને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું.. ગુજરાતી-અંગ્રેજી વાચનમાળા પણ તૈયાર કરાવી, જેના દ્વારા સુંદર સંસ્કાર બાળકોમાં ઉતારી શકે એવા શિક્ષકો તૈયાર કરવા ગોંડલમાં જ **અધ્યાપન મંદિર** શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં સ્ત્રી-પુરુષો સાથે તાલીમ લેતા.[24] તાલીમનો અભ્યાસક્રમ ત્રણ વર્ષનો હતો. તાલીમ પામેલા શિક્ષકો દ્વારા શિક્ષણ અપાય તે હેતુથી તેમણે અધ્યાપન મંદિર શરુ કર્યું હતું. એટલું જ નહિ પરંતુ શાળાઓમાં શિક્ષણ કાર્ય યોગ્ય રીતે ચાલે છે કે કેમ ? તેની તપાસ માટે રાજ્ય તરફથી કેળવણી નિરીક્ષકોની નિંમણૂક પણ કરી હતી.[25] અધ્યાપન મંદિર ગોંડલ ઉપરાંત ધોરાજી ઉપલેટા વગેરે ગામમાં ખોલવામાં આવ્ય હતા.

તેવી જ રીતે **માધ્યમિક શિક્ષણ**માં ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓને ભણવા માટેની પૂરતી સગવડો આપવામાં આવી હતી. તેના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતી વિષય ગુજરાતી માધ્યમમાં અને બાકીના વિષયોને વિષયોનું જ્ઞાન અંગ્રેજી માધ્યમથી આપવામાં આવતું હતું. આ એક વિશિષ્ટ પાસુ હતું. એ સમયના વિદ્યાર્થીઓને ગણિત અને વિજ્ઞાનના વિષયો પર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવતું. ઉપરાંત વિદ્યાથીને હોસ્ટેલની સગવડતા મળે અને તેમાં રહીને સઘન અભ્યાસ કરી શકે તે માટે જરૂરી સગવડો પણ રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવતી. માધ્યમિક

શિક્ષણના ખર્ચને પહોંચી વળવા ભગવતસિંહજીએ **નાણાં વાપરવાને બદલે નાણાંનો ધોધ વહેવડાવ્યો** હતો એવુ સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે. વહીવટની સરળતા માટે શિક્ષણના ધારાઓ પણ ઘડવામાં આવ્યા હતા.

ભગવતસિંહજીએ તેમના શાસનકાળ દરમ્યાન "મહારાણી રાજકુંવરબા" રાજપૂત કન્યા વિદ્યાલયની સ્થાપના ઇ સ 1944માં કરી હતી. ઇ સ 1865માં ભગવતસિંહજીએ પોતાના પિતા સંગ્રામજી-બીજાની યાદ કાયમ રાખવા ગોંડલ રાજ્યના ગરાસિયા કુમારોને નવી પધ્ધતિ મુજબ અને તેમન દરજ્જાને શોભે એવું શિક્ષણ આપવા માટે ગોંડલમાં એક **અંગ્રેજી માધ્યમની માધ્યમિક શાળા** શરૂ કરી હતી. આ શાળાનું નામ તેમના પિતાના નામ પરથી "**સંગ્રામજી હાઇસ્કૂલ**" રાખ્યુ હતુ.[26] આ હાઇસ્કૂલમાં ગરાસિયાઓને રહેવા-ભણવા તથા જમવાની અને વિવિધ શિષ્યવૃત્તિઓ આપવાની સગવડો આપવામાં આવી હતી. આ શાળામાં અગ્રેજીના માધ્યમથી કેળવણી અપાતી અને મેટ્રિક સુધીની પરીક્ષા પાસ થયા પછી આગળ ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે કૉલેજ અભ્યાસની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી. માનસિક કેળવણીની સાથે શારીરિક કેળવણી માટે પ્રાથમિક શાળાની જેમ આ શાળામાં પણ **વ્યાયામ અખાડાઓ** ખોલવામાં આવ્યા હતા. આ શાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી **પાણીની ફી સિવાય અન્ય ફી લેવામાં આવતી ન હતી**.

ભગવતસિંહજીએ આઠ વર્ષ સુધીના નિર્બળ, નિરાશ્રિત અને અપંગ બાળકોની કેળવણી અને ભરણ પોષણ માટે ઇ સ 1903માં ગોંડલમાં **ભગવતસિંહજી બાલાશ્રમ** શરૂ કરવામાં આવ્યુ હતું. તેમાં જરૂરિયાતમંદ બાળકોને દાખલ કરવામાં આવતા. આઠ વર્ષથી મોટી ઉંમરના નિર્બળ, નિરાશ્રિત, અશક્ત અને અપંગો માટે ઇ સ 1886માં **બાઇસાહેબબા નિરાશ્રિત** ગૃહ શરૂ કરવામાં આવ્યુ હતું. તેમાં શાળા શિક્ષણ ઉપરાંત શિવણ, ખાદી વણાટ, પાટીના વણાટને લગતું વ્યવસાયી શિક્ષણ અપાતું. ભગવતસિંહજીએ ગાદીએ આવ્યા પછી બીજા જ વર્ષે ઇ સ 1915માં "**શ્રી સંગ્રામજી સંસ્કૃત પાઠશાળા**" ની સ્થાપના કરી હતી. પોતે સંસ્કૃતમાં રસ ધરાવતા હોવાથી 1889-90માં પાંચ પાઠશાળાઓ સંસ્કૃતના શિક્ષણ માટે શરૂ કરેલ હતી.

સંગીત શિક્ષણ માટે પણ સંગીતના ખાસ શિક્ષકો રોકી સંગીતને ઉતેજન આપવામાં આવતું હતુ. ઉચ્ચ કેળવણી માટે ઇનામ, શિષ્યવૃત્તિઓ તથા ફર્ગ્યુસન કોલેજ જેવી સંસ્થાઓમાં મફત શિક્ષણ તથા રહેવાની સગ્વડતા કરાવીને ભગવતસિંહજીએ પ્રજાની નૈતિક અને માનસિક ઉન્નતિ સાધી હતી.[27] સંગીત શિક્ષણ માટે સંગીતના સાધનો જેવા કે હારમોનિયમ, તબલાં, દાંડિયા, અને મંજીરા વસાવ્યા હતા, સંગ્રામજી હાઇસ્કૂલમાં સંગીતનો વર્ગ ચલાવવામાં આવતો.[28]

ભગવતસિંહજીએ **ધાર્મિક શિક્ષણ** માટે શાળાઓમાં ભગવદ ગીતાનું જ્ઞાન ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રમાણે આપવાનું શરૂ કરાવ્યુ હતુ. તો ધોરાજી શહેરમાં મુસ્લિમો એ પોતાના ધર્મનું શિક્ષણ આપવા માટે **મદ્રેસા**ઓ ખોલી હતી. તેમા કુરાન-એ-શરીફનું પઠન કરાવવામાં આવતું હતું. તો જૈન ધર્મના લોકોએ પોતાના ધર્મનું જ્ઞાન આપવા **પાઠશાળા**ઓ ખોલી હતી. સંગ્રામજી હાઇસ્કૂલમાં **ટાઇપ**નું પણ શિક્ષણ આપવામાં આવતું ધોરાજીમાં ઇ સ 1932માં **હરિજનવાસમાં એક પ્રાથમિક શાળા** હરિજન બાળકોને ભણાવવા માટે ખોલવામાં આવી હતી.[29]

ગોંડલ રાજ્યમાં શિક્ષણના વિકાસની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ પ્રર્યાપ્ત થતાં સમાજના ઉચ્ચ વર્ગ અને સાધન સંપન્ન લોકોના બાળકો માટે શિક્ષણની સુવિધાઓમાં ઘણો વધારો થયો હતો. પરંતુ શ્રમિક વર્ગ શિક્ષણથી વંચિત હતો તેથી તેને ધ્યાનમાં રાખી ગોંડલ રાજ્યમાં **રાત્રી શાળાઓ** ખોલવામાં આવી હતી. આ શાળામાં લેખન, વાંચન, દેશીનામું, પત્રલેખન, હિસાબ, વ્યાજની ગણતરી વગેરે શિખવવામાં આવતું હતુ.

શિક્ષણ મફત આપવામાં આવતું હતું. આમ શૈક્ષણિક **વિકાસની પ્રવૃત્તિઓમાં આ એક અભિનવ પગલું ગણી શકાય**.[30]

કલા અને હુન્નર ઉદ્યોગોના શિક્ષણ પ્રત્યે પણ ખાસ કાળજી રાખવામાં આવતી હતી. ગોંડલમાં ઇ સ 1901-02માં **ડ્રોઇંગ શિક્ષણ** માટે **આર્ટ સ્કૂલ** (કલામંદિર) શરૂ કરવામાં આવેલી. આવી શાળા કલા વિષયક પ્રદર્શનોમાં ભાગ લઇ ઇનામો અને ચંદ્રકો મેળવતી હતી. **ભગવતસિંહજી કેળવણીને પ્રજાની ઉન્નતિના એક અંગ તરીકે ગણતા**. તેઓ માનતા કે કલા અને હુન્નર ઉદ્યોગનું શિક્ષણ પ્રજાની આબાદી માટે અનિવાર્ય છે. આથી જ તેમણે ગોંડલમાં **હુન્નર ઉદ્યોગ** શાળા અને **વર્કશોપ** સ્થાપ્યા હતા. જેમાં ચિત્રકામ, સાંચાકમ, સુતારી, લુહારી, લેવલીંગ, માપણી વગેરે કામ વિદ્યાર્થીઓને શીખવી, તેઓ પોતાનું ગુજરાન સહેલાઇથી ચલાવી શકે એ રીતે તૈયાર કરવામાં આવતા હતા.[31] આમ તેમને ધંધાકીય શિક્ષણ આપી બેકારીને ફરકકા દીધી ન હતી.

મહારાજા ભગવસિંહજીમાં **શ્રી અને સરવસ્તી**નો અદભૂત સંગમ હતો. કેળવણીના ક્ષેત્રે ગોંડલ રાજ્ય અવ્વલ નંબરનું ગણાતું. ગોંડલની સત્તા સંભાળ્યા પછી મહારાજાએ કરોડો રૂપિયા ખર્ચ કરી કેળવણી ખાતાની પ્રગતિ ચાલુ રાખી પ્રજાનું માનસિક અને નૈતિક બંધારણ ઉચ્ચ કક્ષાનું બનાવ્યું હતું. ગુજરાતી અને અંગ્રેજી શિક્ષણ મફત કરી રાજ્યના ગામડે ગામડે પ્રાથમિક શાળાઓ તેમણે શરૂ કરી હતી. પરિણામે દૂરના ગામડાંઓના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ માટે બે માઇલથી વધુ અંતર કાપવું પડતું ન હતું. ગાંમડાની શાળાઓમાં મકાનો ખુબ જ સુશોભિત,સુંદર,બગીચાવળા અને વિદ્યાર્થીઓની તમામ સગવડ સચવાય તેવા બને એ માટે પુષ્કળ ખર્ચ કરી બાંધવામાં આવતા. આથી જ ગોંડલના રાજગીતમાં-

"વૃંદાવન શાં ગામડાં ગૂજે સંસ્કારે સોહાય

ગોંદરે ગોંદરે શારદા મંદિર બાલા વૃંદ વિલસાય [32]

આમ ઇ સ 1880 પહેલાં ગોંડલ રાજ્યમાં ત્રીજા ધોરણ સુધીની માત્ર એક જ વર્નાક્યુલર સ્કૂલ હતી. ઇ સ 1935માં ગોંડલ રાજ્યમાં મેટ્રિક સુધીની પાંચ હાઇસ્કૂલો, અનેક મિડલ સ્કૂલો હતી. પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા 30 હતી તે વધીને 191 થઇ હતી. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા 2500થી વધીને 19780 થઇ હતી.

આ ઉપરાંત **ગરાસિયા કોલેજ એ ગોંડલની ખાસ વિશેષતા ગણાતી**. પછાત ગરાસિયા બાળકોને ત્યાં કેળવણી આપી તેમનું ઘડતર કરવામાં આવતું હતું. નિરક્ષર ગરાસિયાઓ માટે ભગવતસિંહજીએ રૂપિયા સવા ત્રણ લાખના ખર્ચે ગરાસિયા કૉલેજ સ્થાપી, તેની પાછળ દર વર્ષે સાત હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ કરતા.

આમ ગોંડલ રાજ્યની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓને પરિણામે ઇ સ 1884થી 1944ના 60 વર્ષના તેમના શાસનકાળ દરમ્યાન ગોંડલ રાજ્યમાં શાળાની સંખ્યા 70થી વધી 258, વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા 4147થી વધીને 27232 અને શિક્ષણ પાછળનો ખર્ચ 17,581થી વધીને 2,89,561 થઇ ગયો હતો.[33] આમ શાળાની સંખ્યામાં સાડા ત્રણ ગણો અને શિક્ષણના ખર્ચમાં 29 ગણો વધારો થયો હતો. **સાક્ષરતા એ દરેક પ્રગતિ માટેનો માપદંડ ગણાય છે**. તે દ્રષ્ટિએ જોઇએ તો 1881માં ગોંડલમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ 5% હતુ. તે 1931માં 31% થઇ ગયું હતું. 1941માં સંપૂર્ણ **ભારતમાં શિક્ષિતોનું પ્રમાણ 12% હતું ત્યારે ગોંડલમાં તે 28% હતું**. ગોંડલ રાજ્યની આ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓની પ્રગતિ અને વિકાસ તેના વિદ્યાપ્રેમી રાજવી ભગવતસિંહજીની ઉદાર શિક્ષણ નીતિને આભારી હતા.[34] "**ગોંડલની સર્વોપરિતા** (Gondal Above All) એ મુદ્રાલેખને તેમણે વિદ્યાના ક્ષેત્રે સૌથી વધુ ઉત્સાહપૂર્વક અમલમાં મૂક્યો હતો.

ભગવતસિંહજીએ પોતાના રાજ્યાભિષેક (25-8-1884)ના મંગલ અવસરે પોતાના રાજ્યની પ્રજાને કેળવણીનું

ઉત્તેજન આપવા તેમજ નિરક્ષરતા નાબૂદ કરવાનાં ધ્યેય સાથે પોતાના અંગત પુસ્તકાલયમાં રહેલા 2500 પુસ્તકો, મહત્વના ગ્રંથોનો ઉપયોગ પોતાના રાજ્યની પ્રજા કરી શકે તે રીતે પ્રજા સમક્ષ આ પુસ્તકો અર્પણ કર્યા હતા ત્યારે ત્યાંના પોલિટિકલ એજન્ટ શ્રી ઇ ડબલ્યુ વેસ્ટ સાહેબના હસ્તે "**મહારાજા ભગવતસિંહજી પુસ્તકાલય**" નામ સાથે પ્રજા સમક્ષ ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું[35] વિદેશી સામયિકો પણ આ પુસ્તકાલયમાં આવે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.

ભગવતસિંહજીના શાસનકાળ દરમ્યાન ત્રણ પુસ્તકાલય ખોલવામાં આવેલ. ગોંડલમાં ભગવતસિંહજી પુસ્તકાલય, ધોરાજીમાં નેટીવ લાયબ્રેરી અને ઉપલેટામાં ગુણ-ગ્રાહક લાયબ્રેરી જાહેર પ્રજા માટે ખુલ્લી મૂકવામાં આવી હતી.[36] ગોંડલ રાજ્યમાં છ લાયબ્રેરીઓ ઇ સ 1924-25 સુધીમાં ખોલવામાં આવી હતી.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોર મહારાજા ભગવતસિંહજીની પ્રશંસા સાંભળી શાંતિનિકેતનની વિશ્વભારતી સંસ્થા માટે ફાળો ઉઘરાવવા ગોંડલ આવેલા ત્યારે ભગવતસિંહજીએ તેમની આગતા સ્વાગતા કરી હતી. કવિવર જેટલા દિવસ ગોંડલ રોકાયા તે સમય દરમ્યાન ભગવતસિંહજીએ શાંતિનિકેતનને ફાળો આપવાની વાત જ ઉચ્ચારી નહીં આથી રવિન્દ્રનાથ ટાગોરને આશ્ચર્ય થયું છતાં તેઓ ભગવતસિંહજી પાસેથી કંઇ માંગ્યા વિના જ શાંતિનિકેતન પાછા ફર્યા. એ પછી થોડા દિવસો બાદ મહારાજા ભગવતસિંહજી શાંતિનિકેતન ગયા ને કવિવરના ચરણોમાં મોટી રકમનો ફાળો અર્પણ કર્યો. આથી રવિન્દ્રનાથ ટાગોરને નવાઇ લાગી. તેમનાંથી રહેવાયું નહિ તેથી તેમણે મહારાજાને પ્રશ્ન કર્યો- હું ગોંડલ રોકાયો ત્યારે આપે ફાળો મને ન આપ્યો અને હવે ફાળો આપવા અહીં સુધી ધક્કો ખાધો ! ફાળો આપવો જ હતો તો મને ગોંડલમાં જ આપી શક્યા હોત" ત્યારે ભગવતસિંહજીએ કવિવરને ઉત્તર આપતા કહ્યું- "આપ જેવા મહાન કવિ ફાળો માંગે ને હું આપું એ તો આપનું અપમાન ગણાય. ફાળો લેવા આપે આવવાનું ન હોય, બલ્કે **ફાળો આપનારે આપનાં દર્શને આવવાનું હોય**".[37]

તેવી જ રીતે ગાંધીજીને દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત સમયે રૂપિયા 25 હજાર તેમણે મોકલ્યા હતા. તે માટે તેમનો વ્યક્તિગત આભાર માનવા ગાંધીજી 1915માં ગોંડલ આવેલા.[38]

"विद्यया वर्धते बलम" વિદ્યાથી જ શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક બળ મેળવી શકાય છે. વિદ્યા એ જ નેત્ર છે. **વિદ્યા એ તો ખરું આભૂષણ છે**. **સદવિદ્યાથી સંપતિ મેળવાય છે**. **વિપત્તિઓ ટાળી શકાય છે અને અજ્ઞાન દૂર કરાય છે**." વિદ્યાની મહત્તાના આ સૂત્રોને ગોંડલ રાજ્યનો શૈક્ષણિક વિકાસ કરનાર રાજવી ભગવતસિંહજીએ પોતાના રાજ્યમાં પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરુષોમાં વિદ્યાનો પ્રચાર કરી રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લઇ શિક્ષણના ક્ષેત્રે ગોંડલ રાજ્યને ઉચ્ચતાના શિખરે પહોંચાડી દીધું હતું.

ગોંડલ રાજ્ય એ સૌરાષ્ટ્રમાં જાડેજા વંશનું પ્રથમ વર્ગનું રાજ્ય હતું. તે ઇ સ 1658માં રાજ્યની સ્થાપના કુંભાજીએ કરી હતી અને 1948માં ગોંડલ રાજ્ય ભારતમાં ભળી જતા તે રાજ્યનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ રહ્યું નહિ. આમ ગોંડલ રાજ્યનો અસ્તિત્વ કાળ 1658થી 1948 = 290 વર્ષનો હતો. તેમાં કુલ 14 રાજવીઓ થયા, પરંતુ તેમાંના 13માં શાસક ભગવતસિંહજીનો શાસનકાળ ગોંડલની પ્રગતિ અને વિકાસ માટેનો સુવર્ણકાળ હતો. ભગવતસિંહજીએ કુલ 60 વર્ષ (1884-1948) શાસન કર્યું. ગોંડલના બધા શાસકોમાં સૌથી લાંબો શાસનકાળ તેમનો હતો.

ગોંડલ રાજ્યની સ્થાપના પછીના લગભગ 200 વર્ષ સુધી ગોંડલ રાજ્યની શિક્ષણ ક્ષેત્રે કોઇ વિશેષ પ્રગતિ થઇ ન હતી. 1807ના વૉકર કરાર પછી ગોંડલ રાજ્યમાં નવા યુગના મંડાણ થયા. તેમાં પણ ગોંડલના સૌથી દીર્ઘ શાસન કરનાર ભગવતસિંહજીના 60 વર્ષના શાસનકાળ દરમ્યાન ગોંડલ રાજ્યે વિવિધ ક્ષેત્રે પ્રગતિની

હરણફાળ ભરી. તેમાં ભગવતસિંહજીના વિદ્યાપ્રેમને કારણે ગોંડલ રાજ્યમાં શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનો મહત્તમ વિકાસ થયો. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે તો આ સમય દરમ્યાન ગોંડલના વિકાસનો સૂર્ય મધ્યાને હતો એમ કહી શકાય. શૈક્ષણિક વિકાસના ક્ષેત્રે ગોંડલ એ સૌરાષ્ટ્ર જ નહિં પરંતુ મફત અને ફરજિયાત કન્યા કેળવણીના ક્ષેત્રે સંપૂર્ણ ભારતમાં સૌ પ્રથમ પ્રારંભક અને અગ્રેસર હતું.. પરિણામે ગોંડલની મહિલાઓ અન્ય રાજ્યોની સરખામણીમાં ખૂબ જ સુધારાવાદી અને ઉદારવાદી બની હતી. "**Knowledge is Power**" એ 21મી સદીમાં વ્યાપક બનેલ સૂત્રને તો ભગવતસિંહજીએ વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં સાર્થક કરી દીધું હતુ. ગોંડલ રાજ્યની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓએ ગોંડલ રાજ્યના વિકાસની પગડંડીનું સર્જન કર્યું હતું. આખી એબીસીડી આવી જાય એટલી ડીગ્રીઓ મેળવનાર ભગવતસિંહજીએ પોતાના રાજ્યના બધા વર્ગો માટે ખૂબ જ ઉમળકાભેર, ઉત્સાહપ્રેરક જે શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ કરી તેમાંથી ગોંડલ રાજ્ય ગૌરવાન્વિત થયું. આમ ગોંડલ રાજ્યની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓએ તત્કાલીન અને આજે પણ અન્ય પ્રદેશો/રાજ્યો માટે અનુકરણીય છે. ગોંડલ રાજ્યની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ અનુપમ હતી. તેનાથી **રાજ્યે પ્રજાનાં વાહ અને ચાહ મેળવ્યાં હતાં**. આજે પણ ગોંડલ રાજ્યની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ અનેક રાજ્યો અને સંસ્થાઓ માટે માર્ગદર્શક બની રહે તેવી છે. શાસક ઇચ્છે તો પોતાની પ્રજાના વિવિધક્ષેત્રી વિકાસ માટે શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા કેવું અદભૂત વિક્રમસર્જક કામ કરી શકે તેનો આદર્શ નમૂનો ગોંડલ રાજ્યને ગણાવી શકાય. "**सा विद्या या विमुक्तये**" એ અર્થમાં વિદ્યા એ પ્રજાને મુક્તિ આપનારી જડીબુટ્ટી છે, તે ગોંડલ રાજ્યે અને તેના રાજવી ભગવતસિંહજીએ પૂરવાર કરી બતાવ્યું છે.

સંદર્ભો

(1) દવે, રાજેન્દ્ર"**ભગવત-ગુણ ભંડાર**-રાજકોટ, 2000 પૃ-59

(2) **The Ruling Princes, Chiefs and Leading Personages in W I S A** , New Delhi, 1935 P-51

(3) જાની, (ડૉ) એસ વી"**સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ**"-અમદાવાદ, 2003 પૃ-63

(4) જાની, (ડૉ) એસ વી "**ઇતિહાસની આરસીમાં સૌરાષ્ટ્ર**", રાજકોટ 2004 પૃ-104

(5) દવે, રાજેન્દ્ર"**ભગવત-ગુણ ભંડાર**-પૂર્વોક્ત- પૃ-71-72

(6) **ભગવત ગૌરવ સુવર્ણ ગ્રંથ**, મહારાજા ભગવતસિંહજી સુવર્ણ મહોત્સવ સમિતિ,ગોંડલ-1934 પૃ-596

(7) Nihal Singh"**The Maker of Modern Gonda**l"-Gondal, 1934 P.134-135

(8) Macferson, J C "**Gondal and its Ruler**", P.-9

(9) જાની, (ડૉ) એસ વી "સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ" પૂર્વોક્ત ગ્રંથ- પૃ-232

(10) **ભગવત ગૌરવ સુવર્ણ ગ્રંથ**- પૂર્વોક્ત- શિલાલેખ- પૃ-185

(ગ્રાસિયા કોલેજ ઉદઘાટન ક્રિયા- 1898નો શિલાલેખ)

(11) Nihal Singhop.cit – p-203

(12) **Gondal State Administrative Report** 1943-44 P.30-31

(13) **Gondal State Administrative Report** 1884-85- P.24

(14) જાની, (ડૉ) એસ વી "**ઇતિહાસની આરસીમાં સૌરાષ્ટ્ર**" –પૂર્વોક્ત-પૃ.105

(15) જાની, (ડૉ) એસ વી "**સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ**"- પૂર્વોક્ત-પૃ-234

(16) ભગવદ્ગોમંડળ ભાગ-1, ગોંડલ, 1944- પૃ-8,10 અને 25

(17) શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ અને "**ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ**" ખંડ-9 અમદાવાદ-

પરીખ, પ્રવિણચંદ્ર 1987,પૃ-113

(18) ભગવત ગૌરવ સુવર્ણ ગ્રંથ- પૂર્વોક્ત- પૃ-18

(19) ઠક્કર, (ડૉ) પ્રવિણા"**ગુજરાતનો સ્ત્રી શિક્ષણનો ઇતિહાસ**" – અમદાવાદ 1979, પૃ. 11

(20) માણેક, (ડૉ) કલ્પા એ"**મહિલાઓનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રારંભ અને વિકાસ**" – અમદાવાદ, 2011 પૃ47-48

(21) Bell, Wilberforce"**History of Kathiawad**" New Delhi, 1980, P.250

(22) દવે, રાજેન્દ્રપૂર્વોક્ત ગ્રંથ- પૃ. 96

(23) પટેલ, ચંદુલાલ બહેચરલાલ"**ભગવદ્ગોમંડળ – ભાગ – 1** ઇ સ 1944 પૃ 24

(24) **Gondal State Administrative Report** – A D 1937-38- Rajkot P.5

(25) **Gondal State Administrative Report** – A D 1942-43- P.27

(26) જાની, (ડૉ) એસ વી "**સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ**" –પૂર્વોક્ત ગ્રંથ- પૃ.-234

(27) પટેલ ચંદુલાલ બહેચરલાલ પૂર્વોક્ત- પૃ.-25

(28) ભટ્ટ, પ્રભુતા એસ"**ઇ સ 1820થી 1947 દરમ્યાન ગોંડલ રાજ્યની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ**" પીએચ ડીનો અપ્રગટ મહાનિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, 2002 – પૃ.373

(29) એજન

(30) એજન- પૃ.-407

(31) દવે, રાજેન્દ્રપૂર્વોક્ત પુસ્તક- પૃ 96

(32) એજન- પૃ-132

(33) શાસ્રી, હરિપ્રસાદ અનેગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-પૂર્વોક્ત-પૃ-31 પરીખ, પ્રવિણચંદ્ર

(34) જાની, (ડૉ) એસ વી "સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ" પૂર્વોક્ત પૃ- 234

(35) ગોહિલ, ધનશ્યામસિંહ એસ"**મહારાજાશ્રી ભગવતસિંહજી પુસ્તકાલય**" એમ ફિલનો લઘુશોધ નિબંધ- રાજકોટ – ઇ સ 1991-92- પૃ.-55

(36) **Gondal State Administrative Report** A D 1921-22 – P.46

(37) દવે, રાજેન્દ્રપૂર્વોક્ત પુસ્તક- પૃ-210

(38) જાની, (ડૉ) એસ વી "**સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ**" પૂર્વોક્ત- પૃ.-238

ફટાણા: ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં એક મીઠું મજાકિય ગાણું

ડૉ.અબ્બાસઅલી એચ.સુથાર
આસિ.પ્રોફેસર,
જાફરી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,શેખપુર.

➢ **પૂર્વભૂમિકા:**

ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં માનવ જીવનનું અને સંસ્કૃતિનું નિરૂપણ થયેલું આપણને જોવા મળે છે. લોકસાહિત્યમાં માનવીના મહત્ત્વના ત્રણ તબ્બકાઓનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. જેમાં જન્મ, લગ્ન અને મૃત્યુનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. લોકસાહિત્યમાં લગ્નગીતનું ખૂબ વર્ણન કરવામાં આવે છે.ફટાણા ગુજરાતના લોકસાહિત્યનો મહત્વનો ભાગ છે, જેમાં હાસ્ય, મીઠી મજાક અને લોકજીવનના આનંદના પરિમાણોને ઉકેલે છે. જેમ જેમ પ્રદેશ બદલાય છે તેમ ફટાણા બદલાતા રહે છે. આ સંશોધનપત્રમાં લગ્નમાં ગવાતા ફટાણાવિષયની રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

➢ **લોકસાહિત્યમાં ફટાણાનું સ્થાન અને અર્થ** :

"ફટાણા" શબ્દનો અર્થ છે ટૂંકા, મજાકિય અને વ્યવહારુ કે હળવાં ગીતો, જે ખાસ કરીને લગ્ન પ્રસંગો, તહેવારો, અને સમાજના મોજશોખ ભર્યા પ્રસંગોએ ગુજરાતના અનેક સમાજોમાં ગવાય છે. આ ફટાણાઓ ગુજરાતી લોકસંસ્કૃતિના અને લગ્નના હૃદયમાં વસેલા છે, અને સાથે સાથે પ્રસંગમાં હાજર પાત્રોની ક્રિયાઓ અને સંબંધોને હળવી રીતે સમાજ સામે રજૂ કરે છે.

લોકસાહિત્યએ સમાજના સામાન્ય વર્ગનું સર્જન છે, જેમાં લોકોના જીવનશૈલી, સંસ્કાર, પરંપરા અને માન્યતાઓનો સમાવેશ થાય છે. ફટાણા એક પ્રકારની લોકવાણી છે, જેમાં હાસ્યની સાથે જીવનનાં મૂલ્યો, મોજશોખ અને આદરશીલ વિવેક દર્શાવવામાં આવે છે. આ લોકગીતો ખાસ કરીને લગ્ન પ્રસંગો, હળદીઓ, માંડવે અને અન્ય સામૂહિક પ્રસંગોમાં ગીતના રૂપમાં ગવાય છે.

➢ **ફટાણાની પરિભાષા અને વિશિષ્ટતાઓ:**

1.ટૂંકાશ: ફટાણા ટૂંકા અને હળવાશથી ભરપુર હોય છે, જેમાં મજાક અને હાસ્ય મુખ્ય છે.

2.મોટો શ્રોતાવર્ગ: ફટાણા સામાન્ય રીતે એક મંડળીમાં ગવાય છે અને શ્રોતાઓ હાસ્યના

રસમાં ગરકાવ થાય છે.

3.સંગીત અને રાગ: ફટાણામાં લોકસંગીતના તત્વ હોય છે, જે શ્રોતાઓ માટે રસપ્રદ બને છે.

4.આનંદ અને હળવાશ: ફટાણાનું મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય મનોરંજન છે.

➢ **ફટાણાના પ્રકાર**:

1.લગ્નના ફટાણા: દુલ્હા-દુલ્હન, સાસુ-વહુ અને પિયર-સાસરાના સંબંધો પર આધારિત મજાકિયા ફટાણા.

2.સમાજશ્રીના ફટાણા: જે સમાજની પરિસ્થિતિઓ, વ્યક્તિગત આચાર-વિચાર, અને કુટુંબના વારસાનું દર્શન કરે છે.ફટાણાઓ સમાજની પ્રાચીન પરંપરાઓ અને મૂલ્યોને જીવંત રાખે છે.

3.હાસ્યભર્યા ફટાણા: ફટાણામાં હાસ્યમય પાત્રો અથવા પ્રસંગોને રજૂ કરવામાં આવે છે.

4.તહેવારોના ફટાણા: હોળી, દીવાળી, અને અન્ય તહેવારોમાં મોજમસ્તી માટે રચાયેલ ફટાણા.

➢ **ફટાણાની રચનાત્મક ઢાંચો**:

ફટાણાઓ મુખ્યત્વે લોકગીતોની છંદ-બધ્ધ શૈલીમાં રચાય છે. ફટાણાના છંદમાં સરળતા અને લોકભાષાનો ઉપયોગ થાય છે. તે મોટા ભાગે પ્રાચીન ગ્રામ્ય ભાષા અને લોકબોલીમાં રચાય છે, જેમ કે ઉત્તર ગુજરાતમાં ખાસ પાટણ, મહેસાણા અને બનાસકાંઠા જેવા વિસ્તારોની પટણી બોલીમાં ગવાય છે..

➢ **લગ્નપ્રસંગ અને ફટાણાનું મહત્વ**:

ફટાણાઓ ખાસ કરીને લગ્ન પ્રસંગોમાં વિશેષ રૂપે ગવાય છે. આ ફટાણાઓ ઘરના પ્રત્યેક સભ્ય માટે આનંદ અને જોડાણનું માધ્યમ બને છે. ફટાણામાં સાસુ-વહુ, દુલ્હા-દુલ્હન અને મહેમાનો માટે મજાક-મજા હોય છે, અને તેમના સ્વભાવની ઓળખ કરાવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ:

૧."દુલ્હા તો લાવે ચાંદીની મહારાજ,

દુલ્હન તો બેસે રાણીના તાજ."

સમજુતી: આ ફટાણું દુલ્હા-દુલ્હનની શ્રેષ્ઠતાનું વર્ણન કરે છે અને પ્રસંગને હર્ષોલ્લાસમય બનાવે છે.

૨."મારા સાળા ઘેર આવે, દારૂ પીએ બારમા,

સાસુએ પકડી લીધો, બેઠો ખીચરો ખારમા."

સમજુતી: અહીં સાસુ અને સાળા વચ્ચે મજાક કરી છે, જે સાળાની શરારતોને હળવી રીતે દર્શાવે છે.

૩."મરગ્યો મકાન મારું, છાણાં કા ગડથ્થો,

સાસરીએ વહુ લીધી, ધૂધવટા જેવો મૂઠ્ઠો."

સમજુતી: ક્યારેક દુલ્હન માટે મીઠી મજાક થાય છે કે તે શરમાળ છે.

૪."ગોદડો ગોદડો ગોતીલે ગાદલું,

સાસરે ગયાં પછી વહુ મારે છે ફાદલું."

સમજુતી: ફટાણું લગ્ન પછી વહુના મોજશોખ પર મજાક કરે છે.

૫."હોઠ પર લાલ લાલ ગુલાલ ફુલાવી,

દુલ્હન મારી રાજકુમારી ગમી."

સમજુતી: દુલ્હનની સુંદરતા અને શોભાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

૬."સાસરી આવ્યા પછી મારે નંગા નાછણ,

હૈયે ચડી ગયું હોય તરબૂચને સળગણ."

સમજુતી: સાસરીમાં વહુને આવતા શરમથી મીઠી મજાક.

૭."મણિયારના તોળે બેસે મહેમાન,

ખાસ હસે છે દુલ્હા કે છે આનંદ માં."

સમજુતી: મહેમાનો માટે મીઠું સ્વાગત અને પાત્રોના આનંદનું દર્શન.

૮."હળવદથી ઘેડિયું લાવ્યું, ઘેડિયું તો બહુ નકરતું,

સાસુ વહુને કહે છે, કદી ગોળ લાડુ ન વંટકતું."

સમજુતી: વહુના રસોઈ કૌશલ્ય પર મજાક.

૯."મારે પિયર જીંદગી મોજની,

સાસરે તો ભીંત પર પકડવું છાંદસની."

સમજુતી: પિયર અને સાસરાનું ભિન્ન જીવન મીઠી મજાકથી દર્શાવ્યું છે.

૧૦."દુલ્હા ભાઈનું સાહેબી પગથિયું,

સાસરી ઘેર વહુએ ગજાવ્યું રાજતિયું."

સમજુતી: દુલ્હા અને દુલ્હનની રાજશોખિ જીવનશૈલી દર્શાવતી મજાક.

૧૧."મારા પિયરને પેરાંવાળા ગાંડીડા,

સાસરે આવતાં વહુને ફાવે છે સાંજ ભોજલા."

સમજુતી: પિયર અને સાસરાના આદર્શોમાં મીઠી મજાક.

૧૨."દાડમ ને ફળિયો, મોર બન્યો ચળિયો,

સાસુ વહુની મીઠી મજાક કરે રસિયો."

સમજુતી: સાસુ અને વહુ વચ્ચે પ્રેમસભર મજાક.

૧૩."કોયલ કો કો બોલે તડકો સૂરે,

સાસરે ગયાં પછી વહુ ઘઉં વરે."

સમજણ: ગૃહસ્ત જીવનના જવાબદારીઓનું વર્ણન મીઠી રીતે કરાયું છે.

૧૪."નાગર ભાઈ દુલ્હા, પગડી લાલલાલ,

સાસરી ગયા પછી વહુને છે મસ્ત માણમાળ."

સમજુતી: દુલ્હાના પાત્ર અને વહુની મોજશોખનું દર્શન.

૧૫. "મારી વહુ પકડે મંગળસૂત્ર,

મોહન મારું ઘર હોય ચમકતું સુત્ર."

સમજુતી: લગ્ન પછીના શોભામય જીવનની વાત.

૧૬."કાંકરિયો ખાવા આવ્યા મહેમાન,

સાસુ વહુ માટે કરે પ્રેમનાં નિદાન."

સમજુતી: મહેમાનો માટે હળવી મજાક અને પ્રેમનો ઉમંગ.

૧૭."હોળી આવે હસાવા, સાસુ વહુને રમાડે,

ઘરમાં ઉમંગો ભરાવા દુલ્હન ફૂલમાળા બાંધી શકે."

સમજુતી: દુલ્હન માટે પ્રેમ અને પ્રસંગના આનંદનું વર્ણન.

૧૮. "મારી વહુ ને હસે ને બોલે મીઠું,

સાસરે આવે પછી બધું લાગે છે સાચું."

સમજુતી: વહુ માટેનો પ્રેમ અને મીઠી મજાક.

૧૯."ગોળ અને ઘીનું થાય છે વાંટુ,

સાસુ વહુએ મીઠું વાતું ગોઠે રાંધું."

સમજુતી: રસોઈને પ્રત્યેનો શોખ મજાકરૂપે વ્યક્ત કરાયો છે.

૨૦."મોરલી મોંઢું ને ઘેલા નારીયળીયા,

સાસરીયા ઘેર ઘંટ વાગે નાની વહુ ચમકાળી ગઈ."

સમજુતી: વહુના આગમનથી પરિવારમાં નવા ઉમંગનો ઉલ્લેખ.

૨૧."મારી વહુ જતી રહે છે પિયરમાં વારંવાર,

સાસુ કહે છે તું તો છે મારું ખોલેલું દરવાજ."

સમજુતી: સાસુ અને વહુ વચ્ચેનું મીઠું સંબંધ.

નિષ્કર્ષ:

ફટાણાઓ ગુજરાતી લોકસાહિત્યનું મીઠું મજાકિય અને આનંદદાયક તત્વ છે. તે સમાજના જીવનમાં મોજ-મજાનો શિખર દર્શાવે છે અને પરંપરાના મજબૂત આધાર છે. ફટાણાઓ સામાન્ય લોકોના ભાવોને સરસ રીતે વ્યક્ત કરે છે અને લોકસંસ્કૃતિનો જીવંત ભાગ છે.આપણા માટે આજના સમયમાં ફટાણાઓ લોકગીતોમાંથી ઉતરીને આજના આધુનિક સમય સાથે તેઓએ ડિજિટલ માધ્યમ અને મંચ

પર પોતાનું સ્વરૂપ બદલ્યું છે. આજે લગ્નમાં ડિજિટલ ગીતો અને નવા મિશ્રણ સાથે ફટાણાઓને ફરી જીવંત કરવામાં આવે છે. જેથી આપણી ગુજરાતી લોકસંસ્કૃતિ અને લોકસાહિત્ય માટે ચિંતાજનક પ્રશ્નછે.

સંદર્ભસૂચિ:

૧. 'ચંપાની કળીઓમાં કસ્તૂરી', પ્રકાશક: અમૃત પટેલ, આવૃત્તિ:૧૯૯૨

૨. 'વીરડો'. સંપાદક:નરોત્તમ પલાણ, જૂન:૧૯૮૧

૩. 'લોકકવિ આલોક', સં.જસવંત શેખડીવાળા, પ્રકાશક: પ્રાર્શ્વ પબ્લિકેશન અમદાવાદ.

૪. 'લોકદ્યાવિજ્ઞાન', સં. હસુ યાજ્ઞિક,પ્રકાશક: યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ.

૫. રૂબરૂ મુલાકાત/માહિતી દાતા

સ્વદેશી જ્ઞાન પ્રણાલીઓ (IKS) અને સાંસ્કૃતિક એકીકરણ: આધુનિક વિશ્વમાં તેની પ્રાસંગિકતા અને પડકારો.

પ્રસ્તુતકર્તા – ડૉ. કોમલબેન આર. મકવાણા
આસિ. પ્રોફેસર(એડહોક)
નરસિંહમહેતા યુનિવર્સિટી, જુનાગઢ

પ્રસ્તાવના

માનવ સભ્યતાના ઇતિહાસમાં જ્ઞાન એ ક્યારેય સ્થિર પ્રક્રિયા રહી નથી. તે સતત વહેતી સરવાણી છે. જ્યારે આપણે 'સ્વદેશી જ્ઞાન પ્રણાલી' (Indigenous Knowledge Systems – IKS) વિશે વાત કરીએ છીએ, ત્યારે તેનો અર્થ માત્ર પુસ્તકોમાં લખાયેલું જ્ઞાન નથી, પરંતુ તે ચોક્કસ ભૌગોલિક વિસ્તારમાં વસતા સમુદાયોએ હજારો વર્ષોના અનુભવ, અવલોકન અને પ્રકૃતિ સાથેના તાદાત્મ્ય દ્વારા કેળવેલી કોઠાસૂઝ છે. ભારતીય સંદર્ભમાં, આ જ્ઞાન પરંપરા વેદો, ઉપનિષદોથી લઈને ગ્રામીણ સ્તરે વણાયેલી લોકવાયકાઓ અને પરંપરાગત કૌશલ્યો સુધી વિસ્તરેલી છે.

લાંબા સમય સુધી, પશ્ચિમી શિક્ષણ પદ્ધતિ અને વસાહતી માનસિકતાના કારણે સ્વદેશી જ્ઞાનને 'પછાત' અથવા 'અવૈજ્ઞાનિક' ગણવામાં આવ્યું હતું. જોકે, ૨૧મી સદીના પડકારો, જેમ કે ગ્લોબલ વોર્મિંગ, માનસિક તણાવ અને અસાધ્ય રોગો સામે લડવામાં આધુનિક વિજ્ઞાન જ્યારે મર્યાદિત સાબિત થઈ રહ્યું છે, ત્યારે સમગ્ર વિશ્વનું ધ્યાન ફરી એકવાર પ્રાચીન અને સ્વદેશી પદ્ધતિઓ તરફ ખેંચાયું છે. આ રિસર્ચ પેપરનો મુખ્ય હેતુ એ તપાસવાનો છે કે કેવી રીતે આ સ્વદેશી જ્ઞાન પ્રણાલીઓ આધુનિક સમાજના સાંસ્કૃતિક માળખા સાથે એકીકૃત થઈ શકે છે.

સાંસ્કૃતિક એકીકરણએ માત્ર બે સંસ્કૃતિઓનું મિશ્રણ નથી, પરંતુ તે એક એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં પાયાના પરંપરાગત મૂલ્યોને આધુનિક ટેકનોલોજી અને વિચારધારા સાથે જોડવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, આધુનિક સ્થાપત્ય કલામાં જ્યારે આપણે 'વાસ્તુશાસ્ત્ર'ના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ, ત્યારે તે સાંસ્કૃતિક એકીકરણનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ બને છે. તે જ રીતે, આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાન જ્યારે આયુર્વેદિક જીવનશૈલી અને આહાર પદ્ધતિને સ્વીકારે છે, ત્યારે તે માનવજાતના સર્વાંગી કલ્યાણનો માર્ગ મોકળો કરે છે.

ભારત જેવી વૈવિધ્યસભર સંસ્કૃતિ ધરાવતા દેશમાં સ્વદેશી જ્ઞાન એ માત્ર ઈતિહાસ નથી, પણ જીવંત વારસો છે. ખેતીમાં કુદરતી ખાતરનો ઉપયોગ, જળ સંચયની વાવ પદ્ધતિ, યોગ અને ધ્યાન દ્વારા માનસિક શાંતિ, અને સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથા દ્વારા સામાજિક સુરક્ષા—આ બધું જ આપણા સ્વદેશી જ્ઞાનનો

હિસ્સો છે. નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP 2020) પણ ભારપૂર્વક જણાવે છે કે શિક્ષણ પ્રણાલી એવી હોવી જોઈએ જે વિદ્યાર્થીઓને તેમના મૂળિયાં સાથે જોડે અને સાથે સાથે તેમને વૈશ્વિક નાગરિક બનાવે.

સ્વદેશી જ્ઞાન પ્રણાલી એ કોઈ ધાર્મિક માન્યતા નથી, પરંતુ તે એક ગહન વિજ્ઞાન છે. આ જ્ઞાનનું સંરક્ષણ અને તેનું વર્તમાન સામાજિક-આર્થિક માળખામાં એકીકરણ એ આવનારી પેઢી માટે ટકાઉ વિકાસની ચાવી છે. જો આપણે આપણી ઓળખ અને જ્ઞાનના વારસાને આધુનિક પ્રવાહ સાથે યોગ્ય રીતે જોડી શકીશું, તો જ આપણે સાચા અર્થમાં 'વિકસિત ભારત' અને 'વિશ્વગુરુ' બનવાના સ્વપ્નને સાકાર કરી શકીશું.

સ્વદેશી જ્ઞાન પ્રણાલી (IKS): અર્થ અને વ્યાખ્યા

સ્વદેશી જ્ઞાન પ્રણાલી (Indigenous Knowledge System) એ કોઈ એક દિવસમાં જન્મેલી વિચારધારા નથી, પરંતુ તે માનવ સંસ્કૃતિના વિકાસની સાથે કદમ મિલાવીને ચાલેલી એક અવિરત પ્રક્રિયા છે. તેને સમજવા માટે તેના ઊંડાણ અને તેની વ્યાપકતાને જાણવી અત્યંત આવશ્યક છે.

સ્વદેશી જ્ઞાનનો અર્થ

'સ્વદેશી' એટલે જે તે ભૂમિનું પોતાનું, અને 'જ્ઞાન પ્રણાલી' એટલે માહિતીનું એવું વ્યવસ્થિત માળખું જે જીવનના વિવિધ પાસાઓને સ્પર્શે છે. સ્વદેશી જ્ઞાન એ સ્થાનિક સમુદાયો દ્વારા વિકસાવવામાં આવેલ વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે, જે તેમને તેમના વાતાવરણમાં ટકી રહેવા અને સમૃદ્ધ થવામાં મદદ કરે છે. આ જ્ઞાન પુસ્તકો કરતાં વધુ અનુભવોમાં, મંત્રો કરતાં વધુ ક્રિયાઓમાં અને સિદ્ધાંતો કરતાં વધુ રિવાજોમાં જોવા મળે છે.તેને 'લોકજ્ઞાન', 'પારંપરિક જ્ઞાન' કે 'સ્થાનિક કોઠાસૂઝ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ જ્ઞાન પ્રણાલીનો પાયો 'પ્રકૃતિ સાથેનું જોડાણ' છે. પશ્ચિમી વિજ્ઞાન ઘણીવાર પ્રકૃતિને જીતવાની વાત કરે છે, જ્યારે સ્વદેશી જ્ઞાન પ્રણાલી પ્રકૃતિ સાથે સુમેળ સાધીને જીવવાની શીખ આપે છે.

મહત્વની વ્યાખ્યાઓ

વિવિધ વિદ્વાનો અને સંસ્થાઓએ સ્વદેશી જ્ઞાનને નીચે મુજબ વ્યાખ્યાયિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે:

યુનેસ્કો (UNESCO) મુજબ: "સ્વદેશી જ્ઞાન એ એવા સમજણ, કૌશલ્ય અને દર્શનનો સંગ્રહ છે જે લાંબા ઇતિહાસ ધરાવતા સમાજોએ તેમના કુદરતી પર્યાવરણ સાથેની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા દ્વારા વિકસાવ્યો છે."

વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં:"તે એવું જ્ઞાન છે જે મૌખિક પરંપરા દ્વારા એક પેઢીથી બીજી પેઢીમાં સ્થાનાંતરિત થાય છે અને જે તે સમુદાયના સાંસ્કૃતિક વારસાનો અભિન્ન ભાગ હોય છે."

ભારતીય દ્રષ્ટિકોણ: ભારતમાં જ્ઞાનને 'વિદ્યા' કહેવામાં આવે છે. અહીં જ્ઞાનનો અર્થ માત્ર બાહ્ય જગતની માહિતી નથી, પરંતુ આત્મિક અને ભૌતિક જગતનું સંતુલન છે. "સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે" (વિદ્યા એ છે જે મુક્તિ અપાવે) – આ સૂત્ર ભારતીય સ્વદેશી જ્ઞાનનો મૂળ મંત્ર છે.

સ્વદેશી જ્ઞાનના મૂળભૂત લક્ષણો

સ્વદેશી જ્ઞાન પ્રણાલીને આધુનિક વિજ્ઞાનથી અલગ પાડતા કેટલાક વિશિષ્ટ લક્ષણો નીચે મુજબ છે:

સાતત્યતા: આ જ્ઞાન હજારો વર્ષોની કસોટીમાંથી પસાર થઈને આવ્યું છે. જે પદ્ધતિઓ નિષ્ફળ ગઈ તેને સમાજે ત્યજી દીધી અને જે સફળ રહી તેને સંસ્કૃતિનો હિસ્સો બનાવી દીધી.

સામુદાયિક માલિકી: આ જ્ઞાન કોઈ એક વ્યક્તિની 'પેટન્ટ' નથી હોતું, પરંતુ આખા સમુદાયની સહિયારી મિલકત હોય છે. તે વહેંચવાથી વધે છે તેવી ભાવના અહીં પ્રબળ હોય છે.

મૌખિક પરંપરા: ભારતના ગ્રામીણ અને આદિવાસી વિસ્તારોમાં આજે પણ ખેતી, પશુપાલન અને સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત જ્ઞાન ગીતો, કહેવતો અને વાર્તાઓ દ્વારા સચવાયેલું છે.

સર્વાંગી અભિગમ:સ્વદેશી જ્ઞાન જીવનને ટુકડાઓમાં જોતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે, આયુર્વેદમાં સારવાર કરતી વખતે માત્ર રોગને જ નહીં, પણ વ્યક્તિના આહાર, વિહાર (જીવનશૈલી), માનસિક સ્થિતિ અને પર્યાવરણને પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

આધુનિક સમયમાં તેની પ્રસ્તુતતા

આજે જ્યારે વિશ્વ પ્રદૂષણ, બિનઆરોગ્યપ્રદ જીવનશૈલી અને સામાજિક વિખવાદનો સામનો કરી રહ્યું છે, ત્યારે સ્વદેશી જ્ઞાન પ્રણાલી એક માર્ગદર્શક તરીકે ઉભરી આવે છે. ઓર્ગેનિક ખેતી (કુદરતી ખેતી), મન અને શરીરનું સંતુલન જાળવતો 'યોગ', અને સંસાધનોનો કરકસરભર્યો ઉપયોગ એ સ્વદેશી જ્ઞાનની જ ભેટ છે

સ્વદેશી જ્ઞાનના મુખ્ય ક્ષેત્રો

સ્વદેશી જ્ઞાનના મુખ્ય ક્ષેત્રોને નીચે મુજબ પાંચ મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચી શકાય છે:

૧ કૃષિ અને પર્યાવરણ

ભારત કૃષિપ્રધાન દેશ રહ્યો છે, તેથી આપણું કૃષિ વિજ્ઞાન અત્યંત વિકસિત હતું. સ્વદેશી જ્ઞાનમાં 'વૃક્ષાયુર્વેદ' જેવા ગ્રંથો છે જે છોડના રોગો અને તેના ઉપચાર વિશે જણાવે છે.

બીજ સંરક્ષણ: પરંપરાગત પદ્ધતિઓમાં બિયારણને રાખ અને લીમડાના પાન સાથે સાચવવામાં આવતું, જે કુદરતી કીટનાશક તરીકે કામ કરે છે.

જળ વ્યવસ્થાપન: ભારતમાં વાવ, તળાવ અને નહેરોની એવી પ્રણાલી હતી જે દુષ્કાળના સમયે પણ પાણીની અછત વર્તાવા દેતી નહોતી. 'જળ એ જ જીવન છે' એ સૂત્ર અહીં માત્ર કહેવત નહીં, પણ વ્યવહાર હતો.

૨ સ્વાસ્થ્ય અને ચિકિત્સા વિજ્ઞાન

સ્વદેશી ચિકિત્સા પદ્ધતિમાં આયુર્વેદ, સિદ્ધ અને યુનાનીનો સમાવેશ થાય છે. આ પદ્ધતિ માત્ર રોગ મટાડવા પર નહીં, પણ રોગ ન થાય તેવી જીવનશૈલી જીવવા પર ભાર મૂકે છે.

યોગ અને પ્રાણાયામ: જે આજે વૈશ્વિક સ્તરે સ્વીકારાયેલ છે, તે શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટેનું અદભૂત સ્વદેશી જ્ઞાન છે.

રસાયણશાસ્ત્ર: પ્રાચીન સમયમાં ધાતુઓમાંથી ભસ્મ બનાવીને જટિલ રોગોના ઇલાજ કરવામાં આવતા, જે દર્શાવે છે કે આપણું રસાયણ વિજ્ઞાન કેટલું પ્રગતિશીલ હતું.

૩ ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્ર

ભારતીય સ્વદેશી જ્ઞાને વિશ્વને 'શૂન્ય' અને 'દશાંશ પદ્ધતિ'ની ભેટ આપી છે.

આર્યભટ્ટ અને ભાસ્કરાચાર્ય: આ વિદ્વાનોએ પૃથ્વી પોતાની ધરી પર ફરે છે અને ગ્રહણોના ચોક્કસ સમયની ગણતરી સેંકડો વર્ષો પહેલાં કરી હતી.

સ્થાપત્ય ગણિત: મંદિરો અને કિલ્લાઓના નિર્માણમાં વપરાતું ભૂમિતિનું જ્ઞાન આજે પણ એન્જિનિયરોને આશ્ચર્યચકિત કરે છે.

૪ સ્થાપત્ય અને કળા

'વાસ્તુશાસ્ત્ર' એ માત્ર દિશાઓનું જ્ઞાન નથી, પણ તે સૂર્યપ્રકાશ, હવા અને ઉર્જાના પ્રવાહને વૈજ્ઞાનિક રીતે સમજવાની કળા છે.

હસ્તકલા: દરેક પ્રદેશની પોતાની વિશિષ્ટ વણાટકામ, ચિત્રકલા (જેમ કે વારલી કે મધુબની) અને માટીકામ એ સ્વદેશી ટેકનિકલ જ્ઞાનના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના છે.

ટકાઉ બાંધકામ: પ્રાચીન ઇમારતોમાં વપરાતા ચૂનો, ગોળ અને કુદરતી ગુંદરનું મિશ્રણ તેને સેંકડો વર્ષો સુધી મજબૂત રાખે છે.

૫ સામાજિક અને નૈતિક મૂલ્યો

સ્વદેશી જ્ઞાનમાં 'સંસ્કાર' અને 'પરિવાર' એક મહત્વનું ક્ષેત્ર છે.

ન્યાય પ્રણાલી: પંચાયતી રાજ અને વડીલો દ્વારા થતો ન્યાય એ સામાજિક સુમેળ સાધવાનું સ્વદેશી મોડેલ છે.

સહઅસ્તિત્વ: 'વસુધૈવ કુટુંબકમ' (આખી પૃથ્વી એક પરિવાર છે) ની ભાવના એ વૈશ્વિક શાંતિ માટેનું પાયાનું જ્ઞાન છે.

આ ક્ષેત્રો સાબિત કરે છે કે સ્વદેશી જ્ઞાન પ્રણાલી એ કોઈ એકલદોકલ ઘટના નથી, પણ એક સંપૂર્ણ જીવન દર્શન છે. આધુનિક વિજ્ઞાન જ્યારે આ ક્ષેત્રો સાથે હાથ મિલાવે છે, ત્યારે જ તે માનવજાત માટે સાચા અર્થમાં કલ્યાણકારી બની શકે છે.

સાંસ્કૃતિક એકીકરણ

સાંસ્કૃતિક એકીકરણ એ એક એવી ગતિશીલ પ્રક્રિયા છે જેમાં વિવિધ સાંસ્કૃતિક જૂથો અથવા પરંપરાગત અને આધુનિક વિચારો એકબીજા સાથે ભળીને એક સંતુલિત સમાજનું નિર્માણ કરે છે. સ્વદેશી જ્ઞાન

પ્રણાલી (IKS) ના સંદર્ભમાં, એકીકરણનો અર્થ એ નથી કે આપણે આધુનિકતાને છોડી દેવી, પરંતુ તેનો અર્થ એ છે કે આધુનિક ટેકનોલોજીના માળખામાં આપણા ગૌરવશાળી વારસાને પુનઃસ્થાપિત કરવો.

૧ શિક્ષણમાં એકીકરણ: એક નવો અભિગમ

સાંસ્કૃતિક એકીકરણનું સૌથી મોટું માધ્યમ શિક્ષણ છે. ભારતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP 2020) આ દિશામાં એક ક્રાંતિકારી પગલું છે.

મૂળિયાં સાથે જોડાણ: જ્યારે કોઈ વિદ્યાર્થી ગણિત ભણતી વખતે 'વૈદિક ગણિત'ના સૂત્રો શીખે છે અથવા વિજ્ઞાનમાં આયુર્વેદના પાયાના સિદ્ધાંતો સમજે છે, ત્યારે તેનામાં પોતાની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે આત્મવિશ્વાસ જાગે છે.

ભાષાકીય એકીકરણ: માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાથી સ્વદેશી જ્ઞાનની સમજ વધુ ઊંડી બને છે, કારણ કે ઘણીવાર ટેકનિકલ પારિભાષિક શબ્દો જે માતૃભાષામાં સ્પષ્ટ થાય છે તે અનુવાદમાં ખોવાઈ જાય છે.

૨ જીવનશૈલી અને સ્વાસ્થ્યમાં સમન્વય

આજે પશ્ચિમી જગત 'માઇન્ડફુલનેસ' અને 'વેલનેસ'ની વાત કરે છે, જે હકીકતમાં ભારતીય યોગ અને ધ્યાન પદ્ધતિનું જ એકીકરણ છે.

સંકલિત ચિકિત્સા: આધુનિક હોસ્પિટલોમાં હવે એલોપેથીની સાથે યોગ અને આયુર્વેદિક આહારનો સમન્વય કરવામાં આવે છે. આ સાંસ્કૃતિક એકીકરણ દર્દીને શારીરિક તેમજ માનસિક એમ બંને રીતે સ્વસ્થ રાખવામાં મદદરૂપ થાય છે.

૩ સામાજિક અને નૈતિક એકીકરણ

વૈશ્વિકીકરણના કારણે આવતા પશ્ચિમી પ્રભાવો વચ્ચે સ્વદેશી મૂલ્યોનું એકીકરણ સામાજિક સંતુલન જાળવી રાખે છે.

કૌટુંબિક મૂલ્યો: પશ્ચિમની વ્યક્તિવાદી વિચારધારા સામે ભારતની 'સંયુક્ત કુટુંબ' અને 'સેવા ભાવના' જેવા મૂલ્યોનું એકીકરણ કરવાથી એક મજબૂત સામાજિક માળખું બને છે, જે વૃદ્ધો અને બાળકો માટે સુરક્ષા કવચ પૂરું પાડે છે.

ઉત્સવો અને પરંપરા: ભારતીય તહેવારો હંમેશા પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલા રહ્યા છે (જેમ કે મકર સંક્રાંતિ કે હોળી). આ તહેવારોને આધુનિક સંદર્ભમાં પર્યાવરણની જાળવણીના સંદેશ સાથે ઉજવવા એ સાંસ્કૃતિક એકીકરણનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે.

૪ આર્થિક વિકાસ અને સ્વદેશી જ્ઞાન

સ્થાનિક કળા અને હસ્તકલાને આધુનિક બજાર સાથે જોડવું એ આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક એકીકરણ છે.

વોકલ ફોર લોકલ: જ્યારે આપણે સ્થાનિક ખાદી કે હસ્તકલાને ફેશનેબલ બનાવીએ છીએ, ત્યારે આપણે આપણા કસબીઓના જ્ઞાનને આધુનિક અર્થતંત્રમાં સ્થાન આપીએ છીએ. આનાથી ગ્રામીણ અર્થતંત્ર મજબૂત બને છે અને સાંસ્કૃતિક વારસો પણ જીવંત રહે છે.

૫ એકીકરણના ફાયદા

ઓળખની જાળવણી: યુવા પેઢી પોતાની ઓળખ ગુમાવ્યા વગર આધુનિક બની શકે છે.

ટકાઉ વિકાસ: સ્વદેશી જ્ઞાન પ્રકૃતિલક્ષી હોવાથી પર્યાવરણને નુકસાન પહોંચાડ્યા વગર વિકાસ સાધી શકાય છે.

વૈશ્વિક સ્વીકૃતિ: ભારતનું સોફ્ટ પાવર (Soft Power) વધે છે, જેમ કે ૨૧ જૂન 'આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસ' તરીકે ઉજવાય છે.

સાંસ્કૃતિક એકીકરણ એ કોઈ ભૂતકાળમાં પાછા જવાની પ્રક્રિયા નથી, પરંતુ તે ભવિષ્યને વધુ સાર્થક બનાવવાની રીત છે. જ્યારે આપણે સ્વદેશી જ્ઞાનને આધુનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં સ્વીકારીએ છીએ, ત્યારે આપણે માત્ર એક રાષ્ટ્ર તરીકે જ નહીં પણ એક સભ્યતા તરીકે પણ વિશ્વને નવી દિશા આપવા સમર્થ બનીએ છીએ.

કોઈપણ જ્ઞાન પ્રણાલી જ્યારે પરિવર્તનના તબક્કામાંથી પસાર થાય છે, ત્યારે તેની સામે અનેક પડકારો ઉભા થતા હોય છે. સ્વદેશી જ્ઞાન પ્રણાલી (IKS) ને આધુનિક યુગમાં પુનઃજીવિત કરવા અને તેને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવા માટે નીચે મુજબના ગંભીર પડકારો અને અંતરાયો રહેલા છે:

પડકારો અને અંતરાયો

૧ દસ્તાવેજીકરણનો અભાવ

સ્વદેશી જ્ઞાનનો સૌથી મોટો પડકાર એ છે કે તે મોટાભાગે 'મૌખિક'સ્વરૂપે સચવાયેલું છે. ગામડાના વૈદુઓ, ખેડૂતો અને કસબીઓ પાસે જે જ્ઞાન છે, તે પેઢી દર પેઢી વાતો અને અનુભવો દ્વારા ટ્રાન્સફર થાય છે. આ જ્ઞાન કોઈ પ્રમાણિત પુસ્તકો કે ડિજિટલ ડેટામાં ન હોવાથી, જ્યારે તે જ્ઞાની વ્યક્તિનું મૃત્યુ થાય છે, ત્યારે તેની સાથે તે અમૂલ્ય જ્ઞાન પણ હંમેશ માટે લુપ્ત થઈ જાય છે.

૨ પશ્ચિમીકરણ અને વસાહતી માનસિકતા

લાંબા સમયના બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન એવી માનસિકતા કેળવવામાં આવી કે જે કંઈ પણ 'પશ્ચિમ'નું છે તે જ જ્ઞાન છે અને જે 'દેશી' છે તે અંધશ્રદ્ધા છે. આ માનસિકતા આજે પણ ભારતના શિક્ષિત વર્ગમાં જોવા મળે છે. વિજ્ઞાનના નામે માત્ર પશ્ચિમી માપદંડોને જ સાચા માનવાની વૃત્તિ સ્વદેશી જ્ઞાનના સ્વીકારમાં મોટો અવરોધ છે.

3 બૌદ્ધિક સંપદા અને જ્ઞાનની ચોરી

ઘણીવાર બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ ભારતના સ્વદેશી જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને નવી પ્રોડક્ટ્સ બનાવે છે અને પછી તેની પેટન્ટ પોતાના નામે કરાવી લે છે. હળદર, લીમડો અને બાસમતી ચોખાના કિસ્સામાં આવું જોવા મળ્યું છે. સ્થાનિક સમુદાયો પાસે કાયદાકીય જ્ઞાન ન હોવાને કારણે તેઓ પોતાના જ્ઞાન પરનો માલિકી હક્ક ગુમાવી બેસે છે.

૪ બજારવાદ અને વ્યાપારીકરણ

આજના આર્થિક યુગમાં બજાર તે જ વસ્તુને સ્વીકારે છે જે સસ્તી અને ઝડપી હોય. સ્વદેશી પદ્ધતિઓ (જેમ કે હસ્તકલા કે ઓર્ગેનિક ખેતી) ઘણીવાર વધુ સમય અને મહેનત માંગે છે. આધુનિક 'યુઝ એન્ડ થ્રો' (વાપરો અને ફેંકો) સંસ્કૃતિ સામે ટકવું એ પરંપરાગત કસબીઓ માટે મોટો પડકાર છે.

૫ શૈક્ષણિક માળખામાં અસ્વીકાર

લાંબા સમય સુધી આપણા અભ્યાસક્રમોમાં મેકોલેની શિક્ષણ પદ્ધતિનું વર્ચસ્વ રહ્યું છે. વિજ્ઞાનના પાઠ્યપુસ્તકોમાં વિદેશી વૈજ્ઞાનિકોનો ઉલ્લેખ હોય છે, પરંતુ આર્યભટ્ટ, ચરક કે સુશ્રુતને માત્ર ઈતિહાસના પાત્રો તરીકે જોવામાં આવે છે. આના કારણે વિદ્યાર્થીઓમાં પોતાની જ્ઞાન પરંપરા પ્રત્યે ઉદાસીનતા જન્મે છે.

૬ પ્રમાણીકરણનો અભાવ

સ્વદેશી જ્ઞાનમાં ઘણીવાર પ્રાદેશિક ભિન્નતા જોવા મળે છે. એક જ રોગ માટે અલગ અલગ વિસ્તારમાં અલગ જડીબુટ્ટી વપરાતી હોય છે. આધુનિક વિજ્ઞાન 'યુનિવર્સલ' પરિણામો માંગે છે. સ્વદેશી જ્ઞાનને લેબોરેટરીમાં ટેસ્ટ કરીને તેને વૈજ્ઞાનિક રીતે પ્રમાણિત કરવું એ એક કપરું કાર્ય છે.

૭ સામાજિક ઉદાસીનતા

યુવા પેઢી ઝડપી જીવનશૈલી અને ટેકનોલોજીના પ્રભાવ હેઠળ છે. તેમને પરંપરાગત વ્યવસાયો (ખેતી, વણાટકામ, માટીકામ) માં રસ ઓછો થઈ રહ્યો છે. જો નવી પેઢી આ જ્ઞાન શીખવા તૈયાર નહીં થાય, તો આ સાંસ્કૃતિક સાંકળ તૂટી જશે.

આ પડકારો હોવા છતાં, જો સરકાર, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને સમાજ સાથે મળીને કામ કરે, તો આ અંતરાયોને દૂર કરી શકાય છે. સ્વદેશી જ્ઞાનને 'મ્યુઝિયમની વસ્તુ' બનાવવાને બદલે તેને 'જીવંત ટેકનોલોજી' બનાવવી પડશે.

નિષ્કર્ષ

સ્વદેશી જ્ઞાન પ્રણાલી (IKS) અને સાંસ્કૃતિક એકીકરણ પરના આ સંશોધન બાદ એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણો પરંપરાગત વારસો એ માત્ર ભૂતકાળની સ્મૃતિ નથી, પરંતુ ભવિષ્યના વિકાસ માટેનું એક મજબૂત સંસાધન છે. આ રિસર્ચ પેપરમાં આપણે જોયું કે ખેતીથી લઈને ખગોળશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદથી

લઈને સ્થાપત્ય સુધી, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા હંમેશા 'ટકાઉ વિકાસ'અને 'પ્રકૃતિ સાથેના સુમેળ' પર આધારિત રહી છે.

વૈશ્વિકીકરણના યુગમાં જ્યારે સંસ્કૃતિઓ એકબીજાની નજીક આવી રહી છે, ત્યારે આપણી ઓળખ જાળવી રાખવી અને સાથે સાથે આધુનિકતાનો સ્વીકાર કરવો એ જ સાચું સાંસ્કૃતિક એકીકરણ છે. જો આપણે આ જ્ઞાનને આધુનિક વિજ્ઞાનના માપદંડો સાથે જોડી શકીશું, તો ભારત માત્ર આર્થિક રીતે જ નહીં, પણ બૌદ્ધિક રીતે પણ વિશ્વનું નેતૃત્વ કરી શકશે.

ભલામણો

સ્વદેશી જ્ઞાન પ્રણાલીને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવા માટે નીચે મુજબના સૂચનો અમલમાં મૂકી શકાય છે:

શિક્ષણ પ્રણાલીમાં બદલાવ: શાળાઓ અને કોલેજોમાં માત્ર સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન નહીં, પણ વ્યવહારુ સ્વદેશી કૌશલ્યો શીખવવા જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે, વિદ્યાર્થીઓને સ્થાનિક જળ સંચયની પદ્ધતિઓ કે જૈવિક ખેતીના પ્રોજેક્ટ્સ આપવા જોઈએ.

ડિજિટલ દસ્તાવેજીકરણ : ભારતભરમાં ફેલાયેલા મૌખિક જ્ઞાનને રેકોર્ડ કરી, તેનું પુસ્તકાલય અને ડિજિટલ ડેટાબેઝ તૈયાર કરવો જોઈએ જેથી તેને પેટન્ટ ચોરીથી બચાવી શકાય.

સંશોધન અને વિકાસ (R&D): વૈજ્ઞાનિકોએ પરંપરાગત દાવાઓને લેબોરેટરીમાં ચકાસી તેને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે માન્યતા અપાવવી જોઈએ. આનાથી આયુર્વેદ અને યોગ જેવી પદ્ધતિઓ પર વિશ્વનો ભરોસો વધશે.

સ્થાનિક કસબીઓને પ્રોત્સાહન: હસ્તકલા અને અન્ય પરંપરાગત વ્યવસાયો સાથે જોડાયેલા લોકોને આધુનિક બજાર, માર્કેટિંગ અને ટેકનોલોજીની તાલીમ આપવી જોઈએ જેથી તેમનું આર્થિક સ્તર સુધરે.

જાહેર જાગૃતિ: સોશિયલ મીડિયા અને અન્ય માધ્યમો દ્વારા યુવા પેઢીને આપણા ગૌરવશાળી વારસાથી પરિચિત કરાવવા જોઈએ.

ભવિષ્યની દિશા

ભવિષ્યમાં 'ઇન્ટર-ડિસિપ્લિનરી'અભિગમ અનિવાર્ય બનશે. એવો સમય આવશે જ્યારે આર્કિટેક્ચરના વિદ્યાર્થીઓ આધુનિક એન્જિનિયરિંગની સાથે 'વાસ્તુશાસ્ત્ર' ભણશે અને ડોક્ટરો સર્જરીની સાથે 'પ્રાણાયામ'ના પ્રભાવો પર સંશોધન કરશે.

અંતે, સ્વદેશી જ્ઞાન અને આધુનિક વિજ્ઞાન એ એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે. આધુનિક વિજ્ઞાન પાસે 'સાધન' છે, જ્યારે સ્વદેશી જ્ઞાન પાસે 'દ્રષ્ટિ' છે. જ્યારે આ બંનેનું મિલન થશે, ત્યારે જ માનવજાતનું સાચું કલ્યાણ થશે. 'વસુધૈવ કુટુંબકમ'ની ભાવના સાથે આપણું જ્ઞાન વિશ્વના કલ્યાણ માટે વપરાય તે જ આ સંશોધનનો અંતિમ ઉદ્દેશ્ય છે.

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

(૧) 'સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિ અને લોકવિદ્યા'- નિરંજનરાજ્યગુરુ, વર્ષ-૨૦૧૫લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર.

(૨) 'હિન્દ સ્વરાજ' - મહાત્માગાંધી,વર્ષ-૧૯૦૯/પુનઃમુદ્રણ ૨૦૧૦,નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ.

(૩) 'ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયા' - પ્રવીણચંદ્ર સી. પરીખ, વર્ષ-૨૦૦૫ આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ.

(૪) 'પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ' -હરિપ્રસાદ જી.શાસ્ત્રી વર્ષ-૧૯૯૮ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય.

(૫) 'ભારતીય સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાનને લગતા વિવિધ લેખો' -નવનીત સમર્પણ (માસિક),

(૬) IKS Division Website, Ministry of Education, Government of India (https://iksindi

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા આધારિત એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ

ડૉ. વિજય એન. ગાગિયા
મદદનીશ પ્રાધ્યાપક, અર્થશાસ્ત્ર
ડી.કે.વી. આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ,જામનગર

સારાંશ

પ્રસ્તુત સંશોધન પેપર પ્રાચીન ભારતીય જ્ઞાન વ્યવસ્થા ભૌગોલિક, આધ્યાત્મિક, વૈજ્ઞાનિક, આરોગ્ય અને પર્યાવરણીય પાસાઓનું અનુપમ સંયોજન છે, જે વેદ, પુરાણ અને સંહિતાઓમાં સમાયેલ છે અને માનવ જીવનને સમગ્રતાથી સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ પેપરમાં ભારતવર્ષનું પ્રાચીન વર્ણન (વિષ્ણુ પુરાણ અનુસાર "સમુદ્રની ઉત્તરે અને હિમાલયની દક્ષિણે આવેલો દેશ જ્યાં ભરત વંશજો વસતા હતા" તથા મહાભારતના ભીષ્મ પર્વમાં સંજય દ્વારા આપેલ વિસ્તૃત ભૌગોલિક વર્ણન જેમાં નદીઓ, પર્વતો અને જનજાતિઓનો સમાવેશ છે)ને કર્મભૂમિ અને પુણ્યભૂમિ તરીકે વિશ્લેષિત કરવામાં આવ્યું છે; આયુર્વેદના મૂળ સિદ્ધાંતો (ચરક સંહિતામાં ત્રિદોષ, પ્રકૃતિ અને નિવારણ તથા સુશ્રુત સંહિતામાં શસ્ત્રક્રિયા અને અસ્થિવિજ્ઞાન)નું વર્ણન કરીને તેની આધુનિક આરોગ્ય સંભાળમાં સુસંગતતા દર્શાવવામાં આવી છે; પતંજલિ યોગસૂત્રો અનુસાર યોગની માનસિક આરોગ્યમાં ભૂમિકા ("ચિત્ત વૃત્તિ નિરોધ" અને ચિત્ત પ્રસાદનમ્ જેવા સિદ્ધાંતો દ્વારા તણાવ અને ચિંતાના નિવારણ); ગણિત-ખગોળશાસ્ત્રના યોગદાન (આર્યભટ્ટ દ્વારા સ્થાન મૂલ્ય પદ્ધતિ, શૂન્ય અને πનું અંદાજ તથા બ્રહ્મગુપ્ત દ્વારા ઋણાત્મક સંખ્યાઓ અને બીજગણિત); કૃષિમાં વૃક્ષાયુર્વેદ (સુરપાલના ગ્રંથ અનુસાર છોડનું આયુર્વેદ, પંચગવ્ય અને કુનપજલ જેવા ઓર્ગેનિક પદ્ધતિઓ) તથા વાસ્તુશાસ્ત્ર સાથે જોડાયેલા પ્રાચીન એન્જિનિયરિંગ (હડપ્પા સભ્યતાની ડ્રેનેજ વ્યવસ્થા, રાણી કી વાવ જેવી સ્ટેપવેલ્સ, કૈલાસ મંદિરની મોનોલિથિક રચના અને બૃહદીશ્વર મંદિરનું અદ્યતન આર્કિટેક્ચર)નું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રાચીન જ્ઞાન આધુનિક સમસ્યાઓ જેમ કે પોસ્ટ-કોવિડ ઇમ્યુનિટી વધારવા માટે રસાયણ થેરાપી, માનસિક તણાવનું નિરાકરણ, ક્લાઇમેટ ચેન્જ સામે ટકાઉ કૃષિ અને સસ્ટેનેબલ આર્કિટેક્ચર માટે પણ માર્ગદર્શક સાબિત થાય છે અને વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસો સાથે તેના સંયોજનથી ટકાઉ વિકાસ હાંસલ કરી શકાય છે.

મુખ્ય શબ્દો-

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા,આયુર્વેદ અને રસાયણ ચિકિત્સા પતંજલિ યોગસૂત્ર,ખગોળ-ગણિત,વૃક્ષાયુર્વેદ,પ્રાચીન વાસ્તુશાસ્ત્ર, મોનોલિથિક સ્થાપત્ય ટકાઉ વિકાસ.

ભારતવર્ષનું પ્રાચીન વર્ણન અને તેનું ભૌગોલિક-આધ્યાત્મિક મહત્વ

પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ભારતવર્ષને જમ્બુદ્વીપના નવ ભાગોમાંનો એક ભાગ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં કહેવાયું છે કે "જે દેશ સમુદ્રની ઉત્તરે અને હિમાલયની દક્ષિણે આવેલો છે તેને ભારત કહેવાય છે, કારણ કે ત્યાં ભરતના વંશજો વસતા હતા." આ દેશને કર્મભૂમિ કહેવામાં આવ્યો છે, જ્યાં માનવ કર્મો દ્વારા સ્વર્ગ, મોક્ષ કે અન્ય લોકો પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અન્ય વર્ષો માત્ર ભોગભૂમિ છે, પરંતુ ભારતવર્ષ કર્મનું ક્ષેત્ર છે.મહાભારતના ભીષ્મ પર્વમાં સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને ભારતવર્ષનું વર્ણન કરે છે, જેમાં તેને ઉત્તરમાં હિમાલયથી દક્ષિણમાં સમુદ્ર સુધીનો વિસ્તાર કહેવાયો છે. તેમાં નદીઓ (ગંગા, યમુના, નર્મદા,ગોદાવરી વગેરે), પર્વતો (મહેન્દ્ર, મલય, સહ્યાદ્રિ વગેરે) અને વિવિધ જનજાતિઓનું વર્ણનછે.પ્રાચીન ઋષિઓએ ભારતને માત્ર ભૌગોલિક નહીં પરંતુ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર તરીકે જોયું છે.ત્યાર બાદ પુણ્યભૂમિ અને કર્મભૂમિ તરીકેભારતને પુણ્યભૂમિ કહેવામાં આવે છે કારણ કે તે ધર્મ, તપ અને યજ્ઞોનું ક્ષેત્ર છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં દેવતાઓ કહે છે કે "ભારતવર્ષમાં જન્મ લેનારા માનવો ધન્ય છે, કારણ કે તે સ્વર્ગ કે મોક્ષનો માર્ગ છે." ભગવાન કૃષ્ણ ગીતામાં લોકસંગ્રહનો ઉપદેશ આપે છે, જે રાષ્ટ્રીય કલ્યાણ સાથે જોડાય છે.ભારતીય જ્ઞાનમાં વ્યક્તિને તેના ધર્મ અનુસાર જીવવાનું કહેવાયું છે. ભગવદ્ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, "સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ" - પોતાનો ધર્મ પાળવો શ્રેયસ્કર છે. આનો અર્થ નાગરિક તરીકે રાષ્ટ્ર પ્રત્યે કર્તવ્ય પાળવાનો છે.આધુનિક સંદર્ભમાં, સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું કે ભારતની આત્મા આધ્યાત્મિક છે, અને યુવાનોએ તેને અનુસરીને રાષ્ટ્ર માટે ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ભારતીય આયુર્વેદ અને આરોગ્ય

આયુર્વેદનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્યસ્વસ્થ્યની રક્ષાછે. તેદિનચર્યા (daily routine), ઋતુચર્યા, આહાર-વિહાર, યોગ, પંચકર્મ અને રસાયણ દ્વારા રોગ થતા પહેલા અટકાવે છે. તે મૂળ કારણ (દોષ અસંતુલન)ને ધ્યાનમાં લઈને વ્યક્તિગત અભિગમ અપનાવે છે.આયુર્વેદ ક્રોનિક રોગો (ડાયાબિટીસ, આર્થરાઈટિસ) અને જીવનશૈલી રોગોમાં સપોર્ટિવ છે, જેમાં પણ પ્રાચીન સમયમાં ચરક સંહિતા અને સુશ્રુત સંહિતામાં આયુર્વેદ અને સર્જરી વિષે માર્ગદર્શન આપેલ છ. જેમાં ચરક સંહિતામાં (મુખ્યત્વે આંતરિક દવા)માંત્રિદોષ (વાત-પિત્ત-કફ), પ્રકૃતિ (વ્યક્તિગત બંધારણ), આહાર-વિહાર અને રસાયણના સિદ્ધાંતો વર્ણવ્યા છે. તે રોગના કારણ, નિદાન અને નિવારણ પર ભાર મૂકે છે.જયારે સુશ્રુત સંહિતાશસ્ત્રક્રિયા (સર્જરી), અસ્થિવિજ્ઞાન અને ક્ષત-ચિકિત્સાનું પાયાનું ગ્રંથ છે. આ ઉપરાંત આયુર્વેદિક દવાઓ મોટેભાગે વનસ્પતિ-આધારિત છે (જેમ કે અમલા, ગુડુચી, અશ્વગંધા). થવાની અણી પર છે.

પોસ્ટ-કોવિડ એરા અને આયુર્વેદિક ઇમ્યુનિટી બૂસ્ટર્સ (રસાયન થેરાપી) નો ઉપયોગ ખાસો વધ્યો છે આયુર્વેદમાં ઇમ્યુનિટી વધારવા, ઓજસ વૃદ્ધિ અને રોગ પ્રતિકારક શક્તિ માટે વપરાય છે. તે શરીરને પુનઃસ્થાપિત કરે છે અને વૃદ્ધાવસ્થા/રોગોને રોકે છે.પોસ્ટ-કોવિડમાં લાંબા લક્ષણો (થાક, શ્વાસની તકલીફ, માનસિક તણાવ, ઇમ્યુન ડિસબેલેન્સ) માટે રસાયણ ઔષધિઓ (અશ્વગંધા, ગુડુચી, અમલા, ચ્યવનપ્રાશ,

શતાવરી વગેરે) ઉપયોગી સાબિત થઈ છે. તે એન્ટીવાયરલ, ઇમ્યુનોમોડ્યુલેટરી અને એન્ટી-ઇન્ફ્લેમેટરી અસર દાખવે છે.

યોગ અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય

યોગએ આજના વ્યસ્ત અને તણાવપૂર્ણ જીવનમાં અત્યંત પ્રસ્તુત વિષય છે. પતંજલિ મુનિના યોગસૂત્રો અનુસાર યોગ એ "ચિત્ત વૃત્તિ નિરોધ" છે, જે મનની વિક્ષેપોને નિયંત્રિત કરીને માનસિક શાંતિ અને સંતુલન આપે છે. યોગ માત્ર શારીરિક વ્યાયામ નથી, પરંતુ મન, શરીર અને આત્માના સંયોજન દ્વારા માનસિક આરોગ્યને મજબૂત બનાવે છે. પતંજલિ યોગસૂત્રોમાં માનસિક વિકારોને "ચિત્ત વિક્ષેપ" (મનની અસ્થિરતા) તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. જેના મુખ્ય સિદ્ધાંતો જોઈએ તો ચિત્ત પ્રસાદનમ્ (સૂત્ર ૧.૩૩): મૈત્રી (મિત્રતા), કરુણા (કરુણા), મુદિતા (ખુશી) અને ઉપેક્ષા (તટસ્થતા)ના વલણથી મન શાંત થાય છે. આ ડિપ્રેશન અને એન્ઝાયટીમાં નકારાત્મક વિચારોને ઘટાડે છે. જયારે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય (સૂત્ર ૧.૧૨): નિયમિત અભ્યાસ અને વિરક્તિ (આસક્તિમુક્તિ) દ્વારા મનનું સંતુલન.તેમજ પ્રાણાયામ અને આસન: શ્વાસ અને શરીરના સંયોજનથી સ્ટ્રેસ હોર્મોન (કોર્ટિસોલ) ઘટે છે.

ભારતીય ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્ર (Astronomy & Mathematics)

ભારતીય ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્ર એ પ્રાચીન ભારતના સૌથી મહાન વારસાઓમાંનું એક છે. આર્યભટ્ટ (૪૭૬ સી.ઈ.), બ્રહ્મગુપ્ત (૫૯૮-૬૬૮ સી.ઈ.) જેવા મહાન ગણિતજ્ઞો અને ખગોળવિદોએ વિશ્વને શૂન્ય, પાઈ, ત્રિકોણમિતિ અને અદ્યતન યંત્રો આપ્યા, જે આજે પણ આધુનિક વિજ્ઞાન, ટેક્નોલોજી અને AIમાં મૂળભૂત ભૂમિકા ભજવે છે. આ જ્ઞાન માત્ર સિદ્ધાંતો નહીં, પરંતુ વ્યવહારુ એપ્લિકેશન્સ છે જે આજના ડિજિટલ યુગને આકાર આપે છેઆર્યભટ્ટ અને બ્રહ્મગુપ્તના ગણિતીય સિદ્ધાંતો વિશ્વને ઘણું બધું આપ્યું છે. આર્યભટ્ટ (આર્યભટીયમ્, ૪૯૯ સી.ઈ.)એ સ્થાન મૂલ્ય પદ્ધતિ (place value system), શૂન્યનો ઉપયોગ અને πનું અંદાજ (૩.૧૪૧૬) આપ્યું. તેમણે ત્રિકોણમિતિમાં જ્યા (sine) અને કોટિજ્યા (cosine)ના ટેબલ્સ વિકસાવ્યા અને ગ્રહોની ગતિનું ગણિતીય વર્ણન કર્યું. જયારે બ્રહ્મગુપ્ત (બ્રહ્મસ્ફુટસિદ્ધાંત, ૬૨૮ સી.ઈ.)એ શૂન્યને પૂર્ણ સંખ્યા તરીકે વ્યાખ્યાયિત કર્યું અને તેના સાથે ઋણાત્મક સંખ્યાઓના નિયમો આપ્યા તેમણે બ્રહ્મગુપ્તની થિયોરમ (cyclic quadrilateralનું ક્ષેત્રફળ), ઇન્ટરપોલેશન ફોર્મ્યુલા અને બીજગણિત વિકસાવ્યું.

જયારે પ્રાચીન ભારતીય ખગોળીય યંત્રો અંગે જોઈએ તો જંતર મંતર (જેમ કે જયપુર, દિલ્હી)માં સવાઈ જયસિંહ II (૧૮મી સદી)એ બનાવેલા વિશાળ પથ્થરના યંત્રો પ્રાચીન ભારતીય ખગોળ પર આધારિત છે.સમ્રાટ યંત્ર (Samrat Yantra) વિશ્વનું સૌથી મોટું સન્ડાયલ છે (૨૭ મીટર ઊંચું), જે સ્થાનિક સમય ૨ સેકન્ડની ચોકસાઈથી માપે છે.મનયંત્રનો ઉલ્લેખ કેટલીક સંદર્ભમાં રામ યંત્ર (Ram Yantra) અથવા અન્ય માપન યંત્ર તરીકે થાય છે, જે સૂર્યના ઊંચાઈ-અઝિમુથ (altitude-azimuth) માપે છે.દિલ્હી જંતર મંતરમાં

૨૦૦૪થી નેહરુ પ્લેનેટેરિયમ સાથે પ્રોજેક્ટ્સ ચાલે છે. રામ યંત્ર અને જયપ્રકાશ યંત્રનું કેલિબ્રેશન કરવામાં આવ્યું છે – આધુનિક અવલોકનો સાથે તુલના કરતાં ભૂલ માત્ર ૦.૧-૧ ડિગ્રી.સમ્રાટ યંત્રની ચોકસાઈ આજે પણ સમય અને ગ્રહોના સ્થાન માપવામાં વપરાય છે. UNESCO વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટ તરીકે પુનર્નિર્માણ અને સંરક્ષણ ચાલુ છે.વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસોમાં આ યંત્રોની પ્રિસિઝન (precision) સાબિત થઈ છે – તેઓ પોઝિશનલ એસ્ટ્રોનોમી, સિટિઝન સાયન્સ અને આધુનિક ટેલિસ્કોપ વિનાના યુગમાં પણ અસરકારક હતા.

કૃષિ અને પર્યાવરણ (Krishishastra& Sustainability)

ભારતીય પરંપરાગત જ્ઞાનનું એક અમૂલ્ય વારસો છે. પ્રાચીન ભારતમાં કૃષિને માત્ર અન્ન ઉત્પાદન નહીં, પરંતુ પર્યાવરણ, માટી, જળ અને જીવસૃષ્ટિ સાથેના સંતુલન તરીકે જોવામાં આવતી હતી.વૃક્ષાયુર્વેદ (વૃક્ષ = છોડ, આયુર્વેદ = જીવન વિજ્ઞાન) અનેકૃષિશાસ્ત્રજેવા ગ્રંથો આજના ક્લાઈમેટ ચેન્જ, માટીનું અધોગતન અને બાયોડાયવર્સિટીના ક્ષય સામે ટકાઉ ઉકેલો આપે છે.

વૃક્ષાયુર્વેદ અને ઓર્ગેનિક ફાર્મિંગનું ટકાઉ મોડલ જેમાં વૃક્ષાયુર્વેદ એ પ્રાચીન ભારતીય "છોડનું આયુર્વેદ" છે, જે અથર્વવેદથી શરૂ થઈને સુરપાલ (લગભગ ૧૦મી સદી)ના ગ્રંથમાં વ્યવસ્થિત રૂપે વર્ણવાયું છે. તેમાં છોડની ફિઝિયોલોજી, માટી વ્યવસ્થાપન, પ્રજનન, રોગ નિયંત્રણ અને પોષણની વાત છે. આયુર્વેદના ત્રિદોષ (વાત-પિત્ત-કફ)ના સિદ્ધાંતને છોડ પર પણ લાગુ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં કુનપજલ (Kunapajala): મૃત પ્રાણીઓના અવશેષો, ગોમૂત્ર, ગોબર, તેલના કેક વગેરેથી બનેલું ઓર્ગેનિક લિક્વિડ ખાતર. તે માટીની ફળદ્રુપતા વધારે છે અને રાસાયણિક ખાતરનું વિકલ્પ છે.પંચગવ્ય: ગાયના દૂધ, દહીં, ઘી, મૂત્ર અને ગોબરથી બનેલું બાયો-સ્ટિમ્યુલન્ટ — આજે પણ નેચરલ ફાર્મિંગમાં વપરાય છે.બીજ પ્રક્રિયા, ઇન્ટરક્રોપિંગ, ક્રોપ રોટેશન અને જડીબુટ્ટીઓથી જીવાત નિયંત્રણ માટે વપરાય છે. જ્યારે માટીના પ્રકારો (અનુપ, જાંગલ, સાધારણ)અનુસાર વાવેતર અને પાણી વ્યવસ્થાપન કરવામાં આવે છે

પ્રાચીન ભારતીય કૃષિ પદ્ધતિઓ અને આજના ક્લાઇમેટ ચેન્જ સોલ્યુશન્સ અંગે જોઈએ તો પ્રાચીન કૃષિશાસ્ત્ર (પરાશર કૃષિ-પરાશર, કાશ્યપીય કૃષિસૂક્તિ વગેરે)માં નીચેની પદ્ધતિઓ હતી જે ક્લાઇમેટ ચેન્જ (દુકાળ, અતિવૃષ્ટિ, તાપમાન વધારો) સામે અસરકારક છે. જેમાં ક્રોપ રોટેશન અને ઇન્ટરક્રોપિંગમાટીના પોષક તત્વો જાળવે અને જીવાતો ઘટાડે છે. જ્યારે એગ્રોફોરેસ્ટ્રીખેતરમાં વૃક્ષો વાવવા, જે માટીના ક્ષરણને રોકે, માઇક્રોક્લાઇમેટ બનાવે અને કાર્બન સિક્વેસ્ટ્રેશન વધારે તેમજ પાણી વ્યવસ્થાપનખડીન, તળાવ, સ્ટેપવેલ, વરસાદી પાણીનું સંગ્રહણ અને ઋતુ અનુસાર વાવેતર તથા સ્થાનિક બીજ અને વિવિધતજુદા-જુદા પાકો અને વિવિધતાઓ વાવવી, જે આબોહવા પરિવર્તનમાં પ્રતિરોધક ક્ષમતા વધારે અને જીવંત માટી વ્યવસ્થાપન — ગોમૂત્ર, ગોબર અને જૈવિક સામગ્રીથી માટીને જીવંત રાખવા માં ઉપયોગ માં લેવામાં આવે છે.

આર્કિટેક્ચર, વાસ્તુ અને એન્જિનિયરિંગ

ભારતીય પરંપરાગત જ્ઞાનનું અદ્ભુત મિશ્રણ છે. વાસ્તુશાસ્ત્ર (Vastu Shastra) એ માત્ર આર્કિટેક્ચરનું શાસ્ત્ર નથી, પરંતુ પંચમહાભૂત (પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ), દિશાઓ અને કોસ્મિક ઊર્જાના સંતુલન પર આધારિત વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ છે. તે આધુનિક સસ્ટેનેબલ આર્કિટેક્ચર સાથે મેળ ખાય છે અને પ્રાચીન એન્જિનિયરિંગ (જળ વ્યવસ્થાપન અને મંદિર આર્કિટેક્ચર) આજના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસોમાં પણ અસરકારક સાબિત થયું છે.

વાસ્તુશાસ્ત્ર મકાનની દિશા (ઉત્તર-પૂર્વ મુખ્ય), આયોજન (મંડલ), સામગ્રી અને ઊર્જા પ્રવાહ પર ભાર મૂકે છે. આધુનિક સસ્ટેનેબલ આર્કિટેક્ચરમાં તેને પેસિવ ડિઝાઇન તરીકે અપનાવવામાં આવે છે, જે ઊર્જા બચત, પર્યાવરણીય સંતુલન અને માનવ સ્વાસ્થ્ય વધારે છે. જયારે આધુનિક સમયમાં જોઈએ તો કોર્પોરેટ ઓફિસ અને હોમ્સમાં વાસ્તુ-આધારિત પેસિવ સોલાર ડિઝાઇન તેમજ સસ્ટેનેબલ આર્કિટેક્ટ્સ વાસ્તુને બાયોફિલિક ડિઝાઇન સાથે જોડે છે

પ્રાચીન ભારતીય એન્જિનિયરિંગમાં જળ વ્યવસ્થાપન અને મંદિર આર્કિટેક્ચર અંગે જોઈએ તો જળ વ્યવસ્થાપનમાં પ્રાચીન ભારતીય એન્જિનિયરિંગ એક અદ્ભુત વારસો છે, જેમાંજળ વ્યવસ્થાપનઅનેમંદિર આર્કિટેક્ચરબંનેમાં અદ્વિતીય બુદ્ધિમત્તા અને ટેક્નિકલ કુશળતા દેખાય છે. આ પ્રાચીન ઇજનેરો અને સ્થપતિઓએ કુદરતી સંસાધનોનો ટકાઉ ઉપયોગ કરીને વિશાળ માળખાઓ બનાવ્યા, જે આજે પણ પ્રેરણા આપે છે.

હડપ્પા સભ્યતામાં અદ્યતન ડ્રેનેજ સિસ્ટમ, વોટર ટેન્ક્સ અને સેવરેજ — પાણીનું શુદ્ધિકરણ અને પુનઃઉપયોગ ની વ્યવસ્થા જોવા મળતી હતી. મોહેંજો-દારોમાંગ્રેટ બાથ (Great Bath) જેવી અદ્યતન સ્નાન વ્યવસ્થા હતી, જેમાં ઈંટોને બીટુમેન અને જીપ્સમથી સીલ કરવામાં આવ્યા હતા. ધોલાવીરા (ગુજરાત)માં વરસાદી પાણી સંગ્રહવા માટે વિશાળ પથ્થરના રિઝર્વોયર અને સ્ટોર્મવોટર ડ્રેનેજ સિસ્ટમ હતી, જે વિશ્વની સૌથી જૂની પાણી વ્યવસ્થાપન પ્રણાલીઓમાંની એક છે તેમજ ગુજરાતમાં પાટણ ખાતે પાણીના સંગ્રહ માટે સ્ટેપવેલ્સ (બાવડીઓ) પણ જોવા મળે છે જેમાં રાણી કી વાવ ખાસ છે જે યુનેસ્કો વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટમાં સમાવિષ્ટ છે. આ વાવ 11મી સદીમાં સોલંકી વંશ દ્વારા બનાવાઈ હતી જેની ઊંડાઈ ~46 મીટર અને જટિલ શિલ્પકામ અને આર્કિટેક્ચર સાથે બનાવી છે તેમજ ચાંદ બાવડી (રાજસ્થાન)13મી સદીમાં બનાવેલ છે જે 13 માળ જેટલી ઊંડી, પાણી સુધી પહોંચવા માટે જટિલ પગથિયાં અને ગેલેરી સાથે છે. આ વાવો પાણીના બાષ્પીભવનને ઘટાડે છે અને સમુદાય માટે સામાજિક કેન્દ્ર તરીકે કામ કરતી હતી. આ સિવાય પણ મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં ડેમ, રિઝર્વોયર અને ચેનલ્સ બનાવાયા હતા તેમજ દક્ષિણ ભારતમાંકલ્લનાઈ ડેમ (2જી સદીમાંચૌલ વંશ દ્વારા બનાવેલ), જે કાવેરી નદી પર બનાવાયો અને આજે

પણ કાર્યરત છે. તે પાણીને ડાયવર્ટ કરીને વિશાળ વિસ્તારને સિંચાઈ પૂરી પાડે છે. આ ઉપરાંત વિજયનગર સામ્રાજ્યમાં ટાંકીઓ (ટેન્ક્સ) અને અનિકટ્સની વ્યવસ્થા હતી.

મંદિર આર્કિટેક્ચર જોઈએ તો પ્રાચીન ભારતીય મંદિરો માત્ર ધાર્મિક સ્થળ નહીં, પરંતુએન્જિનિયરિંગ માર્વેલ્સછે. તેઓ ભૂકંપ-પ્રતિરોધક, ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્ર આધારિત ડિઝાઇન સાથે બનાવાયા છે. જેમાં કૈલાસ મંદિર કે જે એલોરા ગુફાઓ, મહારાષ્ટ્ર ખાતે આવેલ છે જે 8મી સદીમાં રાષ્ટ્રકૂટ વંશનારાજા કૃષ્ણ -૧ દ્વારા બનાવેલ. જેની વિશેષતા એ છે આ મંદિર વિશ્વનું સૌથી મોટુંમોનોલિથિક (એક જ પથ્થરમાંથી કોતરેલું)છે. જેમાં ટોચથી નીચે તરફ કોતરીને બનાવાયું અને તેમાં 2,00,000 ટન પથ્થર કાઢવામાં આવ્યો હતો જેની ઊંચાઈ 32.6 મીટર જેટલી છે તેમજ જટિલ શિલ્પો અને મોટી કેન્ટિલીવર છત છે.આ ઉપરાંત તામીલનાડુના તંજાવુર ખાતે આવેલ બૃહદીશ્વર મંદિર જે ચૌલ વંશ દ્વારા 11મી સદીમાં બનાવેલ જેમાં વિશાળ ગ્રેનાઇટ ડોમ કે જે 80 ટનનો છે અને જેને6 કિમી લાંબી ઢાળવાળી રેમ્પથી ઉપર લઈ જવામાં આવ્યો હતો. જયારે આંધ્રપ્રદેશમાં આવેલ લેપાક્ષી મંદિર જે હેંગિંગ પિલર પર છે જેમાં એક સ્તંભ જમીનથી અલગ છે, જેમાં પાતળી વસ્તુ પસાર થઈ શકે છે. ગુજરાતમાં મોઢેરા સૂર્ય મંદિર ઉપરાંત હંપી (વિજયનગર)ના વિશાળ મંદિરો તેના ઉદાહરણ છે.આ બાંધકામાં જરૂરિયાત મુજબ વાસ્તુ શાસ્ત્ર, સમમિતિ (સિમેટ્રી), જ્યોતિષ અને ભૂકંપ પ્રતિરોધક તકનીકોનો ઉપયોગ થયો. તેઓ એક જ પથ્થરમાંથી કોતરવા અથવા વિશાળ પથ્થરોને વિના મોર્ટારે જોડવાની કુશળતા દર્શાવે છે.

નિષ્કર્ષ

નિષ્કર્ષમાં કહી શકાય કે, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા એ માત્ર ભૂતકાળનું સ્મરણ નથી, પરંતુ વર્તમાન અને ભવિષ્યની વૈશ્વિક સમસ્યાઓનો સચોટ ઉકેલ છે. ભૌગોલિક સીમાઓથી પર જઈને આ જ્ઞાન વ્યવસ્થાએ આયુર્વેદ દ્વારા સર્વગ્રાહી સ્વાસ્થ્ય, યોગ દ્વારા માનસિક સંતુલન, ગણિત-ખગોળશાસ્ત્ર દ્વારા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ અને વાસ્તુ-કૃષિ દ્વારા પર્યાવરણીય ટકાઉપણું જાળવવાનો માર્ગ ચીંધ્યો છે. આધુનિક વિજ્ઞાન જ્યારે ક્લાયમેટ ચેન્જ, માનસિક તણાવ અને જીવનશૈલીના રોગો સામે ઝઝૂમી રહ્યું છે, ત્યારે પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓના આ અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનને વર્તમાન સંશોધનો અને તકનીકી સાથે જોડવું અનિવાર્ય છે. આમ, 'ભારતવર્ષ'ના આ અમૂલ્ય વારસાનું પુનઃમૂલ્યાંકન અને સંયોજન જ સાચા અર્થમાં 'સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ' (ટકાઉ વિકાસ) અને માનવ કલ્યાણના લક્ષ્યને હાંસલ કરવામાં નિર્ણાયક સાબિત થશે.

સંદર્ભ-

- Charaka. (2012). *Charaka Samhita* (R. K. Sharma & B. Dash, Trans.). Chowkhamba Sanskrit Series Office. (Original work published c. 100 BCE–200 CE).
- Patanjali. (2009). *The Yoga Sutras of Patanjali* (E. F. Bryant, Trans.). North Point Press. (Original work published c. 200 BCE).

- Sushruta. (2005). *Sushruta Samhita* (G. D. Singhal, Trans.). Chaukhamba Sanskrit Pratishthan. (Original work published c. 600 BCE).
- Aryabhata. (1976). *Aryabhatiya of Aryabhata* (K. S. Shukla & K. V. Sarma, Trans.). Indian National Science Academy. (Original work published 499 CE).
- Brahmagupta. (1966). *Brahmasphutasiddhanta* (R. S. Sharma, Trans.). Indian Institute of Astronomical and Sanskrit Research. (Original work published 628 CE).
- Kaye, G. R. (1918). *The astronomical observatories of Jai Singh*. Archaeological Survey of India.
- Ministry of Education. (2020). *National Education Policy 2020*. Government of India. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
- Nagaswamy, R. (2010). *Brhadisvara Temple: Form and Meaning*. Indira Gandhi National Centre for the Arts.
- UNESCO World Heritage Centre. (2014). *Rani-ki-Vav (the Queen's Stepwell) at Patan, Gujarat*. https://whc.unesco.org/en/list/1059
- Wilson, H. H. (Trans.). (1840). *The Vishnu Purana: A System of Hindu Mythology and Tradition*. Oriental Translation Fund.

संस्कृत सूक्तियाँ और आज के युवाओं में नैतिक विकास

"Role of Sanskrit Sayings in the Ethical Development of Today's Youth"

DR. NIDHI CHAUDHARY
T. Assistant Professor
Hindu Studies
The Maharaja Sayajirao University of Baroda
Vadodara- 2 (Gujarat)

सारांश (Abstract)

संस्कृत सूक्तियाँ भारतीय नीतिशास्त्र की सघन अभिव्यक्ति हैं, जो अल्प शब्दों में गहन जीवन-दर्शन प्रस्तुत करती हैं। वेद, उपनिषद, स्मृतियाँ, महाकाव्य और नीति-ग्रंथों में निहित ये सूक्तियाँ मानव जीवन के नैतिक, सामाजिक और आध्यात्मिक पक्षों को संतुलित करती हैं। आज का युवा वर्ग तीव्र तकनीकी परिवर्तन, उपभोक्तावाद, प्रतिस्पर्धा और डिजिटल प्रभावों के बीच नैतिक भ्रम, तनाव और मूल्य-संकट का सामना कर रहा है। ऐसे समय में संस्कृत सूक्तियाँ युवाओं के नैतिक विकास, चरित्र निर्माण, आत्मानुशासन और सामाजिक उत्तरदायित्व की भावना को सुदृढ़ करने में अत्यंत प्रासंगिक सिद्ध होती हैं। यह शोध-पत्रमें संस्कृत सूक्तियों का दार्शनिक विवेचन, विस्तृत उदाहरण, केस–स्टडी और समकालीन युवा जीवन से जुडे प्रसंगों के माध्यम से उनकी उपयोगिता को स्पष्ट करता है।

मुख्य शब्द (Keywords):संस्कृत सूक्तियाँ, नैतिक विकास, युवा, चरित्र निर्माण, नीतिशास्त्र, मूल्य-आधारित शिक्षा

1. प्रस्तावना

भारतीय सभ्यता का मूल आधार नैतिकता और मूल्य रहे हैं। प्राचीन भारतीय शिक्षा प्रणाली का उद्देश्य केवल जीविकोपार्जन हेतु ज्ञान देना नहीं था, बल्कि व्यक्ति को समाजोपयोगी, अनुशासित और नैतिक बनाना था। इसी उद्देश्य की पूर्ति संस्कृत सूक्तियों के माध्यम से होती रही है। ये सूक्तियाँ गुरु-शिष्य परंपरा में मौखिक रूप से भी शिक्षण का प्रभावी साधन थीं।

आधुनिक युग में युवा वर्ग अत्यधिक सूचना, त्वरित सफलता की आकांक्षा और भौतिक सुखों के दबाव में नैतिक असंतुलन का अनुभव कर रहा है। सोशल मीडिया पर दिखावटी जीवन, प्रतिस्पर्धात्मक शिक्षा व्यवस्था और रोजगार की अनिश्चितता युवाओं में तनाव, अवसाद और नैतिक विचलन को जन्म दे रही है। ऐसे में संस्कृत सूक्तियाँ जीवन को संतुलित दृष्टि से देखने की प्रेरणा देती हैं।

2. संस्कृत सूक्तियों की अवधारणा और स्वरूप

'सूक्ति' का शाब्दिक अर्थ है—सुंदर और सारयुक्त कथन। संस्कृत सूक्तियाँ जीवन के अनुभवों से उपजी हुई व्यवहारिक नीतियाँ हैं। इनकी विशेषता यह है कि ये उपदेशात्मक होते हुए भी सरल, स्मरणीय और सार्वकालिक हैं।

2.1 प्रमुख स्रोत

- वेद एवं ब्राह्मण ग्रंथ
- उपनिषद
- महाभारत, रामायण
- स्मृतियाँ (मनुस्मृति आदि)
- नीति-ग्रंथ (चाणक्य नीति, हितोपदेश, पंचतंत्र)
- भर्तृहरि का नीति-शतक

3. नैतिक विकास: अर्थ और आवश्यकता

नैतिक विकास का अर्थ है व्यक्ति में विवेक, आत्मसंयम, उत्तरदायित्व और करुणा का विकास। युवावस्था वह चरण है जहाँ व्यक्ति के मूल्य स्थायी रूप लेते हैं। यदि इस अवस्था में सही नैतिक मार्गदर्शन न मिले, तो सामाजिक समस्याएँ उत्पन्न होती हैं।

आधुनिक समस्या:

- शॉर्टकट कल्चर
- परीक्षा में नकल
- सोशल मीडिया पर ट्रोलिंग
- करियर में अनैतिक प्रतिस्पर्धा

संस्कृत सूक्तियाँ इन समस्याओं का मूल समाधान प्रस्तुत करती हैं।

4. चयनित संस्कृत सूक्तियाँ: गहन विवेचन और उदाहरण

4.1 "सत्यमेव जयते" (मुण्डक उपनिषद्)

अर्थ:सत्य की ही विजय होती है।

"यदि हम 'सत्यमेव जयते' को आज के युवा जीवन से जोड़कर देखें, तो यह केवल एक सूक्ति नहीं, बल्कि परीक्षा, करियर और सामाजिक जीवन का मार्गदर्शक सिद्ध होती है।"

आधुनिक उदाहरण:

आज कई युवा परीक्षा में नकल, फर्जी प्रमाणपत्र या शॉर्टकट का सहारा लेते हैं। वहीं कुछ छात्र ईमानदारी से परिश्रम करते हुए असफलता के बावजूद पुनः प्रयास करते हैं। ऐसे युवाओं को देर से ही सही, लेकिन स्थायी सफलता और सामाजिक सम्मान प्राप्त होता है।

नैतिक संदेश:

- तात्कालिक लाभ के बजाय दीर्घकालिक चरित्र निर्माण
- आत्मसम्मान और आत्मविश्वास का विकास

आधुनिक उदाहरण (Case Study):एक प्रतियोगी परीक्षा में असफल हुए छात्र ने अनुचित साधनों का सहारा लेने से इनकार किया और पुनः परिश्रम किया। अंततः सफलता प्राप्त की। यह सूक्ति दीर्घकालिक नैतिक सफलता का संदेश देती है।

4.2 "धर्मो रक्षति रक्षितः" (मनुस्मृति)

अर्थ:धर्म की रक्षा करने वाला स्वयं सुरक्षित रहता है।

युवा संदर्भ:कॉलेज में ईमानदार व्यवहार रखने वाला छात्र दीर्घकाल में विश्वास और सम्मान अर्जित करता है।

आधुनिक उदाहरण:

एक युवा कर्मचारी ऑफिस में अनैतिक आदेश (डेटा हेराफेरी, झूठी रिपोर्ट) मानने से इंकार करता है। प्रारंभ में उसे कठिनाइयों का सामना करना पड़ता है, परंतु अंततः उसकी ईमानदारी के कारण वह विश्वास और नेतृत्व की भूमिका प्राप्त करता है।

नैतिक संदेश:

- नैतिक साहस (Moral Courage)
- विश्वास ही दीर्घकालिक सफलता की कुंजी है

4.3 "विद्या ददाति विनयम्" (हितोपदेश)

अर्थ:विद्या से विनय उत्पन्न होता है।

केस–स्टडी:तकनीकी शिक्षा प्राप्त युवा यदि विनम्र न हों, तो ज्ञान समाज के लिए हानिकारक बन सकता है। यह सूक्ति अहंकार से बचने की शिक्षा देती है।

आधुनिक उदाहरण:

उच्च डिग्री और तकनीकी ज्ञान प्राप्त करने के बाद भी कुछ युवाओं में अहंकार दिखाई देता है, जबकि संस्कारित युवा ज्ञान के साथ विनम्रता और सेवा भाव रखते हैं।

नैतिक संदेश:

- सच्ची शिक्षा = ज्ञान + विनम्रता
- अहंकार ज्ञान का पतन करता है

4.4 "उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः"(हितोपदेश)

अर्थ:परिश्रम से ही कार्य सिद्ध होते हैं।

आधुनिक युवा उदाहरण:स्टार्टअप संस्कृति में असफलताओं के बाद भी प्रयासरत रहना।

आधुनिक उदाहरण:

आज कई युवा स्टार्टअप शुरू करते हैं। कुछ असफलताओं के बाद हार मान लेते हैं, जबकि कुछ निरंतर प्रयास, नैतिक व्यापार नीति और सामाजिक उत्तरदायित्व के साथ आगे बढ़ते हैं।

नैतिक संदेश:

- परिश्रम, धैर्य और अनुशासन
- नैतिक उद्यमिता (Ethical Entrepreneurship)

4.5 "वसुधैव कुटुम्बकम्" (महोपनिषद्)

अर्थ:संपूर्ण विश्व एक परिवार है।

समकालीन संदर्भ:वैश्विक महामारी के समय युवाओं द्वारा स्वयंसेवा।

आधुनिक उदाहरण:प्राकृतिक आपदाओं, महामारी या सामाजिक अभियानों में युवाओं द्वारा स्वयंसेवा, रक्तदान, ऑनलाइन शिक्षा सहायता आदि।

नैतिक संदेश:

- वैश्विक नागरिकता
- मानवता सर्वोपरि

4.6 "अहिंसा परमो धर्मः"महाभारत (अनुशासन पर्व)

अर्थ:अहिंसा सर्वोच्च धर्म है।

डिजिटल उदाहरण:ऑनलाइन संवाद में संयम और शालीन भाषा का प्रयोग।

आधुनिक उदाहरण:

सोशल मीडिया पर ट्रोलिंग, नफरत भरे कमेंट और साइबर बुलिंग आम हो गई है। वहीं कुछ युवा सकारात्मक, संवेदनशील और जिम्मेदार डिजिटल व्यवहार अपनाकर समाज में सद्भाव फैलाते हैं।

नैतिक संदेश:

- वाणी की मर्यादा
- डिजिटल अहिंसा और संवेदनशीलता

4.7 "न कश्चित् कस्यचित् मित्रं न कश्चित् कस्यचित् रिपुः"महाभारत (उद्योग पर्व / नीति ग्रंथ)

अर्थ:न कोई स्थायी मित्र है, न शत्रु।

युवा जीवन:प्रतिस्पर्धा में संतुलित व्यवहार।

आधुनिक उदाहरण:

कॉलेज और नौकरी की प्रतिस्पर्धा में शत्रुता बढ़ जाती है। यह सूक्ति संतुलित और व्यावहारिक दृष्टिकोण सिखाती है।

नैतिक संदेश:

- स्वस्थ प्रतिस्पर्धा
- सहयोग की भावना

4.8. मानसिक स्वास्थ्य और आत्मनियंत्रण

सूक्ति:"आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्" महाभारत –नीति शास्त्र / अनुशासन पर्व

आधुनिक उदाहरण:

युवा तनाव और अवसाद में आकर गलत निर्णय लेते हैं। यह सूक्ति आत्मसंयम और सहानुभूति का मार्ग दिखाती है।

नैतिक संदेश:

- भावनात्मक बुद्धिमत्ता
- आत्मनियंत्रण और सहिष्णुता

4.9. आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्*(महाभारत)*

अर्थः
जो बात स्वयं को दुख देती है, वही दूसरों के साथ नहीं करनी चाहिए।

आधुनिक युवा उदाहरणः

सोशल मीडिया पर किसी की ट्रोलिंग, बॉडी शेमिंग या अपमानजनक मीम साझा करना आज आम हो गया है। यह सूक्ति युवाओं को**डिजिटल सहानुभूति (Digital Empathy)**सिखाती है।

नैतिक विकासः

- संवेदनशीलता
- करुणा
- सामाजिक जिम्मेदारी

4.10. न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते*(श्रीमद्भगवद्गीता)*

अर्थः
ज्ञान से बढ़कर पवित्र कुछ भी नहीं है।

आधुनिक उदाहरणः

आज कई युवा डिग्री तो प्राप्त करते हैं, पर नैतिक विवेक नहीं। यह सूक्ति बताती है कि**ज्ञान का उद्देश्य केवल नौकरी नहीं, बल्कि विवेक और विवेकशील निर्णय है।**

नैतिक संदेशः

- विवेकशीलता
- ज्ञान का नैतिक उपयोग

4.11. कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन*(गीता 2.47)*

अर्थः
तुम्हारा अधिकार केवल कर्म करने में है, फल पर नहीं।

आधुनिक युवा उदाहरणः

आज युवा त्वरित सफलता (Instant Success) चाहते हैं—फेम, पैसा, लाइक्स। यह सूक्ति उन्हें**प्रक्रिया पर ध्यान और धैर्य**सिखाती है।

नैतिक विकास:

- तनाव से मुक्ति
- कर्मनिष्ठा

4.12. सह नाववतु, सह नौ भुनक्तु, सह वीर्यं करवावहै*(उपनिषद)*

अर्थ:
हम साथ मिलकर सीखें, साथ मिलकर कार्य करें।

आधुनिक उदाहरण:

कॉलेज प्रोजेक्ट, रिसर्च या स्टार्टअप में टीमवर्क की कमी से संघर्ष बढ़ता है। यह सूक्ति**सहयोग और सामूहिक उत्तरदायित्व**सिखाती है।

नैतिक संदेश:

- सहयोग
- सामूहिक सफलता

4.13. लभते हि श्रद्धां ज्ञानं*(गीता)*

अर्थ:
श्रद्धा से ज्ञान प्राप्त होता है।

आधुनिक उदाहरण:

युवा जब अपने लक्ष्य, गुरु और स्वयं पर विश्वास खो देते हैं, तब असफलता आती है। यह सूक्ति**Self-belief और Discipline**को महत्व देती है।

4.14. अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्*(हितोपदेश)*

अर्थ:
अपना–पराया सोच संकीर्ण मानसिकता है।

आधुनिक उदाहरण:

जाति, धर्म, भाषा और क्षेत्र के आधार पर भेदभाव आज भी युवाओं में दिखता है। यह सूक्ति**समावेशी सोच (Inclusive Thinking)**विकसित करती है।

4.15. श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्*(गीता)*

अर्थः

अपना कर्तव्य ठीक से निभाना, दूसरे के कर्तव्य की नकल से श्रेष्ठ है।

आधुनिक उदाहरणः

करियर में दूसरों की नकल (Trend-following) से असंतोष बढ़ता है। यह सूक्ति युवाओं को**Self-awareness और Authenticity**सिखाती है।

4.16. नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य*(गीता)*

अर्थः

अनुशासन के बिना बुद्धि स्थिर नहीं रहती।

आधुनिक उदाहरणः

मोबाइल एडिक्शन, अनियमित दिनचर्या और फोकस की कमी—यह सूक्ति**Self-discipline**का महत्व बताती है।

4.17शीलं परं भूषणम्*(नीति शास्त्र)*

अर्थः

अच्छा आचरण ही सबसे बड़ा आभूषण है।

आधुनिक उदाहरणः

ब्रांडेड कपड़े और सोशल स्टेटस से नहीं, बल्कि**व्यवहार और चरित्र**से व्यक्ति सम्मान पाता है।

4.18. सन्तोषः परमो लाभः*(महाभारत)*

अर्थः

संतोष सबसे बड़ा धनहै।

आधुनिक उदाहरणः

लगातार तुलना (Comparison Culture) से युवा असंतुष्ट रहते हैं। यह सूक्ति मानसिक स्वास्थ्य और आंतरिक शांति का मार्ग दिखाती है।

5. संस्कृत सूक्तियाँ और चरित्र निर्माण

संस्कृत सूक्तियाँ आत्मनियंत्रण, समयबद्धता, कर्तव्यनिष्ठा और सहानुभूति जैसे गुणों को विकसित करती हैं।

6. शिक्षा प्रणाली में संस्कृत सूक्तियों का प्रयोग

- नैतिक शिक्षा मॉड्यूल
- केस–स्टडी आधारित शिक्षण
- डिजिटल प्लेटफॉर्म पर सूक्ति–आधारित कंटेंट

7. डिजिटल युग और युवा: नई चुनौतियाँ

सोशल मीडिया पर लाइक्स और फॉलोअर्स की दौड़ में मूल्य गौण हो रहे हैं। सूक्तियाँ युवाओं को आत्ममूल्यांकन सिखाती हैं।

8. समाधान के रूप में संस्कृत सूक्तियाँ

- मानसिक संतुलन
- नैतिक निर्णय क्षमता
- सामाजिक समरसता

9. समकालीन केस–स्टडी (संक्षेप)

1. ईमानदार सिविल सर्विस अभ्यर्थी
2. सामाजिक सेवा में लगे युवा समूह
3. डिजिटल स्टार्टअप में नैतिक नेतृत्व

10. निष्कर्ष

संस्कृत सूक्तियाँ आज के युवाओं में नैतिक विकास हेतु अत्यंत प्रासंगिक हैं। ये युवाओं को केवल सफल नहीं, बल्कि सुसंस्कृत नागरिक बनाती हैं।

11. संदर्भ ग्रंथ (References)

1.ऋग्वेद. गीता प्रेस, गोरखपुर, 2016।
2.यजुर्वेद. गीता प्रेस, गोरखपुर, 2015।
3.उपनिषद् संग्रह. गीता प्रेस, गोरखपुर, 2017।
4.श्रीमद्भगवद्गीता. गीता प्रेस, गोरखपुर, 2018।
5.मनुस्मृति. चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ कार्यालय, वाराणसी, 2000।
6.महाभारत. गीता प्रेस, गोरखपुर, 2014।
7.वाल्मीकि रामायण. गीता प्रेस, गोरखपुर, 2013।
8.चाणक्य नीति. चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ कार्यालय, वाराणसी, 2005।
9.हितोपदेश. चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ कार्यालय, वाराणसी, 2004।

10.पंचतंत्र. चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ कार्यालय, वाराणसी, 2006।

11.भर्तृहरि. नीति शतक. चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ कार्यालय, वाराणसी, 2003।

12.राधाकृष्णन, सर्वपल्ली. भारतीय नीतिशास्त्र. जॉर्ज एलन एंड अनविन, 1951।

13.राधाकृष्णन, सर्वपल्ली. भारतीय दर्शन. खंड 1, द्वितीय संस्करण, जॉर्ज एलन एंड अनविन, 1951।

14.राधाकृष्णन, सर्वपल्ली. शिक्षा और मूल्य. ओरिएंट लॉन्गमैन, 1965।

15.द्विवेदी, हजारीप्रसाद. भारतीय संस्कृति. राजकमल प्रकाशन, 1960।

संघर्ष से जूझना : वरदान माँगूंगा नहीं

गढ़वी वसंतकुमार भगवानदास
एम.ए. , बी.एड्.
प्रधानाचार्य
होडका उतर बुनियादी हाईस्कूल
पी.एचडी. शोधार्थी
क्रांतिगुरु श्यामजी कृष्णवर्मा कच्छ विश्वविद्यालय – भुज (कच्छ)

काव्य, कविता या पद्य साहित्य की वह विद्या है, जिसमें किसी कहानी या मनोभाव को कलात्मक रूप से किसी भाषा के द्वारा अभिव्यक्त किया जाता है।भारत में काव्य का इतिहास भरतमुनी से समझा जाता है।कविता का शाब्दिक अर्थ है—'काव्यात्मक रचना या कवि की कृति जो छन्दों की श्रृंखलाओं में विधिवत बांधी जाती है।' साहित्य दर्पणाकार विश्वनाथ के अनुसार—'रसात्मक वाक्य ही काव्य है।' रस अर्थात मनोवेगों का सुखद संसार संचार ही काव्य की आत्मा है।काव्य में सत्यम् शिवम् सुंदरम् की भावना दर्शित होती है,जिस काव्य में यह सब कुछ पाया जाता है वह उत्तम काव्य माना जाता है।

काव्य के दो प्रकार के भेद किये हैं —

(१)स्वरूप के अनुसार
(२)शैली के अनुसार (पद्य काव्य, गद्य काव्य, चम्पू)

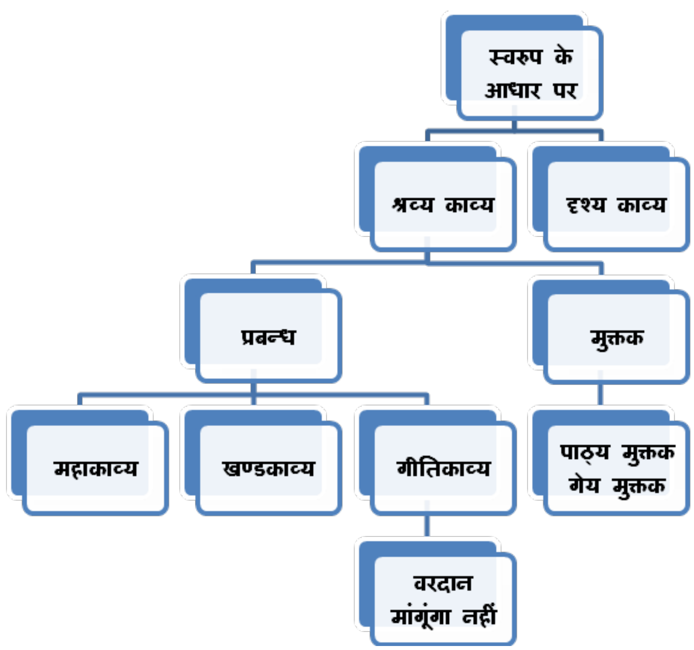

शिवमंगलसिंह 'सुमन' एक प्रसिद्ध हिन्दी साहित्यकार और शिक्षाविद थे। उनका जन्म ५ अगस्त,१९१५ को उत्तरप्रदेश के उन्नाव जिले के झगरपुर में हुआ था। वह प्रतिहार राजपूत परिवार से थे। उन्होंने रीवा, ग्वालियर आदि स्थानों में रहकर आरंभिक शिक्षा प्राप्त की। उन्होंने बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय से हिन्दी में एम.ए. और पीएच.डी. की उपाधि प्राप्त की। विश्वविद्यालय ने १९५० में डि.लीट की उपाधि से भी सम्मानित किया है। विक्रम विश्वविद्यालय के कुलपति,उत्तरप्रदेश हिंदी संस्थान के उपाध्यक्ष, भारतीय विश्वविद्यालय संघ के अध्यक्ष, कालिदास अकादमी के कार्यकारी अध्यक्ष आदि के रूप में उन्होंने अपनी सेवा दी। २७ नवंबर,२००२ को दिल का दौरा पड़ने से उनकी मृत्यु हुई। उनकी मृत्यु पर भारत के तत्कालीन प्रधानमंत्री अटल बिहारी वाजपेयीने कहा था कि — "डॉ.शिवमंगलसिंह 'सुमन' न केवल हिन्दी कविता के क्षेत्र में एक सशक्त हस्ताक्षर थे,बल्कि वह अपने समय की सामूहिक चेतना के संरक्षक भी थे। उनकी रचनाएँ न केवल उनकी अपनी भावनाओं की पीड़ा को अभिव्यक्त करती थी,बल्कि युगीन मुद्दों पर निर्भीक रचनात्मक टिप्पणी भी थी।"

सुमनजी अच्छे साहित्यकार के साथ-साथ अच्छे वक्ता और कवि-सम्मेलनों के सफल गायक कवि रहे। हिल्लोल,जीवन के गान,युग का मोल,प्रलय सृजन,विश्वास बढ़ता ही गया,पर आँखें नहीं भरी,विंध्य हिमालय,मिट्टी की बारात, वाणी की व्यथा,कटे अंगूठो की बंदनवारें आदि उनके कवितासंग्रह है। १९७४ में 'मिट्टी की बारात' संग्रह के लिए साहित्य अकादमी पुरस्कार से सम्मानित किया गया है।'महादेवी की काव्य साधना' निबंध और 'प्रकृति पुरुष कालिदास' जैसे नाटक भी लिखे हैं। इसके अतिरिक्त 'गीतिकाव्य:उद्यम और विकास' समीक्षाग्रंथ भी लिखें। भारत सरकार ने उन्हें १९७४ में पद्मश्री और १९९९ में पद्मभूषण से नवाजा।

शिवमंगलसिंह 'सुमन' को उनकी ओजस्वी कविताएँ,राष्ट्रीय चेतना और मानवतावाद के लिए जाना जाता है। उनकी रचनाएँ स्वतंत्रता, देशभक्ति और स्वाभिमान के विषयों पर केन्द्रित है। जीवन के संघर्षो का सामना करने और आत्मविश्वास के साथ आगे बढ़ने की प्रेरणा देनेवाली गीतिकाव्य 'वरदान माँगूंगा नहीं' उनके काव्यसंग्रह 'विश्वास बढ़ता ही गया' में से ली गई है। यह एक प्रेरणादायक कविता है।

"यह हार एक विराम है

जीवन महासंग्राम है

तिल-तिल मिटूँगा पर दया की भीख मैं लूँगा नहीं

वरदान माँगूंगा नहीं।।"

जीवन महासंग्राम है, रण का मैदान है। जिसमें जीत के साथ हार भी मिलेगी। हार का अर्थ निराश होना,टूटना या संघर्ष की समाप्ति नहीं।हार का अर्थ तो विराम है,विराम लेकर पुनःशक्ति का संचार करके संघर्ष करना है। इस जीवन संघर्ष में कवि पीड़ा में पलने के लिए तैयार है,पीड़ा में तिल-तिलकर मरने के लिए तैयार है,लेकिन ईश्वर के सामने दया की भीख माँगना उसे मंजूर नहीं।

किसी भी संघर्षरत स्थिति में हारकर, उदास होकर ईश्वर की शरण में जाना कवि को मंजूर नहीं है। इसमें कवि के आत्मविश्वास, साहस और आत्मनिर्भरता की अभिव्यक्ति हुई है। जीवन में सुख-दुख, हार-जीत, खुशी-गम कोई भी परिस्थिति में अड़ग रहकर अपने कर्तव्यपंथ पर चलते रहना चाहिए। दिनकरजी के शब्दों में कहें तो —

"दुःख शोक,जब जो आ पड़े,
सो धैर्यपूर्वक सब सहो।
होगी सफलता क्यों नहीं,
कर्तव्य पंथ पर दृढ़ रहो।।"

कवि अपने जीवन को सुखी और समृद्ध बनाने के लिए, अच्छी यादें बनाने के लिए उसे विश्व की धन संपदा पर अपना सुखी जीवन महल बनाना उसे मंजूर नहीं। जीवन की कठिन परिस्थितियों में रहना स्वीकार है। जीवन की रणभूमि में संघर्ष करते हुए उनको हार मिले या जीत, लेकिन भयभीत हुए बिना सब सहना मंजूर है। ईश्वर के सामने हारकर जीत का वरदान लेना स्वीकार नहीं। अपने कर्तव्यपंथ से पीछे हटना उसे मंजूर नहीं,चाहे उसे कोई भी कठिनाई आ जाए,वह कठिनाई पर पलते-पलते गुरूर से जीवन जीना उचित समझते हैं। इसलिए वह कहते हैं कि —

"लहरों के स्वर में कुछ बोलो

इस अंधड में साहस तोलो

कभी-कभी मिलता जीवन में

तूफानों का प्यार

तूफानों की ओर घुमा दो

नाविक निज पतवार..."

ईश्वर के सामने वरदान माँगकर अपने आत्मविश्वास को तोड़ना नहीं चाहता। ईश्वर ने उसे संघर्ष करने के लिए साहस दिया है तो वह क्यूँ हारकर जीत का वरदान माँगे ? सदैव महान बनने की कोशिश करके आगे बढ़ना चाहिए। कवि को अपनी लघुता से प्रेम हैं,वह ईश्वर को सम्बोधित करके कहते है तुम महान हो, तुम महान रहो, मुझे तुम्हारी महानता का वरदान नहीं चाहिए। ईश्वर संघर्ष पंथ पर उसे कितनी भी मुश्किली क्यु न दें वह अपना कर्तव्यपंथ छोड़ेगा नहीं।

"चाहे हृदय को ताप दो

चाहे मुझे अभिशाप दो

कुछ भी करो कर्तव्यपंथ से किन्तु भाँगूगा नहीं

वरदान माँगूगा नहीं।"

कविता में कवि अपनी दृढ इच्छाशक्ति, आत्मविश्वास, आत्म-सम्मान और संघर्ष-साहस को व्यक्त किया है। ईश्वर हमें भाग्य देता है, लेकिन उसमें कैसे रंग भरने है,वह व्यक्ति पर निर्भर है। व्यक्ति अपने साहस से महेनत करे तो वह अपने जीवन को सुंदर बना सकता है।

"…….गिरि के मस्तक पर गिरती है

पावस में अविरल वृष्टिधार।

अविचल रहकर वो सहता है,

हिमवर्षण का निर्मम प्रहार।।

धारण करता है धैर्य सतत,

निज में वह मोद मनाता है।

फिर आता है मधुमय वसंत,

उसको भूषण पहनाता है....।।"

બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણ અને આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણની નૂતન સંકલ્પના: પૃથક્કરણથી સમન્વય તરફ

ડૉ. પવનકુમાર એમ. ભાનાણી
(એમ.એ., એમ.એડ્., એમ.ફિલ., નેટ, જી-સેટ, પીએચ.ડી.)
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
મા આશાપુરા કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, ભુજ - કચ્છ.

પ્રસ્તુત શોધપત્ર રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ (NEP 2020) અંતર્ગત 'બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણ' અને 'આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ'ના સમન્વય દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણમાં આવનારા ક્રાંતિકારી પરિવર્તનોનું વિશ્લેષણ કરે છે.

વિદ્યાશાખાઓની પરંપરાગત સીમાઓનું અતિક્રમણ કરીને, બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય અભિગમ વિદ્યાર્થીઓમાં સર્વગ્રાહી કૌશલ્ય સંવર્ધન, વિવેચનાત્મક ચિંતન અને અનુકૂલનક્ષમતા જેવા ગુણો વિકસાવે છે. સાથોસાથ, આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ પ્રક્રિયા વિદ્યાર્થી ગતિશીલતા (Student Mobility), સંયુક્ત સંશોધન પ્રકલ્પો અને વૈશ્વિક સંલગ્નતા દ્વારા શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને વિશ્વસ્તરે જોડે છે. બંને પક્ષોનું એકીકરણ શૈક્ષણિક શ્રેષ્ઠતા, નાવિન્ય (Innovation) અને વ્યવસાયિક સજ્જતાને વેગ આપે છે.

આ સંશોધન લેખ જડ પાઠ્યક્રમ અને સંસાધનોની મર્યાદા જેવા અવરોધોનું પરીક્ષણ કરે છે અને એક સમાવિષ્ટ, ભવિષ્યલક્ષી અને વૈશ્વિક સ્તરે સંકલિત ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રણાલીના નિર્માણ અર્થે લવચીક ક્રેડિટ પદ્ધતિ, અધ્યાપક પ્રશિક્ષણ અને ડિજિટલ સંકલન જેવી વ્યૂહરચનાઓ પ્રસ્તાવિત કરે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણ, આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦, શૈક્ષણિક સંસ્કરણ, વૈશ્વિક સંલગ્નતા.

<u>પ્રસ્તાવના</u>:-

ભારતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ રાષ્ટ્રના ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિદ્રશ્યમાં એક યુગપ્રવર્તક વળાંક સમાન છે, જેનો સુનિશ્ચિત ઉદ્દેશ્ય ભારતીય શૈક્ષણિક માળખાને નવિનતા અને વૈશ્વિક સ્પર્ધાત્મકતાના એક પ્રબળ કેન્દ્ર તરીકે પરિવર્તિત કરવાનો છે. આ રૂપાંતરણના મૂળમાં બે પરસ્પર નિર્ભર અને પૂરક સ્તંભો રહેલા છે: બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણનું આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ. પ્રસ્તુત સંશોધન એ બાબતનું સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ કરે છે કે કેવી

રીતે આ બે વૈચારિક પરિમાણો, જ્યારે એકીકૃત થાય છે, ત્યારે તે ભારતીય વિશ્વવિદ્યાલયો અને મહાવિદ્યાલયોના પ્રયોજન અને સંરચનાને નૂતન પરિભાષા પ્રદાન કરી શકે છે.

બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણ પ્રણાલી પરંપરાગત અને જડ શાખા-આધારિત સીમાઓનું અતિક્રમણ કરવાનો અભિગમ ધરાવે છે, જે વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ જ્ઞાનક્ષેત્રોના તથ્યોનું સર્જનાત્મક સંશ્લેષણ કરવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. આ પદ્ધતિ એકવીસમી સદીની વૈશ્વિક. જટિલતાઓને સમજવા માટે અનિવાર્ય એવા બહુમુખી પ્રતિભા અને અનુકૂલનશીલ કૌશલ્યોનું. સંવર્ધન કરે છે. તત્કાલીન રીતે, ઉચ્ચ શિક્ષણના આંતરરાષ્ટ્રીયકરણનો ધ્યેય ભૌગોલિક મર્યાદાઓને ભેદીને વૈશ્વિક સહયોગ, સંશોધન ભાગીદારી અને વિદ્યાર્થી વિનિમય કાર્યક્રમોને વેગ આપવાનો છે. આ પ્રક્રિયા માત્ર ભારતીય શિક્ષણ જગતની વૈશ્વિક પ્રતિષ્ઠામાં વૃદ્ધિ નથી કરતી, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને એકબીજા સાથે અભિન્ન રીતે જોડાયેલા વિશ્વમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રદર્શન કરવા માટે સજ્જ કરે છે.

આ સંશોધન પત્ર વિશ્વવિદ્યાલય અને મહાવિદ્યાલય સ્તરે આ બંને સંકલ્પનાઓના પ્રાયોગિક વિનિયોગ પર વિશેષ ભાર મૂકે છે. અમે એ તપાસીશું કે આ બંને પક્ષોના સમન્વયથી કેવી રીતે એક સર્વસમાવેશક, લવચીક અને વૈશ્વિક સ્તરે સંકલિત ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રણાલીનું સર્જન કરી શકાય. વધુમાં, આ વિશ્લેષણ અસરકારક અમલીકરણના માર્ગમાં આવતા મુખ્ય અવરોધોને સંબોધશે અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિના દૂરંદેશી સંકલ્પને એક ટકાઉ વાસ્તવિકતામાં પરિવર્તિત કરવા માટે નિર્ણાયક વ્યૂહરચનાઓ પ્રસ્તાવિત કરશે, જેથી ભારતની શૈક્ષણિક પ્રણાલી રાષ્ટ્રીય લક્ષ્યો અને આંતરરાષ્ટ્રીય માપદંડો સાથે સુસંગત બની શકે.

<u>ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય: ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ</u>

ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણનો સુદીર્ઘ અને ગૌરવશાળી ઇતિહાસ નાલંદા અને તક્ષશિલા જેવા પ્રાચીન જ્ઞાનપીઠોની પરંપરામાં નિહિત છે. આ સંસ્થાઓ કેવળ શૈક્ષણિક અભ્યાસના મથકો નહોતી, પરંતુ તે સર્વગ્રાહી અને બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય ચિંતનને વરેલા પ્રખર બૌદ્ધિક કેન્દ્રો હતા. આ વિદ્યાધામોમાં તત્વજ્ઞાન, આયુર્વિજ્ઞાન, શસ્ત્રવિદ્યા અને ગણિત જેવા પૃથક વિષયોનું એવું અતૂટ સંકલન કરવામાં આવતું, જે જ્ઞાનના આંતરસંબંધિત સ્વરૂપની ગહન સમજ પ્રદાન કરતું હતું. તે યુગની પાયાની વિશેષતા તેની સ્વાભાવિક વૈશ્વિક સંલગ્નતા હતી; આ વિશ્વવિદ્યાલયો ચીન, કોરિયા અને તિબેટ જેવા સુદૂર પ્રદેશોના મનીષીઓને આકર્ષિત કરતા હતા, જેના પરિણામે એક સર્વવ્યાપી બૌદ્ધિક સમુદાયનું નિર્માણ થયું હતું.

આ ઉદાત્ત શૈક્ષણિક પરંપરા બ્રિટિશ શાસનકાળ દરમિયાન લાદવામાં આવેલી પરાધીન શિક્ષણ પ્રણાલી (Colonial System) ના પ્રભાવ હેઠળ વિખંડિત થઈ હતી. આ નૂતન શૈક્ષણિક પ્રારૂપ અત્યંત જડ, વિષય-

વિશિષ્ટ સંકુચિતતા અને પરીક્ષાલક્ષી ગોખણપટ્ટી જેવી નકારાત્મક લાક્ષણિકતાઓથી ઘેરાયેલું હતું. આ નકારાત્મક પરિવર્તને ભારતની મૌલિક જિજ્ઞાસાવૃત્તિ અને સર્વગ્રાહી શિક્ષણના મૂળભૂત આત્માને રૂંધી નાખ્યો હતો. સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં, જોકે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સંખ્યા અને નોંધણી દરમાં પરિમાણાત્મક વૃદ્ધિ થઈ, તેમ છતાં આપણું માળખું મોટે ભાગે એ જ શ્રેણીબદ્ધ અને ખંડિત પદ્ધતિમાં જકડાયેલું રહ્યું, જે વૈશ્વિક શૈક્ષણિક પ્રવાહોથી વિખૂટું અને સ્વકેન્દ્રી રહ્યું હતું.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ હવે આ પ્રગતિશીલ અને પ્રાચીન વારસા સાથે પુનઃસંધાન સાધવા અગ્રેસર છે. પૂર્વકાલીન શાસન દ્વારા લાદવામાં આવેલા વિષયોના કૃત્રિમ વિભાજનોનું અતિક્રમણ કરીને તથા સક્રિયપણે આંતરરાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સહયોગને પ્રોત્સાહન આપીને, આ નીતિ ઉચ્ચ શિક્ષણને બૌદ્ધિક સંશ્લેષણ અને નૈવિન્યના સંગમસ્થાન તરીકે પુનઃસ્થાપિત કરવાનો ઉમદા ધ્યેય ધરાવે છે. આ અભિગમ ભારતના ભૂતકાળના સર્વગ્રાહી અને આંતરસંબંધિત જ્ઞાનમાર્ગનું આધુનિક અને વૈશ્વિક પ્રતિબિંબ છે.

બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણના આંતરરાષ્ટ્રીયકરણનું તાર્કિક વિશ્લેષણ:-

સાંપ્રત સમયમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનું પરિદ્રશ્ય કેવળ વિશિષ્ટીકરણની જડ મર્યાદાઓ અથવા રાષ્ટ્રીય સીમાઓમાં આબદ્ધ રહી શકે નહીં. બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણ એ 'વિજ્ઞાન વિરુદ્ધ કલા વિરુદ્ધ વાણિજ્ય' જેવી વારસામાં મળેલી જ્ઞાનની સંકુચિત વહેંચણીને પડકારે છે અને વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાનને વિભાજિત ખાનાઓને બદલે એક અખંડ પ્રવાહ (Continuum) તરીકે સમજવા પ્રેરિત કરે છે. આ અભિગમ એવા ચિંતકોનું નિર્માણ કરે છે જેઓ વિશ્લેષણાત્મક સચોટતા અને સર્જનાત્મક કલ્પનાશક્તિનો સમન્વય કરીને વિચારોનું આદાન-પ્રદાન કરી શકે, તેમજ આધુનિક જીવનની જટિલતાઓ પ્રત્યે પ્રતિભાવ આપી શકે, જ્યાં કોઈ પણ સમસ્યા એકાકી અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી. તેનું મૂલ્ય માત્ર શૈક્ષણિક લવચીકતામાં જ નહીં, પરંતુ નાવિન્ય (Innovation), સહાનુભૂતિ અને વિવેચનાત્મક જિજ્ઞાસા ધરાવતા વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં નિહિત છે.

પાઠ્યક્રમના આ આંતરિક પુનઃનર્માણની સમાંતર, આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ ભારતીય વિશ્વવિદ્યાલયોની બાહ્ય ક્ષિતિજોને વિસ્તૃત કરે છે. તે માત્ર વિદેશી સંસ્થાઓ સાથેના સહયોગ કે વિદ્યાર્થી વિનિમય પૂરતું મર્યાદિત નથી, પરંતુ ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણને વૈશ્વિક શૈક્ષણિક સંવાદના મુખ્ય પ્રવાહમાં સ્થાપિત કરવા વિશે છે. આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ પરિપ્રેક્ષ્યો, સંશોધન પદ્ધતિઓ અને સાંસ્કૃતિક વિવિધતાની બહુવિધતાનો પરિચય કરાવે છે, સાથોસાથ ભારત પાસે આંતરરાષ્ટ્રીય માપદંડો મુજબ સ્વયંનું મૂલ્યાંકન કરવાની અનિવાર્ય અપેક્ષા પણ રાખે છે. આમ કરવાથી, તે વિશ્વ પાસેથી ગ્રહણ કરવાની અને વિશ્વને મૌલિક યોગદાન આપવાની એમ ઉભય પડકાર અને તક પૂરી પાડે છે.

જ્યારે આ બંને પરિમાણોનો સમન્વય કરવામાં આવે, ત્યારે તેમની વચ્ચે એક ગાઢ પૂરકતા (Synergy) પ્રગટ થાય છે. બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાનની વ્યાપકતા અને ગહનતાથી સજ્જ

કરે છે, જ્યારે આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ એવું ફલક પૂરું પાડે છે જ્યાં આ ક્ષમતાઓનું પરીક્ષણ, શુદ્ધિકરણ અને સંવર્ધન થઈ શકે. આ બંનેમાંથી એકનો અભાવ શૈક્ષણિક અપૂર્ણતાનું જોખમ ઊભું કરે છે: વૈશ્વિક સંપર્ક વિનાનો બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય અભ્યાસુ સંકુચિત રહી શકે છે, જ્યારે બૌદ્ધિક વ્યાપકતા વિનાનું આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ છીછરાપણું લાવી શકે છે. તેથી, આ બંનેનો સંગમ એક એવી ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રણાલીનું નિર્માણ કરે છે જે માત્ર સર્વસમાવેશક અને નૂતન જ નહીં, પરંતુ સાચા અર્થમાં વૈશ્વિક ચેતના અને સાર ધરાવતી હોય.

<u>ઉપલબ્ધિઓ અને ઉદાત્ત પાસાં: ઉચ્ચ શિક્ષણનું નૂતન ક્ષિતિજ</u>:-

બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણ એ કેવળ શૈક્ષણિક માળખામાં કરાયેલો સુધારો નથી, પરંતુ તે માનવીય દ્રષ્ટિકોણનું વ્યાપક વિસ્તરણ છે. તે વિદ્યાશાખાઓના જડ વિભાજનની ગ્રંથિઓને શિથિલ કરે છે અને જ્ઞાનના પૃથક ક્ષેત્રો વચ્ચેના અવરોધોને દૂર કરી વિદ્યાર્થીઓને મુક્ત વૈચારિક વિહાર માટે નિમંત્રે છે; જેથી તેઓ એક વિષયની આંતરદ્રષ્ટિને અન્ય વિષયની બૌદ્ધિક ભૂમિમાં સંરોપિત કરી તેને ફળદ્રુપ બનાવી શકે. જ્યારે એક ભૌતિકશાસ્ત્રી કવિતાના મૌનનો રસાસ્વાદ માણે છે, અથવા એક અર્થશાસ્ત્રી સાહિત્યના માધ્યમથી માનવ સંવેદનાઓના ગૂઢ રહસ્યોને ઉકેલે છે—ત્યારે તે કોઈ સંયોગ નથી, પરંતુ એક જીવંત અને પ્રગતિશીલ શિક્ષણ પ્રણાલીની સ્વાભાવિક ફળશ્રુતિ છે. આ અભિગમ એવા જિજ્ઞાસુઓનું ઘડતર કરે છે જેઓ કેવળ વિષય-નિષ્ણાત હોવા પૂરતા મર્યાદિત નથી, પરંતુ જેમનામાં સ્થિતિસ્થાપકતા અને પ્રખર કલ્પનાશીલતાનું સિંચન થયેલું છે; તેઓ એવા અનિશ્ચિત ભવિષ્યના પડકારોને ઝીલવા સજ્જ છે જે હજુ આકાર લઈ રહ્યો છે.

આ પ્રક્રિયામાં આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ એક અદભૂત કાવ્યાત્મક પરિમાણ ઉમેરે છે. તે અગાઉની સંકુચિત બૌદ્ધિક દિવાલોના સ્થાને જ્ઞાનના વિશાળ દ્વાર ઉઘાડે છે, જેના દ્વારા વૈશ્વિક સંવાદ, વિચારોનું સઘન આદાન-પ્રદાન અને સહિયારી શોધના પવનો લહેરાય છે. આવા શૈક્ષણિક ફલક પર અધ્યયન અને અધ્યાપન કરવું એટલે વિશ્વના અનેક વૈચારિક પ્રવાહોના સંગમબિંદુ પર બિરાજમાન થવું, જ્યાં જ્ઞાન કેવળ વ્યક્તિગત સ્તરે ગ્રહણ કરવામાં આવતું નથી પરંતુ વિવિધતાના માધ્યમથી સામૂહિક રીતે ઘડવામાં આવે છે. તે વિદ્યાર્થીઓને એક વિલક્ષણ સામર્થ્ય પ્રદાન કરે છે—દરેક સાંસ્કૃતિક પરિવેશમાં સહજતાથી અનુકૂલિત થવાની, અને સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતા તથા બૌદ્ધિક ચપળતાને ભાષાની જેમ જ આત્મસાત કરવાની ક્ષમતા.

જ્યારે આ બંને પ્રવાહો એકીકૃત થઈને વહે છે, ત્યારે શિક્ષણ કેવળ ઉપાધિઓ (Degrees) મેળવવાનું સાધન મટીને મનુષ્યના 'સ્વ'ના રૂપાંતરણની એક પવિત્ર યાત્રા બની જાય છે. તે એવા વિશ્વનાગરિકો તૈયાર કરે છે જેઓ વિદ્યાશાખાઓની સીમાઓ ઓળંગીને મૌલિક ચિંતન કરી શકે અને ભૌગોલિક સરહદોથી પર રહીને સ્વપ્નોને સાકાર કરી શકે; જેમનામાં પોતાના ભવ્ય વારસા પ્રત્યેની અતૂટ શ્રદ્ધા

અને વૈશ્વિક દ્રષ્ટિકોણની ઉદારતા—બંનેનું અદ્ભુત સંતુલન હોય. આવા સંગમમાં જ આગામી શતાબ્દી માટે કેવળ શૈક્ષણિક શ્રેષ્ઠતા જ નહીં, પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણનો વાસ્તવિક આત્મા અને તેની સાર્થકતા નિહિત છે.

પ્રાયોગિક વિનિયોગ: ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણના પુનર્ગઠનનો માર્ગ

ભારતમાં બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણનું વાસ્તવિક અમલીકરણ વિદ્યાશાખાઓની જડ અને સંકુચિત સીમાઓના સંપૂર્ણ ઉન્મૂલન (Dismantling) થી પ્રારંભ થવું જોઈએ. કેવળ ઉપરછલ્લા વૈકલ્પિક વિષયો પ્રદાન કરવા પૂરતું નથી; શિક્ષણ પ્રણાલી એવી હોવી જોઈએ જે લવચીક ક્રેડિટ પદ્ધતિ, મોડ્યુલર કાર્યક્રમો અને અંતર-સંવાદી પાઠ્યક્રમો દ્વારા જ્ઞાનના વિવિધ ક્ષેત્રોના સ્વાભાવિક સંગમને વેગ આપે. કાયદાશાસ્ત્રના વર્ગખંડોમાં સમાજશાસ્ત્રના દ્રષ્ટિકોણનો પડઘો પડવો જોઈએ, અને ભૌતિકશાસ્ત્રની પ્રયોગશાળાઓમાં તત્વજ્ઞાન કે લલિતકલાઓની આંતરદ્રષ્ટિનું ઉમળકાભેર સ્વાગત થવું જોઈએ. આ પ્રક્રિયાનો મૂળભૂત હેતુ કેવળ સીમિત જ્ઞાન ધરાવતા નિષ્ણાતો પેદા કરવાનો નથી, પરંતુ અનુકૂલનક્ષમ ચિંતકોનું ઘડતર કરવાનો છે—એવા સ્નાતકો જે વિચારોનું આંતર-જોડાણ કરી શકે, નૈવિન્ય લાવી શકે અને ભવિષ્યની પ્રવાહી અને અનિશ્ચિત માંગણીઓ સામે મક્કમતાથી પ્રતિભાવ આપી શકે.

તેવી જ રીતે, આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ માત્ર પ્રતીકાત્મક સમજૂતી પત્રો (MoUs) કે ટૂંકા ગાળાના વિનિમય કાર્યક્રમો પૂરતું મર્યાદિત ન રહેતા, એક ગહન શૈક્ષણિક સંસ્કૃતિ બનવું જોઈએ. તેનો સાચો અર્થ વૈશ્વિક સ્તરે માન્યતા પ્રાપ્ત સંયુક્ત પદવીઓ (Joint Degrees), સહિયારા સંશોધન કેન્દ્રો (Research Hubs), અધ્યાપકોની વૈશ્વિક ગતિશીલતા અને ભૌગોલિક અંતરને ઓગાળી દેતા ડિજિટલ વર્ગખંડો હોવો જોઈએ. આ રૂપાંતરણમાં પરસ્પરતા (Reciprocity) નો સિદ્ધાંત સર્વોપરી છે: ભારતે માત્ર વૈશ્વિક જ્ઞાનનું ગ્રહણ જ નથી કરવાનું, પરંતુ પોતાની સમૃદ્ધ બૌદ્ધિક પરંપરાઓ અને મૌલિક સંશોધનો દ્વારા વિશ્વમંચ પર યોગદાન આપીને વૈશ્વિક સંવાદને પુનઃવ્યાખ્યાયિત પણ કરવાનો છે. આ તમામ સંસ્કરણો વિશ્વવિદ્યાલયોને એક એવા જીવંત સંગમસ્થાન (Crossroads) માં પરિવર્તિત કરશે, જ્યાં વિવિધ વિદ્યાશાખાઓ અને રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિઓનું મિલન થાય છે. આનો અંતિમ ધ્યેય માત્ર પશ્ચિમી ઢબનું આધુનિકીકરણ નથી, પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણને એક એવા પવિત્ર અવકાશ તરીકે સ્થાપિત કરવાનો છે જ્યાં જિજ્ઞાસા બંધનમુક્ત હોય, જ્ઞાનનું સહ-સર્જન થાય અને વિદ્યાર્થીઓ ભારતીય મૂળ સાથે અતૂટ રીતે જોડાયેલા હોવા છતાં સમગ્ર વિશ્વ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવા પૂર્ણપણે સક્ષમ હોય.

ક્ષેત્રીય વાસ્તવિકતા: દ્રષ્ટિકોણ અને અમલીકરણ વચ્ચેનો વિરોધાભાસ

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ (NEP 2020) ના લક્ષ્યો અત્યંત આશાસ્પદ અને તેજસ્વી ભાસે છે, પરંતુ વ્યાવહારિક ધરાતલ પર તેનું પ્રતિબિંબ અત્યંત ક્ષીણ અને ધૂંધળું છે. બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણનો આદર્શ હાલમાં કેવળ શબ્દાડંબર (Rhetoric) પૂરતો મર્યાદિત જણાય છે,. પાઠ્યક્રમમાં પસંદગીની જે સ્વાયત્તતાનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું, તે જડ સમયપત્રક, પૌરાણિક અભ્યાસક્રમ અને સંસ્થાગત

નિષ્ક્રિયતા (Institutional Inertia) ના ભાર હેઠળ દબાઈને વિલુપ્ત થઈ રહ્યું છે. જ્યારે કોઈ જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થી પોતાની જ્ઞાત સીમાઓ ઓળંગી અન્ય શાખામાં પ્રવેશવાનો સાહસ કરે છે, ત્યારે તેને પ્રોત્સાહનને બદલે વ્યવસ્થાકીય અવરોધોનો સામનો કરવો પડે છે; જે સાબિત કરે છે કે આપણે વાસ્તવિક શૈક્ષણિક સ્વાતંત્ર્યથી હજુ જોજનો દૂર છીએ.

તેવી જ રીતે, આંતરરાષ્ટ્રીયકરણનો સંકલ્પ પણ કેવળ શિષ્ટાચાર અને ઔપચારિકતાના પરિઘમાં ગૂંચવાયેલો છે. વિવિધ શૈક્ષણિક ભાગીદારીઓ અને સહયોગના આડંબરપૂર્ણ ઉદઘોષોની કમી નથી, પરંતુ તેમાંથી અધિકાંશ માત્ર કાગળ પર રહી જતી પ્રતીકાત્મક વિધિઓ (Ceremonial procedures) સમાન છે. વિદ્યાર્થીઓની ગતિશીલતા (Student Mobility) માત્ર મુઠ્ઠીભર સુવિધાસંપન્ન અને વિશેષાધિકૃત લઘુમતી (Privileged Minority) પૂરતી સીમિત રહી ગઈ છે, જ્યારે ગ્રામીણ અને પછાત વિસ્તારોમાં સ્થિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનો વિશાળ જનસમૂહ હજુ પણ વૈશ્વિક પ્રવાહોના સ્પર્શથી વંચિત છે.

જ્ઞાનનો વિનિમય હજુ પણ અપ્રમાણસર અને એકપક્ષીય છે; ભારત વૈશ્વિક બૌદ્ધિક મંચ પર એક સક્રિય પ્રદાતા (Contributor) બનવાને બદલે માત્ર નિષ્ક્રિય ગ્રહણકર્તા (Recipient) બનીને રહી ગયું છે. પરિણામે, એક એવું વિષમ પરિદ્રશ્ય નિર્મિત થયું છે જ્યાં નીતિગત આદર્શો અને વાસ્તવિક અનુભૂતિ વચ્ચે ઊંડી ખાઈ પ્રવર્તે છે—એક એવી ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રણાલી જે પોતાના લક્ષ્યથી ભલે સુપરિચિત હોય, પરંતુ રૂપાંતરણના ઉંબરે આવીને પોતાની સંરક્ષણાત્મક મનોવૃત્તિને કારણે ખચકાટ અનુભવી રહી છે.

વ્યૂહાત્મક ભલામણો :-

૧. અભ્યાસક્રમની ગતિશીલતા અને ક્રેડિટનું આંતર-સંસ્થાગત હસ્તાંતરણ:

શૈક્ષણિક પ્રારૂપમાં જ્ઞાનાત્મક લવચીકતા (Cognitive Flexibility) અનિવાર્ય છે. વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાશાખાઓની જડ સીમાઓનું અતિક્રમણ કરવાની સ્વાયત્તતા પ્રદાન કરવી જોઈએ, જેથી વિવિધ જ્ઞાનક્ષેત્રો અને સ્વાયત્ત સંસ્થાઓ વચ્ચે શૈક્ષણિક ક્રેડિટનું અબાધિત અને પારદર્શક સંચલન શક્ય બને.

૨. બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણ અર્થે શિક્ષણવિદોનું સશક્તિકરણ:

અધ્યાપકોને કેવળ એકાકી વિષયના સીમિત પરિઘમાંથી મુક્ત કરી, વિવિધ વિદ્યાશાખાઓના બૌદ્ધિક સંશ્લેષણ (Synthesis) માટે સજ્જ કરવા જોઈએ. આ પ્રશિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય શૈક્ષણિક વ્યવહારમાં 'આંતર-શાખાકીય વિમર્શ'ને સુદ્રઢ કરવાનો હોવો જોઈએ.

૩. પ્રબળ વૈશ્વિક વ્યૂહાત્મક ગઠબંધન (Global Strategic Alliances):

ઔપચારિક અને પ્રતીકાત્મક સમજૂતી પત્રોના છીછરાપણું ત્યજીને, સંયુક્ત પદવીદાન કાર્યક્રમો (Joint Degree Programs), સહિયારા સંશોધન કેન્દ્રો અને દીર્ઘકાલીન વિદ્વાન વિનિમય પ્રણાલી દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીયકરણને પરિણામલક્ષી બનાવવું જોઈએ.

૪. આંતરરાષ્ટ્રીયકરણનું સાર્વત્રિકીકરણ અને સમાવેશીકરણ:

વૈશ્વિક બૌદ્ધિક સંપર્ક (Global Exposure) કેવળ પ્રભુત્વશાળી શહેરી સંસ્થાઓના વિશેષાધિકાર સુધી સીમિત ન રહેવો જોઈએ. ડિજિટલ મંચોના વિનિયોગ દ્વારા ગ્રામીણ અને સીમાંત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરની શૈક્ષણિક સુલભતા સુનિશ્ચિત કરવી એ સમયની માંગ છે.

૫. જ્ઞાન-મીમાંસામાં પારસ્પરિકતાનો સિદ્ધાંત (Epistemic Reciprocity):

ભારતે કેવળ પશ્ચિમી જ્ઞાનના નિષ્ક્રિય ગ્રહણકર્તા (Recipient) બની રહેવાને બદલે, પોતાની પ્રાચીન બૌદ્ધિક ધરોહર અને નવતર સંશોધનોને વિશ્વમંચ પર પ્રસ્થાપિત કરી વૈશ્વિક જ્ઞાન-સંવાદમાં સક્રિય પ્રદાતા (Contributor) તરીકેની ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ.

૬. તકનીકી એકીકરણ અને સંશોધન સુલભતા:

અદ્યતન ડિજિટલ અવધારણાઓ દ્વારા 'વૈશ્વિક વર્ગખંડો' અને પારદર્શક સંશોધન ભંડાર (Research Repositories) નિર્મિત કરવા જોઈએ, જે ભૌગોલિક સીમાઓના અવરોધ વિના વૈશ્વિક બૌદ્ધિક સમુદાય વચ્ચે સેતુ સ્થાપિત કરે.

૭. સંસ્થાગત સંસ્કૃતિનું નૈતિક પરિવર્તન (Paradigm Shift):

વિશ્વવિદ્યાલયોએ જડ અનુરૂપતાના દબાણને ત્યજીને વિવિધ વિદ્યાશાખાઓ અને સંસ્કૃતિઓના 'બૌદ્ધિક સંગમસ્થાન' (Intellectual Crossroads) તરીકે ઉભરવું જોઈએ, જ્યાં જિજ્ઞાસા, મૌલિકતા અને મુક્ત વૈચારિક દ્વંદ્વને પરમ મૂલ્ય માનવામાં આવે.

૮. સામાજિક ન્યાય અને શૈક્ષણિક સમાનતા (Equity and Social Justice):

બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય તકો અને વૈશ્વિક સંસાધનોનું વિતરણ જ્ઞાતિ, વર્ગ, લિંગ અથવા ભૌગોલિક પશ્ચાદભૂમિના ભેદભાવ વિના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી સુધી ન્યાયપૂર્ણ રીતે પહોંચે તે માટે સુદ્રઢ સંસ્થાગત માળખાનું નિર્માણ કરવું અનિવાર્ય છે.

<u>ઉપસંહાર</u>:

ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણ આજે એક એવા 'સંધિકાળ' પર ઊભું છે જ્યાં ભૂતકાળની રૂઢિચુસ્ત સ્મૃતિઓ અને ભવિષ્યની અનંત સંભાવનાઓ વચ્ચે દ્વંદ્વ પ્રવર્તે છે. જ્ઞાનના વારસામાં મળેલી સંકુચિત અને જડ વિભાગીય દીવાલોની પેલે પાર હવે એક એવી શૈક્ષણિક મુક્તિની ક્ષિતિજ દ્રશ્યમાન થાય છે, જે કેવળ કલ્પના નથી પરંતુ અનિવાર્યતા છે.

બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય અભિગમ એ કેવળ વિષયોનું મિશ્રણ નથી, પરંતુ તે એક એવી બૌદ્ધિક ભાષા છે જે આપણને એકસાથે અનેક પરિમાણોમાં વિચારવાની શક્તિ બક્ષે છે. તેની સમાંતર, આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ એ એક એવું વૈશ્વિક ફલક છે જ્યાં આ વિચારો પરાગનયન (Cross-pollination) પામીને વિશ્વકલ્યાણના અર્થો ધારણ કરે છે. જો આ બંને પ્રવાહોનું સાહસ અને દાર્શનિક ચોકસાઈ સાથે સંયોજન કરવામાં આવે, તો આપણા વિશ્વવિદ્યાલયો કેવળ પદવીઓનું ઉત્પાદન કરતા યાંત્રિક કારખાનાઓ મટીને 'ચેતનાની

પ્રયોગશાળાઓ' બની રહેશે; એવા જીવંત સ્થાનો જ્યાં સ્થાનિક પ્રજ્ઞા (Local Wisdom) વૈશ્વિક પ્રવાહો સાથે તાર્કિક સંવાદ સાધશે.

આગામી સમયનું લક્ષ્ય કેવળ શૈક્ષણિક માળખામાં સુધારા કરવાનું નથી, પરંતુ શિક્ષણને સીમારહિત, ગતિશીલ અને સર્જનાત્મક પ્રક્રિયા તરીકે પુનઃવ્યાખ્યાયિત કરવાનું છે. આ એક એવી 'જ્ઞાન-ક્રાંતિ' છે જે કેવળ વ્યાવસાયિક સ્નાતકો જ નહીં, પરંતુ પૂર્ણત્વ ધરાવતા એવા મનુષ્યોનું ઘડતર કરશે જેમનામાં પોતાના મૂળ પ્રત્યેની ગૌરવશાળી પ્રતિબદ્ધતા અને સમગ્ર વિશ્વને પોતાનું ગણવાની ઉદાર ભાવના—બંનેનું અદ્ભુત તાદાત્મ્ય હશે.

<u>**સંદર્ભ સૂચિ**</u> :-

૧. સત્તાવાર સરકારી દસ્તાવેજો (Official Policy Documents)

Ministry of Education. (2020). National Education Policy 2020. Government of India. [આ દસ્તાવેજ NEP 2020 ના મૂળભૂત લક્ષ્યો અને માળખા માટેનો પ્રાથમિક સંદર્ભ છે.]

University Grants Commission (UGC). (2022). Guidelines for Transforming Higher Education Institutions into Multidisciplinary Institutions. UGC, New Delhi.

University Grants Commission (UGC). (2021). Guidelines for Internationalization of Higher Education in India. New Delhi.

૨. પુસ્તકો અને શૈક્ષણિક ગ્રંથો (Books & Academic Works)

Altbach, P. G. (2013). The International Imperative in Higher Education. Sense Publishers. (વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્ય અને આંતરરાષ્ટ્રીયકરણના સિદ્ધાંતો માટે).

Choudaha, R. (2021). The Future of Indian Higher Education: Globalization and NEP 2020. Oxford University Press.

Varghese, N. V., & Malik, G. (2022). Governance and Management of Higher Education in India. Springer Nature. (ભારતીય ઉચ્ચ શિક્ષણના વહીવટી અને સંરચનાત્મક પાસાઓ માટે).

Nussbaum, M. C. (2010). Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. Princeton University Press. (બહુવિધ વિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણ અને ચિંતનાત્મક શિક્ષણના મહત્વ માટે).

૩. જર્નલ લેખ અને અહેવાલો (Journal Articles & Reports)

Agarwal, P. (2006). Higher Education in India: The Need for Change. ICRIER Working Paper.

Tilak, J. B. G. (2020). "National Education Policy 2020: A Critical Review". Journal of Educational Planning and Administration, Vol. 34 (3).

Knight, J. (2004). "Internationalization Remodeled: Definition, Approaches, and Rationales". Journal of Studies in International Education. (આંતરરાષ્ટ્રીયકરણની વ્યાખ્યા અને કાર્યપદ્ધતિ માટે).

૪. પ્રાચીન વારસો અને ઐતિહાસિક સંદર્ભો (Historical References)

Mookerji, R. K. (1989). Ancient Indian Education: Brahmanical and Buddhist. Motilal Banarsidass Publishers. (નાલંદા અને તક્ષશિલા જેવી પ્રાચીન જ્ઞાનપીઠોના ઐતિહાસિક વિશ્લેષણ માટે).

Keay, F. E. (1918). Ancient Indian Education: An Inquiry into its Origins, Development, and Ideals. Oxford University Press.

Impact of Digital Libraries on Teaching and Learning in Indian Higher Education

Dr. Bharat R. Bambhaniya

Librarian, Tolani Institute of Commerce, Adipur, Kachchh, Gujarat, India - 370205

Abstract

Digital libraries are reshaping the higher-education landscape in India by transforming how students access information and how teachers deliver courses (Kumar & Sharma, 2021). This article explores, in simple human language, how digital libraries affect teaching and learning in Indian universities and colleges. It highlights benefits such as expanded access to e-books, journals, theses, and open-access e-learning resources; enhanced lesson planning and research for faculty; and improved academic performance and information-literacy skills for students (Sharma & Mehta, 2025). The discussion also addresses challenges, including the digital divide, infrastructure gaps, limited digital literacy, and language-based content bias (Das & Rahman, 2021). The article concludes with practical strategies for Indian institutions to integrate digital libraries and e-learning platforms more effectively into teaching and learning so that the advantages reach students across urban, semi-urban, and rural contexts (Praveena, 2021).

Keywords: Digital libraries, e-learning platforms, National Digital Library of India (NDLI), teaching and learning, Indian higher education, information literacy, e-resources

Introduction

In India, digital libraries are progressively transforming the way students study and educators instruct (Kumar & Sharma, 2021). Rather than depending exclusively on a limited number of physical textbooks and restricted library collections, universities and colleges now provide online platforms featuring e-books, e-journals, theses, videos, question banks, and archives of past exams (Das & Rahman, 2021). These digital libraries enable students in major cities, small towns, and even isolated villages to access similar types of information, provided they have a device and internet connectivity (Kumar & Sharma, 2021). This article discusses the impact of digital libraries on teaching and learning in Indian higher education, the advantages

they offer, and the challenges that persist, using straightforward and accessible language instead of complex jargon (Sharma & Mehta, 2025).

Enhanced Access to Resources

In many colleges in India, physical libraries often lack sufficient copies of popular textbooks. As a result, students frequently encounter long queues or end up spending money on expensive books (Kumar, 2024). Digital libraries address this issue by providing access to thousands of e-books, journals, and research papers online, allowing multiple students to read them simultaneously (Sharma & Mehta, 2025).

Major national initiatives such as the National Digital Library of India (NDLI) and university-based repositories like Shodhganga and e-Gyankosh provide students and researchers with access to Indian theses, dissertations, and open-access learning resources (National Digital Library of India, 2018; Das & Rahman, 2021). These platforms are particularly beneficial for students in rural or semi-urban institutions, who may not have easy access to large city libraries or costly printed materials (Kumar & Sharma, 2021).

Enhancing Teaching and Research Through Digital Libraries in India.

Digital libraries support Indian teachers in two primary ways: by providing better teaching materials and facilitating easier research (Praveena, 2021). Instead of relying solely on outdated textbooks, teachers can quickly access updated articles, case studies, and multimedia resources to enhance their lectures (Sharma & Mehta, 2025). Many universities integrate these resources directly into their learning management systems, allowing students to view required readings alongside their course modules (Praveena, 2021).

For research-oriented faculty, digital libraries offer access to national and international journals, conference papers, and technical reports (Das & Rahman, 2021). This exposure helps improve the quality of their research and keeps them informed about global trends (Kumar & Sharma, 2021). Studies have shown that when teachers receive basic training on how to use digital libraries, their confidence and efficiency in utilising e-resources significantly increase (Sharma & Mehta, 2025).

Improving Student Learning: Strategies for Better and Faster Understanding

Research from Indian universities indicates that students who regularly utilise digital libraries tend to achieve better academic performance (Kumar, 2024). A study conducted in Mathura

district, Uttar Pradesh, revealed that students using digital libraries had improved academic outcomes, produced better research-based assignments, and expressed greater satisfaction with the resources available to them (Kumar, 2024). Additionally, another study in Indian higher education reported that digital libraries enhance independent learning, boost research productivity, and have a positive impact on GPA and learning satisfaction (Sharma & Mehta, 2025).

Digital libraries also facilitate self-paced learning. Students can read ahead, practice using past examination papers, watch recorded lectures, or explore additional topics beyond the syllabus (Das & Rahman, 2021). Moreover, frequent use of digital libraries helps students develop essential information literacy skills, such as effective searching, applying filters, assessing source credibility, and managing citations—skills that are vital in an era filled with unreliable online content (Praveena, 2021).

Promoting flexible and inclusive learning.

One of the most significant impacts of digital libraries in India is their support for flexible and inclusive learning (Kumar & Sharma, 2021). For students enrolled in open universities, distance education programs, and online degree courses, digital libraries often serve as the primary source for accessing essential study materials (Das & Rahman, 2021).

National e-learning platforms such as SWAYAM, NPTEL, Virtual Labs, and e-Gyankosh are closely integrated into the digital library ecosystem (National Digital Library of India, 2018). These platforms offer massive open online courses (MOOCs), video-based content, simulations, and interactive labs, which enhance the availability of digital resources for Indian learners (Sharma & Mehta, 2025). For example, SWAYAM and NPTEL have already benefited millions of Indian students by providing free, high-quality courses that include credit transfer options (Praveena, 2021).

Challenges in the Indian Context

Digital libraries have many benefits, but they also face several challenges in India (Das & Rahman, 2021):

- **Digital Divide and Infrastructure:** Many students in rural and semi-urban areas struggle with poor internet access, low-cost phones, or limited access to computers.

This makes it hard for them to view large e-books or video content (Kumar & Sharma, 2021).

- **Funding and Subscriptions:** Smaller colleges often cannot afford expensive subscriptions to international journals or the strong server infrastructure needed for digital repositories. As a result, their digital library offerings remain limited (Praveena, 2021).
- **Digital Literacy Gaps:** Not all teachers and students are comfortable using advanced search tools or citation tools. This lack of confidence leads them to underuse the resources that are available (Sharma & Mehta, 2025).
- **Language and Content Bias:** While platforms like the National Digital Library of India (NDLI) now offer some content in Indian languages, most digital library resources are still only in English. This can be a barrier for learners from regional language backgrounds (National Digital Library of India, 2018).

These challenges mean that digital libraries have an uneven impact on higher education across India (Das & Rahman, 2021).

Strategies for Indian Institutions

To ensure that digital libraries effectively support teaching and learning, Indian universities and colleges can implement several practical steps:

- **Integrate Digital Libraries into Teaching:** Connect e-resources to syllabi, Learning Management System (LMS) platforms, and assignment guidelines, encouraging students to use these resources naturally (Praveena, 2021).
- **Offer Orientation and Refresher Sessions:** Conduct regular sessions on how to use digital libraries and e-learning platforms, particularly for first-year students, distance-learning batches, and learners from rural campuses (Sharma & Mehta, 2025).
- **Invest in Digital Infrastructure:** Enhance basic digital infrastructure by providing stable Wi-Fi, computer labs, and affordable devices, supported by educational policies at national and state levels (Kumar & Sharma, 2021).
- **Promote Open-Access Publishing:** Encourage the development of local repositories to make more Indian research, teaching materials, and course content freely available in national digital libraries and e-learning systems (Das & Rahman, 2021).

National frameworks such as the National Education Policy (NEP) 2020, along with government-sponsored e-learning initiatives (like NDLI, SWAYAM, and NPTEL), already support digital transformation. These can further strengthen the use of digital libraries in Indian higher education (National Digital Library of India, 2018).

Conclusion

In India, digital libraries are emerging as an essential support system for teaching and learning in higher education (Kumar & Sharma, 2021). They enhance student access to a wider array of books and research materials, empower teachers to create well-informed lessons, and promote greater flexibility and inclusivity in education (Sharma & Mehta, 2025). However, to fully harness their potential, institutions must tackle the digital divide, upgrade basic infrastructure, and prioritise training in digital literacy (Praveena, 2021). By undertaking these initiatives, digital libraries—along with national e-learning platforms—can truly serve as the backbone of high-quality, equitable, and future-ready higher education throughout India (Das & Rahman, 2021).

References

- Kumar, A. (2024). The role of digital libraries in enhancing academic performance: A study in Mathura district, Uttar Pradesh. International Journal of Foundations of Artificial Intelligence and Humanities Management, 1(1).
- Sharma, A., & Mehta, R. (2025). The role of digital libraries in enhancing academic performance: Evidence from Indian universities. All Research Journal of Social Sciences and Humanities, 11(8).
- Praveena, N. (2021). Digital transformation of academic libraries in Indian universities: A case study from Jabalpur. ShodhKosh: Journal of Visual Arts and Design, 10(1).
- Das, T. K., & Rahman, A. (2021). A case study on academic digital libraries in India. International Journal of Innovative and Emerging Research in Management & Technology, 10(9).
- Kumar, R., & Sharma, S. (2021). The growth and impact of digital library initiatives in India. International Journal of Humanities and Social Sciences, 14(7).
- National Digital Library of India. (2018). National Digital Library of India: Virtual repository of educational resources. IIT Kharagpur.

- Sharma, A., & Mehta, R. (2025). Integrating digital libraries with Indian higher education: Opportunities and challenges. International Journal of Humanities and Social Sciences, 13(8).

પન્નાલાલ પટેલકૃત'દાણીનું ઘડિયાળ' વાર્તાની સમીક્ષા

ડૉ. રાજેન્દ્રકુમાર રમેશભાઈ બાંભણિયા
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ,
આર. આર. લાલન કૉલેજ, ભુજ

ગુજરાતી સાહિત્યના ઐતિહાસિક વિકાસક્રમમાં, વિશેષ કરીને ગાંધીયુગ અને ત્યારપછીના સમયગાળામાં, જાનપદી (પ્રાદેશિક) સાહિત્યનું આગમન એક ક્રાંતિકારી ઘટના બની રહી છે. આ ક્રાંતિના સર્વોચ્ચ શિખર તરીકે પન્નાલાલ પટેલનું નામ સુવર્ણ અક્ષરે અંકિત થયેલું છે.એક એવા સર્જક કે જેમણે માત્ર અંગ્રેજી ચોથા ધોરણ સુધીનો જ ઔપચારિક અભ્યાસ કર્યો હતો, છતાં 'જીવનની યુનિવર્સિટી'માંથી મેળવેલા સઘન અનુભવોને કારણે કવિ ઉમાશંકર જોશીએ તેમને 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ચમત્કાર' ગણાવ્યા છે.પંડિતયુગના ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી અને ગાંધીયુગના રમણલાલ વ. દેસાઈ તથા કનૈયાલાલ મુનશીની સામાજિક વાસ્તવવાદની પરંપરાને ઝવેરચંદ મેઘાણી પછી જો કોઈએ ગ્રામીણ અને તળપદા સ્તરે અત્યંત પ્રખરતાથી જીવંત કરી હોય, તો તે પન્નાલાલ પટેલ છે.

સાહિત્યિક ક્ષેત્રે પન્નાલાલ પટેલનો પ્રવેશ અત્યંત વિલક્ષણ રહ્યો હતો. શરૂઆતમાં કવિતા ક્ષેત્રે પ્રયાસ કર્યા બાદ, વિવેચક સુંદરમ્‌ના સૂચનથી તેમને સમજાયું કે તેમનો સાચો માર્ગ કવિતા નહીં પરંતુ ટૂંકી વાર્તા અને નવલકથા છે.તેમની સર્જક તરીકેની શક્તિ વાંસની ગાંઠ પેઠે ફૂટી નીકળી અને તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યને ચારસોથી વધુ ટૂંકી વાર્તાઓ આપી, જેની ગુણવત્તા અને સંખ્યાત્મકતા જોતાં વિશ્વસાહિત્યના દિગ્ગજો એન્ટન ચેખવ (Anton Chekhov) અને ગાય ડી મોપાસાં (Guy de Maupassant) સાથે તેમની તુલના કરવી જરાય અતિશયોક્તિભરી નથી.

ઈ.સ. ૧૯૪૦માં પ્રકાશિત થયેલો તેમનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ 'સુખદુઃખનાં સાથી' ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગ્રામીણ વાસ્તવવાદનો એક નવો જ અધ્યાય લઈને આવ્યો.આ સંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ ટૂંકી વાર્તા 'દાણીનું ઘડિયાળ' એ માત્ર એક સાધારણ કે હળવી ઘટના પર આધારિત વાર્તા નથી, પરંતુ તે તત્કાલીન સમાજવ્યવસ્થા, અમલદારશાહીનો આતંક, શોષિત વર્ગની દયનીય લાચારી અને માનવ મનોવિજ્ઞાનની સંકુલતાને અત્યંત માર્મિક અને કલાત્મક રીતે રજૂ કરતી એક ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યિક કૃતિ છે.આ અહેવાલમાં વાર્તાની સંરચના, તેનું મનોવૈજ્ઞાનિક પાત્રાલેખન, તેમાં નિરૂપાયેલું સબાલ્ટર્ન (subaltern - શોષિત) વર્ગનું કઠોર વાસ્તવ અને સર્જકની કથનરીતિનું વિગતવાર અને ઊંડાણપૂર્વક અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે.

જાનપદી સાહિત્ય એટલે એવું સાહિત્ય જેમાં કોઈ ચોક્કસ ભૌગોલિક પ્રદેશના લોકોનું, તેમની રહેણીકરણી, ભાષા, સંસ્કૃતિ, રીતરિવાજો અને વિશેષ તો તેમના આર્થિક અને સામાજિક સંઘર્ષોનું આબેહૂબ અને યથાર્થ ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું હોય.પન્નાલાલ પટેલે ગુજરાતના ઈશાન પ્રદેશના, વિશેષ કરીને ડુંગરપુર અને ઈડરની આસપાસના ગ્રામીણ પ્રદેશના માનવજીવનને પોતાની કલમનો વિષય બનાવ્યો છે. 'સુખદુઃખનાં સાથી' સંગ્રહની વાર્તા 'દાણીનું ઘડિયાળ' એ આ જાનપદી પરિવેશમાં ઉછરેલા સત્તા અને શોષણના વરવા સ્વરૂપને ઉજાગર કરે છે.

વાર્તાનું કથાવસ્તુ અત્યંત સરળ હોવા છતાં, તેની ગૂંથણીવાચકને જકડી રાખે છે. વાર્તાની શરૂઆત દાણી (એક સત્તાધીશ સરકારી અમલદાર અથવા અધિકારી)ના ઘડિયાળના ખોવાઈ જવાથી થાય છે. સવારના પહોરમાં દાણી પોતાના ઘડિયાળને પોતાના ઓશીકા નીચે ન જોતાં ગુસ્સાથી રઘવાયો થાય છે અને ઘરમાં હાજર પોતાના બે ગ્રામીણ ચોકિયાતો, ફતાકાકા અને શકના પર સીધો ચોરીનો આક્ષેપ મૂકે છે.દાણીની નજરમાં આ ગરીબ ચોકિયાતો જ સંભવિત ગુનેગાર છે, કારણ કે તેમની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ તેમને શંકાના દાયરામાં લાવવા માટે પૂરતી છે. ચોકિયાતો અને ત્યાં અકસ્માતે આવી ચડેલો એક ભીલ અફીણિયો આખું ઘર ફેંદી નાખે છે, પરંતુ ઘડિયાળ મળતું નથી.

જ્યારે ઘડિયાળ નથી મળતું, ત્યારે દાણી પોલીસ અને ફોજદારને બોલાવવાની, થાણામાં જવાની અને હવાલદારને તેડાવવાની ધમકી આપે છે.આ ધમકી આખા ગામના અસ્તિત્વને હચમચાવી મૂકે છે. પોલીસનું ગામમાં આવવું એ માત્ર તપાસ પૂરતું સીમિત નથી હોતું, પરંતુ તે આર્થિક લૂંટ, શારીરિક ત્રાસ અને સામાજિક બદનામીનું કારણ બની શકે છે તે ભય ગ્રામજનોને ઘેરી વળે છે.આ કટોકટીના સમયે ગામના મુખી વચ્ચે પડે છે અને દાણીના ક્રોધને શાંત કરવા તથા ગામને પોલીસના ભયંકર ત્રાસથી બચાવવા માટે ગામના દરેક ઘર પાસેથી ફાળો ઉઘરાવીને દાણીને ઘડિયાળની કિંમત રોકડામાં ચૂકવવાનો એક વ્યવહારુ રસ્તો કાઢે છે.દાણી ઘડિયાળની કિંમત પચ્ચીસ રૂપિયા હોવાનો દાવો કરે છે (જ્યારે વાસ્તવમાં તે વીસ રૂપિયામાં જ લાવ્યો હોય છે), અને અંતે મુખી ગ્રામજનો પાસેથી સત્તર રૂપિયાનો ફાળો ઉઘરાવી, દાણીને સોળ રૂપિયા (પંદર રૂપિયા રોકડા અને એક રૂપિયો અફીણ-તમાકુના સ્વરૂપમાં) આપીને સમાધાન સિદ્ધ કરે છે.

વાર્તાનો સાચો અને ચોંકાવનારો વળાંક અંતમાં આવે છે, જ્યારે ગામનો એક નાનો છોકરો કોઈ કામસર દાણી પાસે જાય છે અને દાણીને તેના પોતાના કબાટમાંથી તે જ 'ખોવાયેલું' ચાંદીની સાંકળીવાળું ઘડિયાળ કાઢતો જોઈ જાય છે.દાણીએ પોતે જ ઘડિયાળ કબાટમાં ક્યાંક મૂકી દીધું હતું અથવા ભૂલી ગયો હતો. છોકરો અત્યંત ઉત્સાહથી આ વાત મુખી અને ફતાકાકાને જણાવે છે, પરંતુ

અપેક્ષાથી વિપરીત, સત્યનો વિજય થવાને બદલે સત્તાના ભય અને સામાજિક વાસ્તવિકતાના પારાવાર દબાણ હેઠળ, ગામના વડીલો અને ચોકિયાતો આ સત્યને હંમેશા માટે દબાવી દેવાનું નક્કી કરે છે. "ઘરના ભૂવાને ઘરના ઝોડ" એ ન્યાયે સત્તાધીશને ઉઘાડો પાડવાથી તે ભવિષ્યમાં વધુ ભયંકર નુકસાન પહોંચાડી શકે છે તે ગણતરી તેમને ચૂપ રહેવા મજબૂર કરે છે.

પન્નાલાલ પટેલની વાર્તાકલાની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે તેઓ ક્યારેય લેખક તરીકે વાર્તામાં પ્રવેશીને કોઈ પાત્રને સારું કે ખરાબ સાબિત કરવાનો પ્રયાસ કરતા નથી. તેમની કથનરીતિ અત્યંત તટસ્થ (objective) અને નિખાલસ હોય છે. 'દાણીનું ઘડિયાળ' વાર્તામાં તેમની આ કલાત્મકતા વિવિધ પાસાઓમાં પ્રગટ થાય છે.

કોઈ પણ ઉત્તમ ટૂંકી વાર્તાનો ઉઘાડ વાચકને તાત્કાલિક કથાના કેન્દ્રમાં ખેંચી જવાની ક્ષમતા ધરાવતો હોવો જોઈએ. પન્નાલાલ વાર્તાની શરૂઆત એક સુંદર છતાં વિડંબનાત્મક (ironic) વાક્યથી કરે છે: "પૂનમના આથમતા ચંદ્રને કે ઊગતા સૂર્યને, બેમાંથી કોઈનેય ખબર નહોતી, તો પછી ચોકિયાતોને તો એની ક્યાંથી જ ખબર હોય?". આ વાક્ય દ્વારા સર્જક એક તરફ પ્રકૃતિ અને બ્રહ્માંડની વિશાળ અલિપ્તતા રજૂ કરે છે અને બીજી તરફ માનવસમાજની ક્ષુદ્ર સમસ્યાઓનો વિરોધાભાસ પ્રગટ કરે છે. પ્રથમ ફકરામાં જ દાણીનો ક્રોધિત અવાજ અને તેની ગાળો ("અલ્યા એ સુવ્વરો! ક્યાં મરી ગયા બેય જણ?") વાર્તામાં સત્તાના આતંકને અને વર્ગભેદને સ્થાપિત કરી દે છે.વાચકને તરત જ સમજાઈ જાય છે કે અહીં કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિની નહિ, પરંતુ દબદબો ધરાવતા અધિકારીની ચીજ ખોવાઈ છે અને તેની સજા ગરીબોએ ભોગવવાની છે.

વાર્તામાં અત્યંત ગંભીર અને ભયજનક સ્થિતિ હોવા છતાં, લેખકે ગ્રામીણ ભોળપણ અને સાહજિકતામાંથી નિષ્પન્ન થતું હાસ્ય અદ્ભુત રીતે ઊભું કર્યું છે.ઘડિયાળ શોધવાની પ્રક્રિયાનું વર્ણન એક જ સમયે હાસ્યાસ્પદ અને અત્યંત કરુણ છે. દાણીનું ઘડિયાળ જેવી મોટી અને ભૌતિક વસ્તુ શોધવા માટે પેલો ભીલ અફીણિયો બારીકાઈથી ખાટલાનું વાણ તપાસે છે, દીવાલના ખૂણામાં ઉંદરનું દર ખોતરી જુએ છે અને છેવટે તાપણાની રાખોડી પણ ફેંદી વળે છે.દાણી ગુસ્સે થઈને તેને કહે છે, "એ કંઈ સોય થોડી છે તે વાણમાં ભરાઈ રે'વાની હતી! મોટી ભમરડા જેવી ચીજ એમ કાંઈ ઢાંકી રે' કે?".

વધુમાં, ભીલનું પાત્ર ઘડિયાળને કોઈ જાદુઈ કે સજીવ વસ્તુ માનતું હોય તેમ પોતાના સાથીઓને કાન સરવા કરીને તેનો અવાજ સાંભળવાનો પ્રયાસ કરવા કહે છે ("અરે એ તો કાંઈ સાંનું રે' કે ભાઈઆ! જરા શરવા કાન રાખહો તોય હંભળાઈ આવહે!"). એક બાજુ ખોવાયેલું ઘડિયાળ, જે ચોરાઈ ગયું હોવાની પૂરી શક્યતા છે, તેનો અવાજ ઓરડામાં સાંભળવાનો પ્રયાસ એ મૂર્ખામી છે, પણ તે આ

આદિવાસી પાત્રનીઅજ્ઞાનતા દર્શાવે છે. આ સ્થિતિજન્ય હાસ્ય વાચકને મલકાવે તો છે, પરંતુ સાથે જ શોષિત વર્ગની દયનીય અજ્ઞાનતા અને તેમને સતાવતા ભય પ્રત્યે ઊંડી સહાનુભૂતિ પણ જન્માવે છે.

જ્યારે બાહ્ય ભૌતિક શોધ નિષ્ફળ જાય છે, ત્યારે વાર્તાનો સંઘર્ષ અચાનક બાહ્યમાંથી આંતરિક બની જાય છે.સત્તાનો ડર માનવ સંબંધોને કેવી રીતે ખોખલા કરી નાખે છે તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ ફતાકાકા અને શકનાના વર્તનમાં જોવા મળે છે. જે બે ચોકિયાતો અત્યાર સુધી એકબીજાના ભેરુ હતા અને સત્તાની જોહુકમી સામે મૌન રહીને એકબીજાનો સાથ નિભાવતા હતા, તેઓ ડરના માર્યા એકબીજા પર શંકા કરવા લાગે છે.

ફતાકાકા કહે છે, "કાં તો તું ચોર કે કાં તો હું ચોર; આપણા બે વગર બીજું લે કુણ? કાંઈ દાણી સા'બ કે રસૂલભાઈ ઓછા ચોરવાના હતા?". શકનો વળતો જવાબ આપે છે અને ફતાકાકાને તેમનો કોઈ જૂનો ઇતિહાસ યાદ દેવડાવીને ટોણો મારે છે કે "હજી કો'કના ઘરમાં તો પેસી નીકળાય!". આ સંવાદ શોષણખોર વ્યવસ્થાની સૌથી મોટી કરુણતા દર્શાવે છે: સત્તાવાળાઓ પોતે કોઈ શારીરિક હિંસા કર્યા વિના જ માત્ર ભય ઊભો કરીને શોષિતો વચ્ચેની એકતાને તોડી નાખે છે અને તેમને એકબીજાના દુશ્મન બનાવી દે છે.પન્નાલાલ પટેલે ડરના મનોવિજ્ઞાનનેવાર્તાકલાના એક મજબૂત સાધન તરીકે અહીં પ્રયોજ્યું છે.

પન્નાલાલ પટેલની વાર્તાઓની એક મોટી તાકાત એ છે કે તેમનાં પાત્રો રક્ત-માંસના બનેલા જીવંત માનવીઓ તો છે જ, પરંતુ સાથે સાથે તેઓ ચોક્કસ સામાજિક વર્ગો, માનસિકતાઓ અને વ્યવસ્થાઓના પ્રતીક તરીકે પણ કાર્ય કરે છે. 'દાણીનું ઘડિયાળ' વાર્તાનાં મુખ્ય પાત્રો તત્કાલીન (અને વર્તમાન) સામાજિક પિરામિડના જુદા જુદા સ્તરોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

દાણીનું પાત્ર સત્તાધીશ વર્ગ, અમલદારશાહીનો અહંકાર અને નફ્ફટ ભ્રષ્ટાચારનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે.તે ક્યારેય પોતાની ભૂલ કે બેદરકારી સ્વીકારવા તૈયાર નથી. તેનું ઘડિયાળ તેના જ કબાટમાં હોવા છતાં, તે પોતાની સત્તાના નશામાં એ સ્વીકારી શકતો નથી કે પોતે તે ક્યાંક બીજે મૂકી દીધું હશે. તે સીધો ગરીબ ચોકિયાતો પર આક્ષેપ મૂકે છે. તેની ભાષા સત્તાના ઘમંડથી ભરેલી છે; તે ચોકિયાતોને 'સુવ્વરો', 'સાલાઓ', 'હરામખોરો' જેવી ગાળો આપે છે અને ધમકાવે છે કે "આજ તમારી ખેર નથી".

દાણીની ચરિત્રહીનતા અને અપ્રમાણિકતા ત્યારે વધુ વરવી રીતે છતી થાય છે જ્યારે મુખી તેને ઘડિયાળની કિંમત પૂછે છે. દાણી બેશરમીથી કહે છે કે "મૂળ તો પચ્ચીસનું હતું મુખી, પણ જૂઠ શું કામ બોલું? મારા હાથમાં તો વીશે આવ્યું'તું...". અને છતાં તે આખા ગામ પાસેથી પૈસા વસૂલવાની

પ્રક્રિયામાં કોઈપણ સંકોચ અનુભવતો નથી. આ દર્શાવે છે કે સત્તાધીશ વર્ગ કોઈ પણ ભોગે પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા અને સામાન્ય પ્રજાના ભોગે આર્થિક લાભ ખાટવા હંમેશા તત્પર રહે છે.

મુખીનું પાત્ર ગામના વડા, રક્ષક અને એક વ્યવહારુ રાજકારણીનું મિશ્રણ છે. મુખી આદર્શવાદી નથી; તેઓ જમાનાના ખાધેલા છે.મુખી જાણે છે કે દાણી સામે સીધી લડાઈ કરવાથી કે ન્યાય માટે માથું પછાડવાથી ગામને જ નુકસાન થશે. જો દાણી થાણામાં ફરિયાદ કરશે, તો સિપાઈઓ અને હવાલદારો ગામમાં ધામા નાખશે, ગામલોકોને હેરાન કરશે, દિવસો સુધી કામનો બગાડ થશે અને રાજમાં ગામની 'ચોર ગામ' તરીકે વગોવણી થશે.આથી મુખી ડહાપણ વાપરીને ગ્રામજનોને સમજાવે છે કે આર્થિક નુકસાન વેઠીને પણ સત્તાધીશને શાંત કરવો એ જ વ્યવહારુ ઉકેલ છે.

જોકે, મુખીનું પાત્ર સંપૂર્ણપણે નિષ્કલંક કે ઋષિમુનિ જેવું નથી. તેઓ આ ભ્રષ્ટ વ્યવસ્થાનો જ એક ભાગ છે અને વચેટિયા તરીકે પોતાનો ફાયદો જોવાનું ચૂકતા નથી. તેઓ ગામમાંથી સત્તર રૂપિયાનો ફાળો ઉઘરાવે છે, પરંતુ દાણી પાસે જઈને પંદર રોકડા મૂકે છે. પછી થોડી કાકલૂદી કરીને દાણીને અફીણ-તમાકુ માટે વધારાનો એક રૂપિયો આપીને કુલ સોળ રૂપિયામાં આખો મામલો પતાવી દે છે.દાણી પાસેથી લખાણ પર સહી લીધા પછી, બહાર નીકળતી વખતે મુખી પોતાના હાથમાં બચેલો પેલો એક રૂપિયો અત્યંત "સીફતથી ઓટીએ (ખિસ્સામાં) ચડાવી લીધો". મુખીનું આ વર્તન તત્કાલીન સમાજમાં વ્યાપ્ત નાના પાયાના કમિશન રાજ, ભ્રષ્ટાચાર અને વ્યવહારવાદનું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

ફતાકાકા અને શકનો એવા વર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે જે સદીઓથી સત્તાના દબાણ હેઠળ પોતાનું સ્વમાન ગુમાવીને જીવતો આવ્યો છે. દાણી દ્વારા અપાતી ગાળોનું તેમને કોઈ જ અપમાન નથી લાગતું. લેખક નોંધે છે કે, "પાંચપાંચ મણની ગાળને પણ આ લોકો ભાજીમૂળા જ ગણતા હતા. એકેએક ગાળ એમના સ્વભાવ સાથે ભળી ગઈ હતી". આ વાક્ય દર્શાવે છે કે શારીરિક કે શાબ્દિક શોષણ ધીમે ધીમે કેવી રીતે શોષિતોના અસ્તિત્વનો સ્વીકૃત ભાગ બની જાય છે.

તેમના મનમાં માત્ર એક જ ભય છે: નોકરી ગુમાવવાનો અને ચોરીના ખોટા કેસમાં જેલમાં જવાનો. જ્યારે તેમની વફાદારી પર પ્રશ્ન ઊભો થાય છે, ત્યારે તેઓ એકબીજાની જાસૂસી કરવા અને એકબીજા પરઆક્ષેપ કરવા મજબૂર બને છે.તેઓ સત્તાનો સામનો કરવા અસમર્થ છે, તેથી પોતાનો બધો જ ક્રોધ અને શંકા પોતાના જ સમાનસ્તરના ભાઈબંધ પર ઠાલવે છે.

વાર્તામાં ભીલ અફીણિયાનું પાત્ર સૌથી વધુ દયનીય હોવા છતાં, આશ્ચર્યજનક રીતે સૌથી વધુ સ્વતંત્ર છે. ભીલની દુનિયા માત્ર અફીણની આસપાસ ફરે છે. તે ઘડિયાળ શોધવા માટે આકાશપાતાળ

એક કરે છે, પોતાના પૂર્વજ 'માલા' ની માનતા રાખે છે અને ફૂકડું વધેરવાની બાધા પણ રાખે છે.આ તેના આદિવાસી સંસ્કાર અને ભોળપણ દર્શાવે છે.

પરંતુ, વાર્તાના મધ્યભાગમાં એક અત્યંત પ્રતીકાત્મક ઘટના બને છે. જ્યારે ભીલને દાણી પાસેથી અફીણની એક નાનકડી કાંકરી મળી જાય છે, ત્યારે તે તરત જ તેને મોંમાં મૂકીને ચલમ ફૂંકતો ફૂંકતો ત્યાંથી ચાલવા માંડે છે. લેખક કહે છે, "એની ચાલ જાણે કહેતી હતી : 'ખાડામાં પડજો હવે દાણી, એનું ઘડિયાળ ને પેલા ચોકિયાત બધાય!'". ભીલનું આ વર્તન એક બહુ મોટો સામાજિક સંદેશ આપે છે: જે વર્ગ પ્રાથમિક જરૂરિયાતો (અહીં વ્યસન) માટે તરસી રહ્યો છે અને સામાજિક સ્તરીકરણમાં સૌથી નીચે છે, તેને સમાજની આબરૂ, ચોરીના આક્ષેપો, સત્તાના કાવાદાવા કે પોલીસના ડર સાથે કોઈ નિસ્બત હોતી નથી.તે પોતાની જરૂરિયાત પૂરી થતાં જ આ સમગ્ર વ્યવસ્થાની ઐસીતૈસી કરીને નીકળી જાય છે. તે એક રીતે આ સામાજિક ભવાઈથી સંપૂર્ણપણે અલિપ્ત છે.

દાણી પાસે કોઈ જ વાસ્તવિક પુરાવા નથી કે ઘડિયાળ કોણે ચોર્યું છે અથવા તે ચોરાયું પણ છે કે કેમ.પરંતુ તેની પાસે 'સત્તા' નામનું સૌથી ખતરનાક શસ્ત્ર છે. તે પોલીસ અને થાણાનો ઉલ્લેખ કરે છે. "મોકલું સિપાઈને થાણામાં, ને તેડાવું હવાલદારને પછી એ જાણે ને તમારા ચોકિયાતો ને ગામ જાણે". આ વાક્ય માત્ર ક્રોધમાં બોલાયેલી ધમકી નથી, પરંતુ એ ગરીબ અને અભણ પ્રજા પર કાયમ લટકતી ભયની તલવાર છે.કાયદો અને વ્યવસ્થાનું માળખું, જે સૈદ્ધાંતિક રીતે ન્યાય અને રક્ષણ માટે હોવું જોઈએ, તેનો ઉપયોગ અહીં નિર્દોષ લોકોને ડરાવવા, તેમની પાસે અપરાધબોધ કરાવવા અને તેમની પાસેથી આર્થિક વસૂલાત કરવા માટે થાય છે.ગ્રામજનોનો પોલીસ પ્રત્યેનો ડર એ હદે ઘર કરી ગયો છે કે તેઓ સત્ય જાણ્યા વગર કે તપાસ કર્યા વગર જ દાણીને પૈસા આપીને આ 'બલા' ટાળવા તૈયાર થઈ જાય છે. તેઓ જાણે છે કે "સરકારી આદમીની ચીજ ગઈ પછી આપણા તે શાં ગજાં?". આ વાક્ય રાજ્યસત્તા સામે સામાન્ય માનવીની ઐતિહાસિક લાચારીનો પડઘો પાડે છે.

વાર્તામાં એક અત્યંત નોંધપાત્ર ઘટના બને છે, જે સામાજિક ક્રાંતિના નિષ્ફળ પ્રયાસનું પ્રતીક છે. જ્યારે મુખી પરસાળમાં બેસીને ગામલોકો પાસેથી ઘરદીઠ ચાર આના ઉઘરાવવાની વાત કરે છે, ત્યારે એક આકરા સ્વભાવનો જુવાન તેનો સખત વિરોધ કરે છે. તે ઊભો થઈને કહે છે, "આપણી પાસેથી તો એવા ચાર આના કાંઈ નહિ મળે. લે લાલો ને ભરે હરદાસ, એમ ને?". આ જુવાનનો બળવો એ ન્યાય અને તર્કનો અવાજ છે; તે પ્રશ્ન કરે છે કે "ગામ શાનો ખર્ચો આલે? જે ફરિયાદ કરે એ આલે, ગરજ હોય તો?".

પરંતુ, રૂઢિચુસ્ત ગ્રામીણ સમાજવ્યવસ્થામાં આવા વ્યક્તિગત બળવાને કે તર્કને કોઈ સ્થાન હોતું નથી. મુખી અને ગામના અન્ય વડીલો તેને સમજાવે છે કે જો તે ફાળો નહીં આપે, તો આખું ગામ વગોવાશે, જમાદાર આવશે અને કામ ખોટી થશે. ગામલોકો પણ જુવાનનો સાથ છોડી દે છે. બિચારા જુવાનની કફોડી દશા થઈ જાય છે. અંતે, સમાજના દબાણ હેઠળ તે બળવાખોર જુવાને ન માત્ર પૈસા આપવાની હા પાડવી પડે છે, પરંતુ ગામના માવડીઓ પૈસા ઉઘરાવવાની મજૂરી પણ તેના જ માથે નાખે છે!.આ નાનકડી ઘટના સામાજિક સામૂહિકતા કેવી રીતે વ્યક્તિગત ન્યાયની ભાવનાને કચડી નાખે છે અને શાસક વર્ગનું વર્ચસ્વ અકબંધ રાખવામાં મદદરૂપ થાય છે, તેનું એક ઉત્તમ અને રુંવાડાં ઊભાં કરી દેતું ઉદાહરણ છે.

'દાણીનું ઘડિયાળ' વાર્તાનો અંત ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના ઇતિહાસમાં સૌથી માર્મિક, કઠોર અને ચોટદાર અંત પૈકીનો એક ગણી શકાય. રોમેન્ટિક કે આદર્શવાદી સાહિત્યમાં સામાન્ય રીતે અંતે સત્યનો વિજય થાય છે અને દોષિત ખુલ્લા પડે છે. પરંતુ પન્નાલાલ પટેલ આદર્શવાદી લેખક નથી; તેઓ યથાર્થવાદના કસબી છે.

થોડા દિવસો પછી, ગામનો એક નાનો છોકરો દાણી પાસે અફીણ લેવા જાય છે. ત્યાં તે જુએ છે કે દાણી પોતાની તિજોરી-કબાટમાંથી એ જ ચાંદીની સાંકળીવાળું ઘડિયાળ કાઢીને કોટ પર લટકાવી રહ્યો છે.સ્પષ્ટ છે કે ઘડિયાળ ક્યારેય ચોરાયું જ નહોતું; તે દાણીની પોતાની જ ભૂલથી કબાટમાં ક્યાંક અટવાઈ ગયું હતું.છોકરો દોડતો આવીને આ ખુશખબર મુખી અને ફતાકાકાને આપે છે. તેને આશા છે કે આ સાંભળીને બધા ખુશ થશે અને દાણીનો ભાંડો ફૂટી જશે.

પરંતુ વાસ્તવિકતા કંઈક જુદી જ છે. મુખી છોકરાને ધમકાવીને ચૂપ કરી દે છે અને કહે છે: "છાનો મર! એ તો બીજી કો'ક સાંકળી હશે... ક્યાંય વાત ન કરતો... શું કામ નકામા ચોળીને ચીકણું કરતા હશો?". શકનો જ્યારે ફતાકાકા પાસે જઈને કહે છે કે ચોર તો "માંચનો ને માંચનો નીકળ્યો", ત્યારે ફતાકાકા ખુશ થવાને બદલે ભયભીત થઈ જાય છે. તેઓ શકનાને સખત ચેતવણી આપે છે કે જો આ વાત દાણીના કાને જશે, તો તે પોતાની ભૂલ સ્વીકારીને માફી માંગવાને બદલે નવો કજિયો ઊભો કરશે. તે પૂછશે કે "ઘડિયાળ કુ ઈધર મૂક જાનેવાલા ચૌરા કુસ? બુલાવ ગામલોક" અને ફરી આખા ગામને પોલીસના ચક્કરમાં ફસાવશે.

શોષિત વર્ગ બહુ સારી રીતે જાણે છે કે સત્તાધીશની ભૂલ પકડવાથી કે સત્ય ઉજાગર કરવાથી તેમને ન્યાય નહીં મળે, બલકે સત્તાધીશનું ઘવાયેલું અભિમાન તેમના પર વધુ મોટો આતંક ગુજારશે.મુખી આ સામાજિક કડવી વાસ્તવિકતાને એક સચોટ રૂઢિપ્રયોગ દ્વારા વ્યક્ત કરે છે: "ઘરના

ભૂવાને ઘરના ઝોડ!". અર્થાત્, જે વ્યવસ્થા અને અધિકારીઓ આપણું રક્ષણ કરવા માટે છે, તે જ આપણું શોષણ કરે છે, અને તેમની સામે ચૂપ રહીને સહન કરવામાં જ શાણપણ છે. ન્યાય કરતાં અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું વધુ મહત્ત્વનું બની રહે છે.

પન્નાલાલ પટેલની વાર્તાઓની સૌથી મોટી તાકાત તેમની ભાષા છે. 'દાણીનું ઘડિયાળ' વાર્તામાં ઈડર અને સાબરકાંઠા વિસ્તારની જાનપદી બોલીનો સજીવ ધબકાર જોવા મળે છે.લેખકે કોઈપણ પ્રકારની કૃત્રિમ, સંસ્કૃતપ્રચુર કે અલંકારિક ભાષાનો ઉપયોગ કર્યા વિના, સીધી અને સચોટ ગ્રામીણ ભાષા દ્વારા પાત્રોના મનોભાવો અને વાતાવરણને વાચા આપી છે.

- તળપદા શબ્દો અને પ્રાદેશિક બોલી:વાર્તામાં પ્રયોજાયેલા શબ્દો જેવા કે 'ગસમાં' (ગશ્તમાં/પેટ્રોલિંગમાં), 'ભાળવાવાળું' (જોવાવાળું), 'હંભળાઈ આવહે' (સંભળાઈ આવશે), 'રોન મારવા' (આંટો મારવા), 'અવળો બાઝશે' (ખોટી રીતે લડશે), 'ડેડવાણ ઊભું કરશે' (મોટી પંચાત ઊભી કરશે) વગેરે વાતાવરણને અત્યંત જીવંત અને અધિકૃત બનાવે છે.
- કાકુઓ અને અપશબ્દોનો સાહિત્યિક વિનિયોગ:દાણીના પાત્રના મુખે મુકાયેલી ગાળો ("સુવ્વરો", "સાલાઓ", "હરામખોરો") અને તેની બોલવાની તુમાખીભરી છટા સત્તાના રોફને આબેહૂબ ઝીલે છે.ગાળો અહીં માત્ર ગાળો નથી રહેતી, પરંતુ સત્તાવાદી ભાષાકીય હિંસાનું પ્રતીક બની જાય છે.
- લોકમાનસ અને રૂઢિપ્રયોગો:ભીલ અફીણિયાનું પોતાના પૂર્વજ 'માલા'ને વીનવવું, 'સત હોવે તો જડી જજો' કહેવું અને 'કૂકડું વધેરવાની' બાધા રાખવી એ તત્કાલીન આદિવાસી અને ગ્રામીણ સમાજની અંધશ્રદ્ધા અને ધાર્મિક માન્યતાઓનું પ્રામાણિક ચિત્રણ છે. "ભાજીમૂળા જ ગણવા", "ઓટીએ ચડાવવું", અને "ઘરના ભૂવાને ઘરના ઝોડ" જેવા રૂઢિપ્રયોગ ગુજરાતી ભાષાની માટીની મહેકને વાચક સુધી પહોંચાડે છે.

સર્જક તરીકે પન્નાલાલ પટેલની સૌથી મોટી સિદ્ધિ એ છે કે તેઓ ક્યાંય પણ વાર્તામાં ઉપદેશક બનતા નથી, ભાષણબાજી કરતા નથી કે કોઈ ચોક્કસ રાજકીય વિચારધારાનો પ્રચાર કરતા નથી.તેઓ માત્ર માનવ સ્વભાવની નબળાઈઓ, સત્તાની અસરો અને ભય હેઠળ જીવતા લોકોની મનોવૃત્તિઓને અત્યંત તટસ્થતાથી વાચક સમક્ષ રજૂ કરે છે.

વાર્તાનો અંત વાચકના મનમાં એક ઊંડી ખિન્નતા, ઉદાસી અને અજંપો છોડી જાય છે. દાણીનું ઘડિયાળ ભલે છેવટે મળી ગયું હોય અને નિર્દોષ લોકો ચોર સાબિત થતાં બચી ગયા હોય, પરંતુ સત્તા અને શોષણની જે અદૃશ્ય સાંકળથી ગ્રામજનો બંધાયેલા છે, તે ક્યારેય તૂટવાની નથી એવો અત્યંત કઠોર અને વાસ્તવિક સંદેશ આ વાર્તા આપે છે.

અંતમાં સ્પષ્ટપણે કહી શકાય કે, કથાવસ્તુની સજ્જડ ગૂંથણી, પાત્રોના અર્ધજાગ્રત મનનું મનોવૈજ્ઞાનિક આલેખન, તળપદી ભાષાની અપ્રતિમ તાકાત અને વાસ્તવિકતાના સચોટ નિરૂપણની દૃષ્ટિએ 'દાણીનું ઘડિયાળ' એ પન્નાલાલ પટેલની સાહિત્યિક સર્જક પ્રતિભાનો અજોડ ઉન્મેષ છે. તે ન માત્ર ગાંધીયુગના ગુજરાતી સાહિત્યની, પરંતુ ભારતીય ટૂંકી વાર્તા પરંપરાની એક ચિરંજીવ અને ક્લાસિક કૃતિ તરીકે હંમેશા મૂલ્યવાન બની રહેશે.

સાહિત્ય અને સાંસ્કૃતિક અભ્યાસઃ આંતરવિદ્યાકીય અભિગમો સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન

પ્રસ્તુતકર્તા

સોમૈયા જ્હાનવી હિતેશભાઈ

શેઠ એસ.વી.આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ

માંડવી (કચ્છ)

સારાંશ–

સાંસ્કતિકમનોવિજ્ઞાનનાપરિપેક્ષયમાંસંસ્કૃતિઓકેવીરીતે મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રકિયાઓને પ્રતિબિંબિતકરેછે. તેનેઆકારઆપેછે. તેનું ઘડતરકરેછે. સાંસ્કૃતિક મનોવૈજ્ઞાનનોઉદ્દેશતેની સંસ્કૃતિ,તેની પ્રકૃતિ તથા કઈરીતેમનોવૈજ્ઞાનીકઘટનાઓવ્યાખ્યાયિતકરે છે.સંસ્કૃતિ એટલે જીવન જીવવાની પ્રણાલી. સંસ્કૃતિ એક સામાજિક વારસો છે. જેમાં ધાર્મિક બાબતો,માન્યતાઓ,કલા,કાયદો,રીતરિવાજો,સાહિત્ય, ભાષાનો સમાવેશ થાય છે.જે સમાજમાં એકપેઢીથીબીજીપેઢીનેઆપવામાં આવે છે.

❖ સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન

સૌપ્રથમ સંસ્કૃતિ શબ્દનો અર્થ થાય છે એક સામાજિક વારસો. સંસ્કૃતિમાં જ્ઞાન, ધાર્મિક બાબતો,માન્યતાઓ,કલા,કાયદાઓ, નૈતિક નીતિનિયમો,રીતરિવાજો,રહેણીકહેણી, સંગીત, સાહિત્ય ભાષા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જે સમાજમાં એક પેઢીથી બીજી પેઢીને હસ્તાંતરિત થાય છે.મેલોનોવ્સીકીના મતે સંસ્કૃતિ જીવનની સંપૂર્ણ પ્રણાલી છે. સંસ્કૃત કે સભ્યતા જે એકબીજા સાથે સંકળાયેલ શબ્દ છે. જે ટેકનોલોજી, રાજનીતિ અને સમાજમાં લોકોની કામગીરીના વિભાગો વધુ સંબંધ ધરાવે છે. સંસ્કૃતિ માટે વિજ્ઞાન, વેપાર,કલા, સરકાર અને ખેતીવાડીના આધુનિક જ્ઞાનની જરૂર પડે છે.

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ તેની સંસ્કૃતિ, તેની પ્રકૃતિ અને મનોવૈજ્ઞાનિક ઘટનાને લગતો તેના કાર્યનો ઉલ્લેખ કરવાનો છે. મન અને સંસ્કૃતિ અવિભાજ્ય અને પરસ્પર તથા રચનાત્મક છે આમાં જ બે પ્રસ્તાનો શામેલ છે. પ્રથમ એ છે કે લોકો તેમની સંસ્કૃતિ દ્વારા આકાર લે છે અને બીજું તે સંસ્કૃતિ તેના લોકો દ્વારા આકાર આપવામાં આવે છે.

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ સંસ્કૃતિ એની પ્રકૃતિ અને મનોવૈજ્ઞાનિક ઘટનાને લગતા તેના કાર્યની વ્યાખ્યાયીત કરવાનો છે.ગેર્ડબેમેન દલીલ કરે છે. સંસ્કૃતિ એ વાસ્તવિક વસ્તુ નથી, પરંતુ એક અમૃત વિશ્લેષણાત્મક કલ્પના છે. તે પોતે વર્તનનું કારણ નથી પરંતુ તેમાંથી અમૂર્ત છે. તે આમ ન તો

આદર્શમુલક અનુમાનિત છે. પણ લોકો કેવી રીતે સમજે છે ને એના ઉપર કાર્ય કરે છે તે સમજવા માટેનું સંશોધનાત્મક માધ્યમ છે.

રિચાર્ડબેક આ ક્ષેત્રના મુખ્ય સમર્થકોમાંના એક તરીકે લખે છે. સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન એ કેવી રીતે સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ અને સામાજિક પ્રથાઓ માનવ માનસનું નિયમન, અભિવ્યક્તિ અને પરિવર્તન કરે છે તેનો અભ્યાસ કરે છે. આના પરિણામે માનવજાત માટે વંશીય વિભિન્નતાઓ કરતા ઓછી માનસિક એકતા જોવા મળે છે. મન સ્વ અને લાગણીમાં જોવા મળે છે.

❖ **<u>ભારતીય સમાજમાં પેઢી દર પેઢી હસ્તાતરીત થતી જીવનશૈલી</u>**

સંસ્કૃતિ અંગ્રેજી શબ્દ કલ્ચરના મૂળમાં કૃષિના અર્થમાં પ્રયોજાય છે. તે પરથી વિલ ડ્યુરાન્ટે કલ્ચર એટલે માનવમનનું ખેડાણ એવો અર્થ તારવ્યો છે. ભારતના કલ્ચરના પર્યાયરૂપે સંસ્કૃતિ શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે.નૃવંશશાસ્ત્રીઓ તથા સંસ્કૃતિવિદ્યાવિદોનું તાત્પર્ય સમજાતા કહે છે કે સંસ્કૃતિ એ ભૂતકાળની કોઈ બાબત નથી. તેનો સંબંધ વર્તમાન જીવતા જીવન સાથે છે. તેના સર્જનની પાત્રતા કેવળ મનુષ્યમાં જ છે. જગતની અન્ય જીવસૃષ્ટિ પ્રકૃતિજીવી છે. મનુષ્ય તો પ્રકૃતિજીવીથી જ સંસ્કૃતિજીવી બન્યો છે. સૃષ્ટિની જીવનયોનીમાં મનુષ્ય જ એક સામાજિક પ્રાણી છે. મનુષ્ય અનેક પ્રકારની ક્ષમતાઓ તથા વિશેષતાઓ ધરાવે છે. તેના શરીર,ભાષા,રહેણીકહેણી,જીવનનિર્વાહ,આહાર, સામાજિક વૃતિ અનેક બાબતોની તે વિશેષતા ધરાવે છે.

મનુષ્ય તેનો સમાજ રચે છે. તેને સારી અમુક શારીરિક માનસિક શ્રમ તે માટે આવશ્યક સાધનસામગ્રી,રાચરચીલું વગેરેથી માંડીને અમુક સંસ્થા કે પ્રથાઓ રચે છે. તેમાં એ સાહિત્ય, કલા અને ધર્મની છટા આણે છે. આ વસ્તુ મનુષ્ય પરત્વે જ બને છે. બીજા કોઈ અંગે નહીં.

મનુષ્યનું નિરાલાપણું મુખ્યત્વે તેના ચિતની શક્તિ અને હાથની કારીગીરી શક્તિમાં રહેલું છે.માનવયોની એક ખાસ વિશેષતા છે કે તે શિક્ષણ લઈ શકે છે. માનવી પાસે બે પ્રકારની શક્તિ છે. એક છે સ્મૃતિ શક્તિ અને બીજી છે શબ્દશક્તિ. સ્મૃતિશક્તિની મદદથી માત્ર વર્તમાન જ નહીં પરંતુ ભૂત તથા ભવિષ્યકાળ પણ સમજે છે અને સમાજના ધારણ માટે સંસ્કૃતિ રચે છે. આમ સંસ્કૃતિએ સમાજનું ધારકબળ છે. કોઈપણ સંસ્કૃતિ તે પ્રદેશોના જાતિ,દેશકાળ,ભૂગોળ, ઇતિહાસ પરત્વે જુદી જુદી ઘડાય છે.તેથી શરીર વર્ણના માનવજાતિઓ જુદી જુદી જોઈએ છીએ. દરેક સંસ્કૃતિને પોતપોતાના મૌલિક તથ્યો કે મૂલ્યો હોય છે અને તેના સભ્યોની તેના તરફની વફાદારીથી તેનું જતન અને સંવર્ધન થાય છે. ભારતીય પ્રાચીન પરિભાષામાં તેને ધર્મબળ કહે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનો સળંગ ઇતિહાસ ઋગ્વેદથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેના વેદકાલીન સ્વરૂપનું નિર્માણ ઋષિઓના હાથે થયું હતું. એમાં ઋગ્વેદ,સામવેદ, યજુર્વેદ તથા અથર્વવેદના ધર્મરૂપ વેદમંત્રોનો સાક્ષાત્કાર કરનારા કવિ કહેવાતા હતા. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારા ઋષિને શ્રુતર્ષીકહેવાતા. વેદ જગતનું પ્રાચીનતમ સાહિત્ય છે. તેમાં કર્મ અને જ્ઞાનનું આદાનપ્રદાન પ્રથમ મંત્રદૃષ્ટાઋષિએ દ્વારા થયું છે.

ઋગ્વેદમાં પ્રતિબિંબીતસામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક પરંપરાઓમાં ઉત્તરકાલીન પરંપરાના મૂળ પ્રાપ્ત થાય છે. ધાર્મિક ચિંતન પરત્વેસત તત્વ તો એક જ છે. એવો ખ્યાલ આ યુગમાં પ્રવર્ત્યા.વિષ્ણુ,રુદ્ર, સૂર્ય વગેરે આયુગના દેવતાઓની ઉપાસના આજે પણ થાય છે. ઋગ્વેદના યજ્ઞો કાલાંતરે પૂજા અને અનુષ્ઠાનમાં પરિવર્તિત થયા અને આજે પણ તે જ સ્વરૂપે પ્રયોજાય છે.

સંસ્કૃતિ મનોવિજ્ઞાન અંગે મનોવૈજ્ઞાનિકોની રુચિ ઘટી ગઈ હતી ત્યારે માર્ગેરેટમીડ જેવા નૃવંશશાસ્ત્રીઓએ માનવશાસ્ત્રના કેટલાક સંસ્કૃતિ અને વ્યક્તિત્વ વચ્ચેની ક્રિયા પ્રતિક્રિયા શોધવાનું શરૂ કર્યું હતું. 1970 તથા 1980ના દાયકામાં માનવશાસ્ત્ર અને મનોવિજ્ઞાનમાં માંગ વધી રહી હતી.સંશોધકો જ્ઞાનના રચનાત્મક અને સાપેક્ષતાવાદથી પ્રભાવિત થયા હતા. આ પ્રભાવ મહત્વપૂર્ણ હતો આ ચળવળતા અગ્રણી વિદ્વાનો રિચાર્ડ બેંકો કિલ્કોડરિચાર્ડસ હતા. સાયકોલોજી અને કલ્ચર સાયકોલોજી જેવી કૃતિઓના પ્રકાશનના મદદથી આ દિશાને આકાર આપવામાં મદદ મળી.

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન ઘણીવખત ક્રોસ કલ્ચરલ સાયકોલોજીસ્ટ પણ પ્રભાવિત કરે છે કોષ કલ્ચર સાયકોલોજી સામાન્ય રીતે સંસ્કૃતિનો ઉપયોગ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાની સાવર્ત્રીકતાને ચકાસવાના સાધન તરીકે કરે છે. સ્થાનિક સાંસ્કૃતિ પ્રથાઓ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓને કેવી રીતે આકાર આપે છે. વિવિધ રીતે જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયાની માહિતી મળે છે. જેમાં ક્રોસ કલ્ચરલ સાયકોલોજી, સોશીયલ સાયકોલોજી, વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે. સાંસ્કૃતિક મનોવૈજ્ઞાનિક ખાસ કરીને માનસશાસ્ત્રીઓ, ભાષાશાસ્ત્રીઓ તથા ફિલસુફોનો ઉપયોગ સમાજમાં વિવિધ સાંસ્કૃતિક પાસાને સમજવા માટે કરે છે.

સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન પણ ઐતિહાસિક મનોવિજ્ઞાનના નવા ક્ષેત્રે સાથે ચુસ્તપણે સંબંધિત છે. જેનો ઉદ્દેશ્ય તે તપાસવાનો છે કે કેવી રીતે મનોવિજ્ઞાન અને ઇતિહાસ ગતિશીલ રીતે એકબીજાનું નિર્માણ કરે છે. વર્તન લાગણીઓ,ભાવ, મનોવ્યાપારો કઈ રીતે સંસ્કૃતિને અસર કરે છે.

❖ સંસ્કૃતિ અને પ્રેરણા

સ્વઉન્નતીકરણ એ વ્યક્તિની પોતાની જાતને સકારાત્મક રીતે જોવાની પ્રેરણા છે. જ્યારે સ્વસુધારણા એ વ્યક્તિની પ્રેરણા છે કે અન્ય લોકો પોતાની જાતને હકારાત્મક રીતે જુએ સ્વઉન્નત કરવાની પ્રેરણા સામાન્ય રીતે પોતાના વિશે સકારાત્મક દ્રષ્ટિકોણ જાળવી રાખવાના માર્ગ તરીકે અનુસરે છે.

❖ **સંસ્કૃતિઓમાં સહાનુભૂતિ**

વિવિધ સંસ્કૃતિઓમાં સમજણ તથા સહાનુભૂતિની એક આગવી રીત પ્રગટ થતી જોવા મળે છે. કોઈના વિચારો કે દ્રષ્ટિકોણને ધ્યાનમાં લેવું જેને બૌદ્ધિક સહાનુભૂતિ કહે છે. કોઈની લાગણી કે અનુભવને સ્વીકારવું જેને ભાવાત્મક સહાનુભૂતિ કહે છે. અન્ય લોકોની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં લેવાની ક્ષમતા જે વાર્તનીક સહાનુભૂતિ છે.

❖ **માનસિક સ્વાસ્થ્ય સારવારમાં સાંસ્કૃતિક પ્રભાવ**

કેટલાક અભ્યાસોમાં ક્લાયન્ટ ફર્મેન્ટ અને તેમના થેરાપીસ્ટ વચ્ચે પણ સહસબંધ જોવા મળ્યું હતું. આ એટલા માટે થાય છે કે કલાયન્ટ વધુ આરામ અનુભવી શકેછે અથવા ચિકિત્સકો સાથે જોડાણની લાગણી અનુભવી શકે છે. 2010 થી 2015 સુધી એક સંશોધન અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો કે વિવિધ વર્ક સેટિંગમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય સંભાળ વ્યવસાયિકોની હાજરી કેટલી મહત્વપૂર્ણ છે.

❖ **આધ્યાત્મિકતા અને ધર્મપ્રધાનતા**

આધ્યાત્મિકતા અને ધર્મપ્રધાનતા એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું આગવું લક્ષણ છે. ભારતીય ચિંતન અનુસાર ઈહજીવન અને એહિત જીવનના મૂલ્યો ચરમ નથી. જીવનનું પરમ લક્ષ્ય મોક્ષ છે. ચાર પુરુષાર્થ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ધર્મ,અર્થ, કામ અને મોક્ષ. આ ચાર પુરુષાર્થનું સેવન કરવું જોઈએ. આ જ જીવનમાં સારા નરસા ફળો ભોગવવા પડે છે.મનુષ્યે સંસારમાં અનાસકતપણે રહી વર્ણાનુસાર પોતાના કર્તવ્યો બજાવવા જોઈએ.રામાયણ, મહાભારત જેવા ઉદાત મહાકાવ્યો,બૌધ્ધ અને જૈન ધર્મ તેમજ તે પેઢીના કાળમાં થયેલા આચાર્યો, સંતો અને પરમાત્માની વાણી વ્યવહારમાં પણ આ ભાવના વ્યક્ત થાય છે. ભારતીય ચિંતકોએ હંમેશા જીવનના સર્વતોમુખી વિકાસ પર ભાર મુકયો છે તેમાં મનુષ્ય માટે જે લક્ષ્ય નિર્ધારિત કર્યું છે તેમાં ધર્મ તથા મોક્ષની સાથે અર્થ અને કામનું પણ યથોચિત મહત્વ સ્વીકારેલું છે.

સંદર્ભ સૂચિ

1.Gujrativishvkosh. Org

2.Wikipedia.org cultural Psychogy

3.હેઇન એસ.જે સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન ન્યુયોર્કww. કંપની

4.રિચાર્ડ સાંસ્કૃતિક મનોવિજ્ઞાન હાવર્ડયુનિવર્સિટી

5.વેઇનસર ટી.એસ.કોસ કલ્ચરલ સાયકોલોજી

An Analysis of Network Traffic

Hiren R. Kubavat
Research Scholar
Faculty of Computer Sci.(IT CS)
Swaminarayan University, Kalol

Dr. Geetanjali Amrawat
Research Guide and
Dean, Faculty of ITCS
Swaminarayan University, Kalol

Abstract: In today's digital world, networks carry a huge amount of data every second. Understanding how this data moves is very important for improving performance and maintaining security. Network traffic analysis is the process of observing and studying data flowing through a network. This paper explains the concept of network traffic analysis in a simple way, including its methods, tools, applications, and challenges. It also highlights how modern technologies like big data tools help in handling large volumes of network data. The study shows that proper traffic analysis helps in detecting threats, improving speed, and managing network resources effectively.

Keywords: Network Traffic, Traffic Analysis, Cybersecurity, Packet Analysis, Hadoop, Network Monitoring

Introduction: Nowadays, almost everything we do depends on the internet, whether it is watching videos, sending messages, or using online services. All these activities create network traffic, which simply means the flow of data between devices over a network.

As the number of users and devices is increasing rapidly, managing this traffic has become more difficult. This is where network traffic analysis becomes important. It helps us understand how data moves, how much data is being used, and whether there are any problems in the network.

With the growth of technologies like cloud computing and IoT (Internet of Things), the amount of network data has increased a lot. Traditional methods are not enough to handle such large data. Therefore, modern tools and big data technologies are used to analyze traffic more efficiently.

Objectives of the Study: The main goals of this paper are:

- To understand what network traffic
- To explain how traffic analysis works
- To study different types of network traffic
- To explore tools and technologies used

- To understand challenges and future scope

Types of Network Traffic:

Network traffic can be divided into different types based on usage:

- **Web Traffic:** Data used when browsing websites
- **File Transfer Traffic:** Data used for uploading and downloading files
- **Email Traffic:** Communication through email
- **Streaming Traffic:** Watching videos or listening to music
- **Voice Traffic:** Internet-based calls (VoIP)

Tools Used

Some popular tools used in network traffic analysis are:

(1)Wireshark, (2) NetFlow, (3) Nagios, (4) SolarWinds

These tools help in capturing, monitoring, and analyzing network data.

Role of Big Data (Hadoop)

Today, networks generate a massive amount of data every second. Handling such large data manually is not possible. Big data technologies like Hadoop help in storing and processing large datasets.

Hadoop uses distributed systems, which means data is processed across multiple computers. This makes analysis faster and more efficient. It is especially useful for detecting patterns and unusual activities in network traffic.

Applications of Network Traffic Analysis:

- **Security:** Helps detect cyber-attacks and unauthorized access
- **Performance Improvement:** Identifies slow networks and improves speed
- **Network Management:** Helps control and manage data usage
- **User Behavior Analysis:** Understands how users interact with the network

Challenges:

1. Large amount of data to process
2. Privacy and security concerns
3. High cost of advanced tools

4. Need for skilled professionals

Future Scope: In the future, network traffic analysis will become more advanced with:

1. Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning
2. Real-time monitoring systems
3. Better security systems
4. Automation in detecting problems

Conclusion: Network traffic analysis is very important in today's connected world. It helps in improving network performance, ensuring security, and managing resources properly. With the help of modern technologies like Hadoop and AI, analyzing large-scale network data has become easier. Although there are some challenges, continuous improvements in technology will make traffic analysis more effective in the future.

References:

1. Tanenbaum, A. S., & Wetherall, D. J. (2011). Computer Networks (5th ed.). Pearson.

2. Stallings, W. (2017). Foundations of Modern Networking. Addison-Wesley.

3. Dean, J., & Ghemawat, S. (2008). "MapReduce: Simplified Data Processing on Large Clusters." Communications of the ACM, 51(1), 107–113.

4. Lakhina, A., Crovella, M., & Diot, C. (2004). "Diagnosing Network-Wide Traffic Anomalies." ACM SIGCOMM, 34(4), 219–230.

5. Cisco Systems. (2022). Annual Internet Report (2018–2023).

6. Kumar, A., & Singh, M. (2020). "Network Traffic Analysis using Machine Learning." International Journal of Computer Applications.

Published by :
http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.